

Передплатний індекс
60134

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

№ 3(12), 2020

№ 3(12), 2020

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 3(12)

Київ 2020

**THE STATE INSTITUTION
“INSTITUTE OF WORLD HISTORY
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE”**

PROBLEMS OF WORLD HISTORY

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 3(12)

KYIV 2020

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21441-11241Р від 04.08.2015 р.

*Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України» (протокол № 6 від 29 вересня 2020 р.)*

Науковий журнал покликаний ознайомлювати широке коло читачів, а саме науковців, педагогів, студентів, громадсько-політичних діячів та усіх, хто цікавиться всесвітньою історією і новітніми науковими дослідженнями у цій галузі.

Редакційна колегія

Кудряченко А.І., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (ДУ «ІВІ НАН України») (головний редактор)
Ткаченко В.М., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (ДУ «ІВІ НАН України») (заступник головного редактора)
Лакішик Д.М., канд. іст. наук, с.н.с. (ДУ «ІВІ НАН України») (відповідальний секретар)
Віднянський С.В., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (Інститут історії України НАН України)
Городня Н.Д., д-р іст. наук, доц. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
Зернецька О.В., д-р політ. наук, проф. (ДУ «ІВІ НАН України»)
Казакевич Г.М., д-р іст. наук, доц. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
Каколевські І., д-р іст. наук, проф. (Центр історичних досліджень Польської академії наук у Берліні, Німеччина)
Карнер Ш., д-р іст. наук, проф. (Інститут досліджень наслідків війни, м. Грац, Австрія)
Мартинюк А.Ю., д-р іст. наук, проф. (Інститут історії України НАН України)
Потехін О.В., д-р іст. наук (Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка)
Солошенко В.В., канд. іст. наук, доц. (ДУ «ІВІ НАН України»)
Толстов С.В., канд. іст. наук, доц. (ДУ «ІВІ НАН України»)
Хижняк І.А., д-р іст. наук, проф. (ДУ «ІВІ НАН України»)

Рецензенти:

Сергійчук В.І., д-р іст. наук, проф. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
Срібняк І.В., д-р іст. наук, проф. (Київський університет імені Бориса Грінченка)

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей.

Тексти подаються в авторській редакції.
Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

Адреса редакційної колегії:

01054, Київ, вул. Леонтовича, 5, Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»
Тел.: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net
Засновник та видавець: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»
Заснований 2015 р. Періодичність наукового видання до 4 разів на рік

© Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Certificate of state registration KB № 21441-11241P of 04.08.2015

*Recommended by Academic Council of the State Institution
“Institute of World History of the NAS of Ukraine” (Protocol № 6 of September 29, 2020)*

Scientific journal aims to introduce the latest research in the field of history to a wide range of readers, such as teachers, students, researchers, civic and political leaders and all those interested in the history.

Editorial board

Kudryachenko A., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Editor in Chief)
Tkachenko V., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Deputy Editor in Chief)
Lakishyk D., Ph.D. in History, Senior Research Fellow (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Executive secretary)
Vidnyanskyy S., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine)
Gorodnia N., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)
Zernetska O., Doctor of Political Sciences, Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)
Kazakevych G., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)
Kąkolewski I., Doctor of Historical Sciences, Professor (The Centre for Historical Studies in Berlin of the Polish Academy of Sciences in Berlin, Germany)
Karner S., Doctor of Historical Sciences, Professor (Ludwig Boltzmann Institute for the Research of Consequences of War, Graz, Austria)
Martynov A., Doctor of Historical Sciences, Professor (Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine)
Potekhin O., Doctor of Historical Sciences (Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko)
Soloshenko V., Ph.D. in History, Associate Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)
Tolstov S., Ph.D. in History, Associate Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)
Khyzhnyak I., Doctor of Historical Sciences, Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)

Reviewers:

Serhijchuk V., Doctor of Historical Sciences, Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)
Sribnyak I., Doctor of Historical Sciences, Professor (Borys Grinchenko Kyiv University)

Authors are responsible for the selection, accuracy of facts, quotations, proper names, place names and other information. The texts are submitted in author’s edition. Reprint is possible with reference to the author and publication.

Editorial address:

01054, Kyiv, 5, Leontovycha str., The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”
Phone: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net
Founder and Publisher: The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”
Founded in 2015. Frequency publication 4 times a year.

© The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

<i>Ткаченко В.М., Якуба В.В.</i> Війни історичної пам'яті: суспільні спонуки	7
<i>Льїн В.В.</i> Memory Studies: від пам'яті до забуття	26
<i>Кондратенко О.Ю.</i> Геополітичний статус України: історіографія та методологічний дискурс	41

НОВА ІСТОРІЯ

<i>Ветринський І.М.</i> Історичні, соціокультурні та міжнародно-політичні передумови виникнення і становлення Австралійського Союзу	64
<i>Хижняк І.А.</i> Австралія у пошуку власної багатопартійної системи (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)	87

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Клименко Ю.А., Потехін О.В.</i> Повертаючись до питання про причини Великої війни ХХ ст.	100
<i>Держалюк М.С.</i> Тріанонський мирний договір – джерело нестабільності у Центрально-східній Європі (Частина 1)	118
<i>Романенко О.В.</i> Стратегії міграційної політики Австралії: етапи становлення, нові виклики та відповіді на сучасні загрози	152
<i>Ткаченко І.В.</i> Досвід постсоціалістичної трансформації у Словацькій Республіці	168
<i>Деменко О.Ф.</i> Тріумф лівого популізму в Греції: причини та наслідки	186

КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

<i>Зернецька О.В., Мирончук О.А.</i> Історична пам'ять та практики монументальної комеморації Першої світової війни в Австралії (Частина 1)	204
---	-----

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Бех В.П., Зінкевич В.І. Життєвий цикл системи індустріальної освіти: когнітивний аналіз: монографія (<i>Кудряченко А.І.</i>)	221
--	-----

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	226
------------------------------------	-----

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ	230
---	-----

CONTENTS

THEORY AND METHODOLOGY OF WORLD HISTORY

<i>Tkachenko V., Yakuba V.</i> Wars of Historical Memory: Social Objectives	7
<i>Ilin V.</i> Memory studies: from memory to oblivion	26
<i>Kondratenko O.</i> Geopolitical Status of Ukraine: Historiography and Methodological Discourse	41

MODERN HISTORY

<i>Vietrynskyi I.</i> Historical, Socio-cultural and International Political Preconditions for the Emergence and Formation of the Australian Union	64
<u><i>Khyzhnyak I.</i></u> An Australia's Quest For Own Political Diversity: An Inside View (late the XIX – the early the XX-th centuries)	87

CONTEMPORARY HISTORY

<i>Klymenko Yu., Potiekhin O.</i> Coming Back to the Problem of the Causes of the Great War of the Twentieth Century	100
<i>Derzhaliuk M.</i> The Treaty of Trianon as a Source of Instability in the Central-Eastern Europe (Part 1)	118
<i>Romanenko O.</i> Strategies of Australia's Migration Policy: the Stages of Becoming, New Challenges and Responses to Today's Threats	152
<i>Tkachenko I.</i> Experience of Postsocialist Transformation in the Slovak Republic..	168
<i>Demenko O.</i> The Triumph of Left-wing Populism in Greece: Causes and Consequences	186

CULTURAL AND CIVILIZATIONAL PROCESS

<i>Zernetska O., Myronchuk O.</i> Historical Memory and Practices of Monumental Commemoration of World War I in Australia (Part 1)	204
--	-----

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

Bekh V.P., Zinkevich V.I. The Life Cycle of the Industrial System Education: Cognitive Analysis: Monograph (<i>Kudryachenko A.</i>)	221
---	-----

CONTRIBUTORS	226
--------------------	-----

REQUIREMENTS FOR REGISTRATION OF ARTICLES TO PUBLISH IN THE JOURNAL	230
---	-----

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 930.1:159.953]:32.019.51

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2020-12-1>

Ткаченко В.М., Якуба В.В.

ВІЙНИ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ: СУСПІЛЬНІ СПОНУКИ

Стаття є дослідженням війн історичної пам'яті. Розглядається процес усе зростаючого використання історичного минулого в суспільному житті сьогодення. Історія стала політичним інструментом, за допомогою якого легітимізується чи делегітимізується та чи інша соціально-політична система. У низці країн були прийняті закони про покарання тих, хто пише «неправильно». У міжнародних відносинах спалахнули справжні «війни історичної пам'яті». Набирає сили етнізація історії та утвердження наративів про власну націю як виключно «жертву історії», що вимагає до себе особливої ставлення й належної компенсації. Зокрема, ініціатори проголошення «війн історичної пам'яті» в різних країнах не одні і ті ж. Часто війни пам'яті проголошуються на найвищому рівні – в них беруть участь офіційні особи, включаючи глав держав, які «дають відкоша» і «ставлять на місце неправих», нагадують про незаживаючі рани нації й про страшні злочини сусідів.

Об'єктивно назріває питання про суспільні спонуки «війн історичної пам'яті». Автори поділяють точку зору, що головна причина полягає у загостренні протистояння між Росією і колективним Заходом. Історична політика, яка набула вигляду «війн історичної пам'яті», є скоріше симптомом, а не причиною цього протистояння. Проаналізовано, що політизація історичної пам'яті досить часто призводить до негативних наслідків, і легкого виходу із цієї ситуації не проглядається. І важко знайти ту вирішальну ланку, взявшись за яку можна було б витягнути увесь ланцюг назрілих проблем. Тим часом слід визнати, що полеміка навколо ролі Радянського Союзу у Другій світовій війні не виникла знічч'я, вона загострилася на фоні посилення напруги між Сходом і Заходом. Узагальнюючи еволюцію «війн історичної пам'яті» до жорсткого загострення, Марлен Ларюель зазначає: «Я інтерпретую війни за історичну пам'ять між Польщею, прибалтійськими державами і Україною, з одного боку, і Росією – з другого, як «стратегічний наратив», пов'язаний із виключенням Росії із Європи або включенням в неї».

Ключові слова: історична політика, історичний наратив, «війни історичної пам'яті», концепція «добра і зла», пакт Молотова-Ріббенропа, Друга світова війна, Голокост, резолюція Європарламенту від 19 вересня 2019 р.

«Нікому не дозволено переписувати історію» – цю політичну мантру особливо часто доводиться чути напередодні ювілейних дат, що стосуються Другої світової війни. Імпульс іде насамперед від тих політичних кіл, які використовують історичні наративи доби Ялтинсько-Потсдамських угод для вирішення сучасних проблем легітимації того чи того політичного режиму у власних інтересах. В тому числі й зображати одні політичні сили (а то й народи чи країни!), як це було притаманно для обстановки війни, абсолютним «злом», а інші підносити в іпостась абсолютного «добра» і «світоча прогресу».

Втім для професійних дослідників «історичний ревізіонізм» – абсолютно нормальне явище, оскільки кожне нове покоління ставить перед історичною

наукою актуальні запитання і намагається почути відповідь задля утвердження того соціального ладу, у якому б йому було комфортно жити і працювати. Та все ж і науковці не можуть бути вільними від політичної реальності нашого щоденного буття. Позначена глибокими суспільно-економічними кризами, сучасна життєдіяльність людини формує особливість нинішньої ситуації, яка, на думку професора антропології й славістики Принстонського університету Сергія Ушакіна «полягає в надзвичайно швидкій нормалізації того, що раніше називалося «соціальним замовленням», а нині «публічною історією» – тобто усвідомленим використанням історичного матеріалу задля досягнення цілей, не пов'язаних безпосередньо з історією» [1].

Яскравим свідченням цієї тенденції, на превеликий жаль, стали «війни історичної пам'яті», що охопили практично увесь світ.

Три хвилі історичного ревізйонізму

Не претендуючи на роль першовідкривача цього суспільного феномену – «війни історичної пам'яті» – вдамося до аналітичного викладу широко доступних завдяки інтернету здобутків тих науковців, які досліджують цю проблему принаймні впродовж останнього десятиліття. Так, професор історії і культури Східної Європи в Університеті імені Фрідріха-Вільгельма (м. Бонн) Мартін Ауст зазначає, що він вперше зіткнувся з терміном «війни історичної пам'яті» (memory wars) у 2010 р. Спершу цей термін викликав у професійного історика застереження як такий, що порушував усталену в повоєнній Німеччині культуру дослідницької діяльності, спрямованої на досягнення взаєморозуміння і зближення народів світу.

Звісно, уже в перші повоєнні десятиліття широко побутувало уявлення, що в історичних наративах ті чи інші події по-своєму тлумачаться у сфері політики, мистецтва й науки. Політики використовують різноманітні історичні факти для популярної ілюстрації того політичного курсу, який вони відстоюють, та для легітимізації його в очах громадськості. Соціологи вдаються до історичних інтерпретацій задля формування національної ідентичності й громадянської самосвідомості. В літературі та мистецтві той чи той історичний персонаж теж покликаний виконувати роль «героя» чи «злочинця», в запропонованому наративі відповідно до інтриги літературно-мистецького твору. Однак з цього приводу у суспільстві був якийсь усталений консолідований підхід, що, врешті-решт, стверджував роль історичної науки як остаточного авторитету в установленні історичної істини за допомогою відпрацьованої методології наукового дослідження. За словами Мартіна Аусти, «суть мого переконання в тому, що в ліберальній демократії наукове знання врешті-решт має взяти гору над викривленими поглядами на історичні події, що насаджуються деякими політиками. Адже ми живемо у просвіченому і космополітичному суспільстві» [1].

Професор факультету соціальних наук Університету Оттави Пол Робінсон пропонує свою версію тих факторів, що спонукають трансформацію

національної історії у «війни історичної пам'яті». Гасло «історія для істориків», судячи з усього, так і залишиться гаслом у середовищі науковців-романтиків, оскільки політика пронизує усе наше життя, політизуючи тим самим й історію. І цьому нема ради, бо в реальному житті, зазначає професор П. Робінсон, все по-іншому: «Історія – це політичний інструмент. Звертаючись до минулого, ми легітимізуємо або делегітимізуємо нашу політичну і соціальну систему. Тому не дивно, що різноманітні групи прагнуть контролювати суспільну історичну пам'ять. Якщо запропоновані наративи несумісні, боротьба стає жорстокою, як це відбувається, наприклад, на американському Півдні через монументи конфедератам чи в Україні з приводу Другої світової війни» [1].

Звісно, Америка й Україна у данному випадку не є якимось виключенням. Зазначене стосується країн практично кожного регіону світу, з поправкою на специфіку національного мислення й усталені традиції. Так, увагу професора Університету Кунмін (м. Сеул) Андрія Ланькова привернуло те, що в країнах Далекого Сходу політика пам'яті формується з урахуванням традиційної моралі: мовляв, «правдиві» люди не конфліктують, а коли конфлікт виник, то провина повністю покладається на «неправу» аморальну сторону. Звідси постійні спроби довести, що той чи той конфлікт викликаний не зіткненням раціональних інтересів, а, умовно кажучи, протистоянням сил «добра» і «зла». І це надає конфлікту воістину біблейського змісту високої напруги.

Ініціатори проголошення «війн історичної пам'яті» в різних країнах не одні і ті ж. Часто війни пам'яті проголошуються на найвищому рівні – в них беруть участь офіційні особи, включаючи глав держав, які «дають відкоша» і «ставлять на місце неправих», нагадують про незаживаючі рани нації й про страшні злочини сусідів. Так, в Китаї як країні «молодої демократії» з усталеними авторитарними традиціями історичну політику в цілому визначає ЦК КПК. Але в Південній Кореї набагато частіше (хоч і не завжди) ініціаторами виступає громадськість, і часто навіть всупереч бажанню й волі урядових кіл. Тоді останнім буває досить складно виступити проти ідеологем, висунутих лідерами громадської думки – інтелектуалами й професурою. Час від часу нагнітання напруги в корейському суспільстві набуває такого рівня моралізаторства й політизації історії, що викликає у європейців справжній ступор: «Народні почуття, що вирвалися із-під контролю, можуть стати серйозною проблемою для уряду, прагнучого розрядити напругу і взяти емоції під контроль. Коли значна частина населення перебуває у патріотичному ражі, «відіграти назад» буває дуже складно. Так бувало в Китаї під час періодичних спалахів антияпонських чи антиамериканських демонстрацій, і в Південній Кореї» [1].

Прикладом моралізаторського підходу до оцінки витоків «війн історичної пам'яті» може послужити судження професора Женевського інституту міжнародних відносин і розвитку Сян Ланьсиня: «Адміністрація Трампа попрікає Китай за власні внутрішні проблеми, стверджуючи, що китайці не пам'ятають все те добре, що США зробили для їхньої країни... Таким чином

створюється враження, що відносини завжди були одностороннім актом добротності, а американці ніколи не отримували вигоди від екстериторіальних прав і економічного росту Китаю... Американські «убивці драконів» не просто помиляються у своєму прочитанні історії, вони мають усвідомити свою моральну відповідальність...». Отак «поставивши на місце» американську адміністрацію, Сян Ланьсінь вдається до в цілому слушного узагальнення: «Винуватити інших у своїх проблемах – типова відволікаюча тактика, яку політики використовують з давніх давен» [1].

Отже, одна із основоположних засад «війн історичної пам'яті» – «наші» завжди є носіями «добра», а наші супротивники – оті «інші» – є носіями вселенського «зла». Однак, звертає увагу професор Європейського університету в Санкт-Петербурзі Олексій Міллер, струнка концепція «добра і зла» передбачає існування політичних реалій стійкого балансу. А цей баланс постійно змінюється. Інститути сучасної світобудови базуються на результатах Другої світової війни, однак їх нині намагаються переосмислити як у Європі, так і на Далекому Сході. І це правда – світ перебуває в зоні турбулентності. На зміну біполярній системі часів «холодної війни» прийшла доба однополюсного світу, що згодом став фрагментуватися у бік багатопольності. Відбуваються динамічні зміни, і за цих умов світобудова взірця 1945 р., в основі якої лежить ООН із її 5-ма постійними членами Ради Безпеки, не може залишатися сталою і незмінною. З'явилися нові економічно потужні претенденти, котрі не бажають залишатися «політичними карликами».

Ще донедавна домінувала концепція історичної провини Німеччини за розв'язування Другої світової війни і, відповідно, офіційно було визнано моральний імператив покаяння за допущені злочини проти людяності. Німеччина була уособленням «зла», а союзники – в тому числі й СРСР – уособленням «добра». Однак уже в перші повоєнні десятиліття німці підспудно стали стимулювати процес «розмивання» негативного ставлення до Німеччини. Невдовзі механізм усвідомлення провини й покаяння, що офіційно був запущений не самими німцями, а американцями, поступово почав давати збої. Спершу пресинг покаяння щодо німців мислився у більш жорстких формах, але розгортання холодної війни і поява поруч із ФРН ще й НДР внесли свої корективи. Як наслідок, проблема воєнних злочинів була у ФРН дещо притлумлена. Більше того – у політичне життя стали потроху допускати колишніх нацистів. Дедалі частіше в суспільній думці стало звучати положення, що німці в цілому уже покаялись і все усвідомили. Тож коли Віллі Брандт 1970 р. під час офіційного візиту до Польщі став на коліна перед монументом жертвам фашизму у Варшавському гетто, наступного дня чимало німецьких газет вийшли із запитанням: а хто, власне, його уповноважував до такого акту? Тобто, раптом з'ясувалося, що акт покаяння не всі у німецькому суспільстві усвідомили, а тим більше – не сприйняли [2].

Поступово історична політика стала все дужче нагадувати про себе на Європейському континенті. Так, у 1980-х рр. в Німеччині відбулася знаменита «битва істориків», яку можна розглядати як *першу хвилю* перегляду усталеної після 1945 р. концепції «добра і зла». Тоді для з'ясування було поставлено низку проблем: чи мають чим німці гордитися у своїй історії, або ж – чи не було б більш політкоректним заговорити вже й про «німецькі страждання»? Спершу цих «ревізійоністів» виштовхували за межі суспільного життя, але згодом їхня точка зору ставала дедалі поширеною. А в міру того, як роль Німеччини в Євросоюзі об'єктивно зростала, посилювався й потяг до більш ретельного перегляду деяких сторінок історії. Звичайно, мова не йшла про жодну реабілітацію нацистського минулого, а скоріше про те, що німці уже віддали належне покаяттю, а відтак мають і моральне право якщо не повчати інших, то давати їм наочний приклад як себе слід поводити у ставленні до минулого. Наприклад, практика ставлення до жителів колишньої НДР набула такого вигляду: до їхнього відома було доведено, що жили вони в державі Штазі, а тому їхню свідомість слід очистити від залишків тоталітаризму: «Жоден викладач історії Східної Німеччини не зберіг свою роботу. Жоден! Ні в університеті, ні в школі. Тобто – ви маєте приєднатися цілком до нашого правильного дискурсу. Але ж у Східній Німеччині був дискурс про те, що винуваті не німці, а капіталісти» [2].

Друга хвиля переосмислення історії в Європі й формування нового нарративу захопила проблему Голокосту. Перед розпадом СРСР у Західній Європі існував незаперечний консенсус з приводу того, що ключовою подією ХХ ст. є Голокост, а винуватцем цього злочину є у тій чи іншій мірі кожна європейська нація. Відтак цю провину, наприклад, визнали голландці та французи. Оце відчуття спільної провини консолідувало європейську спільноту навколо єдиної думки: ми не можемо допустити повторення того, щоб цілий народ знищувався лише на підставі своєї етнічної належності та віри – «never more».

Однак з часом ставлення до Голокосту стало набувати дещо іншого звучання. З'явилися нові претенденти на роль жертв Другої світової війни. І відбувалося це паралельно із включенням у європейський політичний простір країн Центральної Європи – спільнот із іншим історичним досвідом трагедій ХХ ст. З цього приводу Олексій Міллер зазначає: «Ті країни, котрі прийшли в ЄС, мали зовсім протилежну конструкцію пам'яті, де жертвами були вони. І вся конструкція ідентичності будувалася навколо їхніх жертв. Музей геноциду в Литві не про євреїв, а про литовців. Музей терору в Угорщині – в дуже малій мірі про терор правих угорців проти угорців, угорських євреїв і на окупованих під час Другої світової війни територіях СРСР, а насамперед про радянський і комуністичний терор в Угорщині» [2].

В подальшому прийшла черга уже *третьої хвилі* перегляду історичної пам'яті: еліти балтійських держав дуже ефективно працювали на полі політики пам'яті, щоб поставити в центр уваги нову конфігурацію «злочинців» і

«жертв». Ключовим пунктом вони старалися зробити не Голокост, а зраду Заходом малих європейських країн. І вони досягли на цьому напрямі значних успіхів в уособленні себе у образі жертв Другої світової війни. Так, «їхня перемога відбулась у той момент, коли 2 квітня 2009 р. Європейський парламент встановив День пам'яті жертв нацизму і сталінізму в дату підписання пакту Ріббентропа-Молотова 23 серпня. Ось що виявилось головним» [2].

Четверта (і навряд чи заключна) хвиля – уже на рівні справжньої «війни історичної пам'яті» – відбулася з прийняттям резолюції Європейського парламенту від 19 вересня 2019 р. під назвою «Про важливість збереження історичної пам'яті для майбутнього Європи», в котрій було піддано осуду як Договір про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом, так і Договір про дружбу і кордон між СРСР і Німеччиною. Згідно з резолюцією, за яку проголосувало 535 євродепутатів, а 66 проголосувало проти і ще 52 утрималось, зазначені договори між СРСР і Німеччиною «поділили Європу і території незалежних держав між двома тоталітарними режимами, що проклало дорогу до початку Другої світової війни». Тобто, Радянський Союз із категорії «добра» було переведено в категорію «зла». Конфігурація «злочинців» і «жертв» агресії була піддана принциповим змінам [3].

Реакція Москви на прийняття резолюції Європарламенту не забарилася й була однозначно агресивною. Міністерство закордонних справ Російської Федерації назвало її грубою фальсифікацією історії й спробою поставити знак рівності між нацистською Німеччиною й СРСР. Президент РФ В. Путін пізніше охарактеризував резолюцію як «безпардонну брехню», підписану людьми, котрі «не знають історії». Отож, з боку найвищого рівня кремлівської влади почувся окрик щодо того, як слід розуміти історію. «Війнам історичної пам'яті» було дано новий поштовх, що, звичайно, загостило і так напружену обстановку в світі.

Період історичного просвітлення

А тим часом в розумінні спонук і характеру Другої світової війни спостерігалися й моменти просвітлення. Так, у 1963 р. була опублікована стаття німецького філософа Теодора Адорно під назвою «Що значить «опрацювання минулого»?» Імпульсом до написання статті стало усвідомлення науковцем того, що «націонал-соціалізм не мертвий, і нам до сих пір невідомо, чи це просто привид того, що було настільки жакливим, що і власна смерть його не вбила, чи то він так і не помер і готовність здійснити невимовне підспудно живе в людях, так само як і в оточуючому порядку». Даючи раду своїм сумнівам, Т. Адорно приходить до двох основоположних висновків. По-перше, що до жесту «все забути і простити» не можуть апелювати винуватці жорстокості. По-друге, минулий історичний досвід потребує серйозного опрацювання, щоб «чари минулого розсіялися під впливом ясної свідомості» [4].

Потенційно загрозна проблема, яка спонукала Т. Адорно до написання статті, формулюється ним як «просочування націонал-соціалізму в демократію». Іншими словами: чи можна розглядати «націонал-соціалізм» як щось окреме, що просочується в принципово інше суспільне явище – «ліберальну демократію». Така постановка проблеми виявилася гостро актуальною, адже розведення на різні полюси націонал-соціалізму (як втілення «зла») та ліберальної демократії (як світлого образу «добра») було принциповою засадою Заходу в час холодної війни. Саме тоді США виступали в ореолі світоча ліберальної демократії і оплоту боротьби проти тоталітарних режимів – як нацистського, так і комуністичного спрямування.

За свідченням професора Нью-Йоркського університету Крейга Калхуна, який до того ж очолював Раду з суспільних наук (Social Science Research Council), ідеологічна настанова на відмежування ліберальної демократії від тоталітаризму в післявоєнні роки значно деформувала саму сутність бачення проблеми щодо витоків тоталітаризму. Американські теоретики намагалися всіляко довести, що «нацизм – це взагалі не наша проблема: нацизм – це був традиційний рух, недобрий середньовічний атавістичний рух, що виник десь із минулого». В результаті дослідники були зорієнтовані на своєрідне соціальне замовлення: «Треба було відокремити Захід від нацизму. Нацизм виріс не з сучасності, ми не маємо нічого спільного з нацизмом. І, більш того, наступний крок – нацизм дуже схожий на сталінізм, на інші тоталітарні режими, які ми знаходимо подалі на Схід від нас. Це інші – це не ми... Тому треба було заперечувати західне і цілком сучасне походження нацизму. Величезні зусилля пішли на те, щоб довести, що нацизм є аберацією, що він не має нічого спільного з сучасністю, що, звичайно ж, було не так» [5].

У цій непростій ситуації цілеспрямованого соціального замовлення (з огляду на американський вплив на розвиток соціальних досліджень у післявоєнній Європі) слід віддати належне Т. Адорно: у його тлумаченні витoki нацизму є наслідком реальних проблем, що виникають із кризи самої системи сучасної ліберальної демократії: «Те, що фашизм продовжує життя, те, що опрацювання минулого, про яке стільки говорять, до сих пір не вдалося, те, що воно виродилося у власну карикатуру – пусте і холодне забуття, пов'язано з тим, що ще продовжують існувати об'єктивні суспільні передумови, з яких фашизм зріс. Його сутність неможливо вивести з одних лише суб'єктивних схильностей. Економічний порядок і, відповідно до його моделі, також і майже вся економічна організація сприяє, як і раніше, залежності переважної більшості людей від данностей, над якими вони не владні, і тим самим – незрілості людей. Якщо люди хочуть жити, то їм не залишається нічого іншого, як пристосуватися до цих данностей і змиритися з ними» [4].

Ставлячи завдання «опрацювання минулого», Т. Адорно разом з тим відчуває всю обмеженість просвітницької педагогіки на шляху подолання тих передумов, які щогодинно породжують «об'єктивний потенціал відродження

націонал-соціалізму». І, тим не менше, він закликає продовжувати важливий напрям просвітницької діяльності – нагадувати людям про те, що «явні і замасковані фашистські новації приносять Європі війну, страждання й нужду в системі, заснованій на насильстві, і, врешті-решт, сприяють російській гегемонії в Європі, коротше кажучи, що вони призводять до політичної катастрофи» [4].

Започаткувавши ревізію концептуальних засад історичного аналізу періоду холодної війни, навряд чи Т. Адорно розраховував, що невдовзі стануться помітні зрушення в осмисленні історичного минулого, котрі заторкнуть через чверть століття й країни комуністичного блоку. Однак це сталося, і з'явилася можливість діалогу між Сходом і Заходом. Один із знакових поворотів відбувся у 1980-ті рр. Тоді між Заходом і Радянським Союзом створилися сприятливі умови: завдяки політиці відкритості й гласності Кремлем було визнано існування секретних протоколів до пакту Молотова-Ріббентропа. У свою чергу було визнано й факт масових розстрілів польських офіцерів у Катині. Змінилося на радянському просторі й світосприйняття Заходу – ми аплодували Паризькій хартії для нової Європи (21 листопада 1990 р.): «Ера конфронтації і розколу Європи закінчилася. Ми заявляємо, що віднині наші відносини будуть ґрунтуватися на взаємній повазі й співробітництві. Європа звільняється від спадщини минулого» [6].

Здавалось, що глобалізація назавжди об'єднала народи навколо системи європейських цінностей, а кордони між державами уже на наших очах стають своєрідним декоративним реліктом у час вільного обігу товарів, фінансів і робочої сили. Тоді й ми в незалежній Україні мали змогу переконатися в широких можливостях конструктивного діалогу. Відбулася низка подій, які, здавалось б, зримо засвідчували справедливість традиційного сприйняття культури пам'яті щодо минулого як засобу порозуміння й подолання конфліктів. Так, у 1997 р. президенти Польщі й України Олександр Квасневський і Леонід Кучма підписали спільну заяву «До порозуміння і єднання» [7]. У 2003 р. вони ж виступили із спільною заявою «Про примирення – в 60-ту річницю трагічних подій на Волині» [8]. У 1999 р. вийшов у прокат фільм Єжи Гофмана «Вогнем і мечем», що став свого роду переосмисленням повстання Богдана Хмельницького 1648 р. – тема, котра впродовж декількох століть сяяла розбрат між українцями й поляками. Принциповим моментом фільму була думка про рівноправність обох націй. Така постановка питання була позитивно сприйнята в Україні.

У 2010 р. російський і польський прем'єр-міністри Володимир Путін і Дональд Туск зустрілися в Катині, щоб ушанувати пам'ять поляків, які стали жертвами масових розстрілів НКВС у 1940 р. У спільному польсько-російському виданні «Білі плями – чорні плями» 2010 р. були підняті складні проблеми польсько-російських відносин у ХХ ст.

В Німеччині у 1999 р. прозвучала пропозиція Еріки Штайнбах згадати про німців, котрі були вигнані із Східної Європи у 1945-1946 рр. і перейнятися

їхніми проблемами. В результаті ця ініціатива призвела до створення європейської мережі «Пам'ять і солідарність», що стало важливим вкладом у гуманізацію культури національної пам'яті. Хоча Чеська Республіка невдовзі вийшла із цієї ініціативи, але ця акція об'єднала німців, австрійців, поляків, словаків й угорців у справі подальшого поглиблення спільної пам'яті щодо виселення й вигнання простих людей. В цілому, як був переконаний Мартін Ауст, картина видавалася досить оптимістичною – «стакан спільних спогадів скидався у більшій мірі на наполовину повним, ніж наполовину порожнім» [1].

Однак згодом світосприймання пішло в зворотному напрямі, набуваючи ознак нової холодної війни. І вже вкотре в історичний процес втрутилася політика. З приходом до влади в США Барака Обама було задекларовано політику «перезавантаження» з Росією. Щоправда кожен правлячий клас із цих двох країн розумів «перезавантаження» по-своєму. На цьому акцентував увагу видатний американський політолог Збігнев Бжезінський: «Відтак адміністрація вирішила «перезавантажити» відносини США з Росією. Але це гасло є заплутаним...». Тож З. Бжезінський застерігав, що США «повинні співпрацювати з Росією, коли це взаємно вигідно, але в такий спосіб, що це відповідає історичній реальності. Ера закритих імперій завершилась і Росія заради свого майбутнього повинна зрештою сприйняти це. Намагання розширити співпрацю з Росією не означає згоди на підпорядкування Росією Грузії...». Що стосується України, позиція З. Бжезінського теж була чіткою і завбачливою: адміністрація Б. Обама «недостатньо активно заохочувала Європейський Союз бути більш чутливим до європейських прагнень України». Наскільки передбачливим був З. Бжезінський ми можемо оцінити уже сьогодні – після анексії Криму й окупації окремих районів Донбасу. І нерішуча роль Б. Обама, про що застерігав З. Бжезінський, відіграла тут не останню роль: президент США так і «не зробив переходу з натхненного оратора до непереможного державного діяча. Виступати за те, щоб щось сталося, не те саме, щоб це зробити» [9, с. 7].

Радикалізація зовнішньої політики Росії стала сіяти зерна антагонізму й провокувати затяту полеміку. Культура спогадів у світі піддалась трансформації із інструменту утвердження космополітизму в розсадник суперечностей і антагонізму. Згорання Америкою своєї ролі «світового поліцейського» розвернуло європейські країни у бік утвердження націоналізму. Активізувалася історична політика – багато хто з діячів став претендувати на те, щоб навколишній світ сприйняв їхнє бачення історії й недавнього минулого із виразним націоналістичним окрасом. Уже не йшлося про європейське громадянство, пригасла ідея спільності європейських цінностей. Велика Британія вдалася до крайнього кроку – брексіту з Європейського союзу. Про пріоритет національних цінностей заговорили як політики ЄС, так і України і Росії, засвідчуючи свою позицію ставленням до тих чи інших

ювілейних дат та пантеону національних героїв. Більше того, свою позицію щодо низки історичних подій ті чи інші діячі затято взяли на в'язувати іншим, добиваючись поставлених перед собою політичних цілей.

Врешті-решт ці політичні спонуки набули силового юридично-правового характеру. З 2009 по 2012 рр. в Росії діяла спеціальна комісія при президенті РФ щодо протидії тому, що влада вважала фальсифікацією історії. Комісія переслідувала ціль підкреслити вклад Радянського Союзу в перемогу над нацизмом у Європі. Після анексії Росією Криму й уведення своїх збройних сил на Донбас, Україна вдалась до прийняття закону про історичну пам'ять, націленого на відділення минулого України від радянської історії шляхом запровадження процесу про загальну декомунізацію, переіменування вулиць і демонтажу пам'ятників радянським діячам. У 2018 р Польща прийняла закон, що загрожував кримінальною відповідальністю кожному, хто насмілиться звинувачувати польську націю чи державу у сприянні Голокосту. Після того, як закон було піддано жорсткій критиці в Польщі, та з боку США, Ізраїлю й України, польська влада кримінальну відповідальність згодом відмінила. Врешті-решт, зазначає Мартін Ауст, 80-ліття пакту Молотова-Ріббентропа спонукало Європарламент прийняти 19 вересня 2019 р. «декларацію про те, що заради світлого майбутнього Європі важливо пам'ятати уроки минулого, уроки історії. Деякі пункти цієї резолюції не можуть не викликати критики з точки зору історіографії» [1].

Попри всі застереження щодо проблемності резолюції, Європа у цьому документі все таки вийшла на певний рівень консолідації. Головний редактор журналу «Росія в глобальній політиці» Федір Лук'янов відреагував на цю ситуацію досить гостро. З його точки зору, укладачі резолюції мали враховувати ключове питання європейських країн – ставлення до США, а от «ключ до цього – відносини з Росією. Адже причиною і обґрунтуванням масованої присутності США в Європі після Другої світової війни слугувала необхідність захисту від радянської загрози. На цьому фоні – черговий спалах історичної полеміки. Гострішої за попередні, оскільки від «СРСР несе відповідальність за розв'язування Другої світової війни» розпочався плавний перехід до «СРСР несе відповідальність за Голокост». А це уже і моральний, і політичний вододіл, котрий практично неможливо подолати. Коли спір переходить в такі категорії, не варто дивуватися, що щезають усі нюанси в будь-якої із сторін. На війні, як на війні» [10].

Отже «війна історичної пам'яті» вийшла із свого латентного стану і стала суворю реальністю наших днів.

Політизація історичної пам'яті

Резонно постало запитання – яким способом можна було б пригасити зазначену тенденцію до загострення «війн історичної пам'яті»? Науковці пропонують логічний для своєї професії вихід із скрутного становища – здійснювати виважені й відповідальні історичні дослідження. Однак на

практиці все складається не так просто. Хто б що не говорив, але сила історичного осмислення дійсності є настільки соціально значимою й політично важливою, що політики не готові облишити цю сферу діяльності виключно для науковців. І на біду, зазначає Пол Робінсон, політики часто недооцінюють той факт, що сусідні країни можуть сприймати ті чи інші історичні події по-іншому: «Поляки вважають, що Радянський Союз, звільнивши їх від нацизму, приніс нову форму окупації. В Москві сприймають це як нападки на легітимність Росії. Москва наполягає, що радянські солдати були визволителями, а не окупантами, – в Польщі вбачають у цих заявах небажання покаятися в старих гріхах, а також загрозу на майбутнє. Чим активніше кожна із сторін наполягає на своїй правоті, тим менше вона переконує опонента» [1].

Тож мусимо констатувати, що політизація історичної пам'яті досить часто призводить до негативних наслідків, і легкого виходу із цієї ситуації не проглядається. І важко знайти ту вирішальну ланку, взявшись за яку можна було б витягнути увесь ланцюг назрілих проблем. Тим часом слід визнати, що полеміка навколо ролі Радянського Союзу у Другій світовій війні не виникла знічев'я, вона загострилася на фоні посилення напруги між Сходом і Заходом. І доводиться лише сподіватися на те, що коли ця напруга піде на спад, менш запеклими стануть й історичні суперечки, бо в цьому контексті вони є скоріше симптомом, аніж причиною конфлікту.

Наочний приклад наслідків політизації історії – підірвано досягнутий після трьох десятиліть відносного спокою в Європі консенсус щодо Другої світової війни. Натомість у сфері історичної політики між Росією й Польщею зчинився справжній гвалт, а назріваючі різкі зміни між тим вимагали відповідального й виваженого осмислення. Почати хоча б з того, що було б доцільно усвідомити витоки й рушійні сили підриву європейського консенсусу. Одним із факторів, що спричинив перехід до нової політики історичної пам'яті, вважає професор історії Східної Європи в Університеті імені Георга-Августа (м. Геттінген) Анке Хільбреннер, став «поворот до концепції нації, яка для багатьох замінила концепцію європейської, або іншої, ідентичності». Ілюстрацією цієї тенденції є наростання впливу на політичне життя ФРН таких правих сил як «Альтернатива для Німеччини». Її лідери цілеспрямовано відмовляються від традиційних, загальноєвропейських уявлень про Другу світову війну. Так само у Центральній і Східній Європі (а надто в Польщі та Угорщині) «націю все частіше протиставляють іншим формам ідентичності». Поліфонія історичного дискурсу і співіснування різних точок зору віднині перестали вітатися: «І Польща в цьому не одинока – ліберальна політика у сфері історичної пам'яті нині переглядається в ряді країн».

Як на нашу думку, професор А. Хільбреннер скоріше описує стан справ у Європі, аніж представляє аналіз спонукальних факторів, що призводять до зростання націоналізму аж до культу нації у самосвідомості людей. Тож його аналіз швидше стосується політичної оцінки, аніж наукового осмислення

соціально-економічних витоків націоналізму, і зводиться до бажання відмежуватися від націоналізму й осудити його. Звідси й ставлення А. Хільбреннера до виключної природи нарративу національної пам'яті: «У відповідності до простої логіки хижака і жертви є лише один варіант існування суспільства з національною пам'яттю: використання національної історії як зброї проти інших в сьогоденні, власна нація – це жертва, інші оголошуються колективними злочинцем. Але в Росії, Польщі і в Україні існують одночасно і жертви, і злочинці» [1].

Тут, як на нашу думку, виникає ціла низка запитань. Чого ми досягнемо, засуджуючи таке явище як «національна пам'ять»? Чи не краще розібратися в тому, з яких спонук набула актуальності концепція нації? Чому національна пам'ять пов'язана лише з образом хижака і жертви? І так буває завжди, чи лише з настанням «війн історичної пам'яті»? Чому серед великої кількості країн Європи А. Хільбреннер вибрав саме Росію, Польщу і Україну як тих держав, де одночасно існують і жертви і злочинці? Чому інші народи уникли такої характеристики з його боку? Коли брати той факт, що усі ці три країни були жертвами нацистської агресії, то такими ж жертвами були, приміром, Франція і Голландія. І колабораціоністів у цих двох останніх було не менше, якщо не більше у процентному відношенні до населення країни, ніж у Центральній і Східній Європі.

Втім, деякі спостереження професора А. Хільбреннера привертають до себе увагу. На нашу думку, насамперед слухним є твердження, що зерна національного розколу, посіяні нацистами на окупованих територіях, даються взнаки і в нашому сьогоденні. Німецька окупація створила у ряді держав ситуацію «екзистенціальної потреби, із котрої змогли вибратися лише найсильніші й безпринципні – за рахунок інших. Крах державності на «залитих кров'ю територіях» запустив старі конфлікти і нове насилля, а слабкі залишилися беззахисними. Той факт, що на німцях лежить відповідальність за історично безпрецедентний злочин Голокосту і за розв'язання Другої світової війни з її жахливими воєнними злочинами, не означає, що люди в Центральній і Східній Європі не постраждали від сталінізму. Багато постраждало від обох систем, чия взаємодія лише погіршила страждання». Загальний висновок професора А. Хільбреннера не викликає заперечень: «Пам'ять про Другу світову війну вимагає усвідомлення трагедії – лише в цьому випадку буде створено нарратив, легітимний для всіх» [1].

Отже, на порядку денному європейської спільноти нагально стоїть завдання створення нарративу «спільності історичної долі» на основі усвідомлення Другої світової війни як трагедії, що не минула кожного з нас – і народжених до війни, і в час війни, і після неї. Тієї війни, яка позначилася глибокою травмою навіть на генетичному рівні кожної нації, що пережила воєнне лихоліття. Однак жоден народ не зможе подолати цю проблему самотужки, без узагальнення спільного історичного досвіду. Історики це знають

і розуміють, а тому приходять до порозуміння, що поняття «війни історичної пам'яті» виявилось надто вузьким і вкрай песимістичним для загальної оцінки як культури історичної пам'яті, так і ситуації в світі в цілому.

На наше переконання, не останнім фактором загострення «війн історичної пам'яті» стали спроби політиків відволікти громадськість від нинішньої фінансово-економічної кризи. Слід було щось вдіяти, коли до того успішна модель «соціально-відповідальної держави» раптом виявилася нездатною забезпечити належний рівень добробуту у розвинених країнах Заходу. Що вже говорити про країни «третього світу», серед яких перебуває й Україна – де поняття «соціальна держава» знаходить собі місце хіба що в тексті Конституції України. Розчарування у принадах входження у світ капіталістичної глобалізації неминуче породило фактор «глобального політичного пробудження». Зростаючий стан політичного бродіння став результатом обурення людей злиднями і презирством до їхньої людської гідності. Серед них наростає усвідомлення себе в ролі майбутніх безробітних світового рівня, яким уже не судилося бути затребуваними на внутрішньому ринку, але й перспективи виходу на зовнішній ринок стають тим часом все примарнішими. Як наслідок в суспільстві знову наростає ностальгія за теплом «національної соборності». Націоналізм, який був раніше дещо потіснений у сфері ідеологічній, раз у раз став заявляти про себе у площині політики, щоденної життєдіяльності та побуту як реально діючий фактор консолідації суспільства.

Відсутність перспективи породжує настрої радикалізму. Тут було б доречно послатися на авторитетне судження покійного нині Іммануїла Валлерстайна: «Ніколи більше пригноблені не будуть упевнені, що історія на їхньому боці. Ніколи більше не будуть вони задоволені поступовими змінами в надії на те, що їхні діти і внуки пожнуть плоди їхніх страждань. Ніколи більше не вдасться їх умовити почекати із нагальними вимогами в ім'я світлого майбутнього. Тобто тепер численні виробники капіталістичної світекономіки були позбавлені основного стабілізуючого елемента системи – оптимізму пригноблених» [11, с. 190].

Як зарадити справі – не дають відповіді ні старі класичні теорії суспільного розвитку, ні різноманітні постмодерністські вибрики. Серед політичних лідерів усе менше діячів та усе більше ділків, для яких «віддача від науки – нуль». Тим часом сумлінні теоретики все ж таки беруться за описання видимих тенденцій, іноді посягаючи навіть заглянути далеко за горизонт. Так, згідно прогнозу професора Каліфорнійського університету (м. Берклі) Мануеля Кастельса, «XXI ст. буде свідком зростання екстраординарної згідно з історичними стандартами системи виробництва. Розвиватися система глобальної економіки, судячи з усього, буде «вибірково, поєднуючи значущі сегменти і нехтуючи місцевостями і людьми, які вже вичерпали свій потенціал або не представляють інтересу на даний момент». Тобто, визначальною тенденцією стає сегрегація соціально відкинутих верств населення, що набуває глобальних масштабів.

Перед відкинутими сегментами відкриваються дві можливості. Перша – «глобальна кримінальна економіка... стане фундаментальною рисою XXI століття». Друга перспектива – «вибух фундаменталістських рухів, які беруть Коран, Біблію або інший священний текст для інтерпретації та використання його в якості прапора свого відчаю і зброї свого гніву» [12].

Найпростіший метод відволікти людей від цих наростаючих внутрішніх проблем – знайти відвічного зовнішнього ворога, списати на нього всі невдачі і провали і повернути проти нього і відчай, і зброю народного гніву. А для цього й затіваються «війни історичної пам'яті».

Індульгенція на нові злодіяння

Узагальнюючи еволюцію «війн історичної пам'яті» до жорсткого загострення, Марлен Ларюель зазначає: «Я інтерпретую війни за історичну пам'ять між Польщею, прибалтійськими державами і Україною, з одного боку, і Росією – з другого, як «стратегічний наратив», пов'язаний із виключенням Росії із Європи або включенням в неї». А далі слідує пояснення: мовляв, якщо Радянський Союз не переміг нацизм, а є рівноцінним до нього злом, то Росія не має права голосу в європейських справах і не може претендувати на участь у європейських інститутах. І навпаки: «підкреслюючи перемогу, отриману над нацизмом, Росія позиціонує себе як захисник певної концепції Європи, перемога 1945 р. підтверджує право Росії бути легітимним учасником європейської політики» [1].

На перший погляд у писаннях М. Ларюеля нібито й є певна логіка, але ця логіка формальна. І зводиться вона, на превеликий жаль, до того, що участь Радянського Союзу в розгромі нацистської Німеччини дає тим самим сучасній путінській Росії індульгенцію на захоплення Південної Осетії, на анексію Криму й окупацію ряду районів Донбасу, на утримання своїх військових контингентів у Придністров'ї, на терористичні акти в суверенних країнах Європи, на хакерські атаки під час виборів у інших країнах світу. Захисником якої ж концепції Європи є тоді Росія?

На ці запитання слід дати належне пояснення – тут і тепер. На нашу думку, воно не має зводитися до якогось одного діагнозу і, відповідно, до якогось універсального рецепту щодо зняття проблеми в дусі діалектики: теза – антитеза – синтез. Першим кроком у напрямі комплексного розв'язання назрілих суперечностей мало б, очевидно, стати описання спонук і характеру протікання «війн історичного мислення». І тут Росія намагається зіграти на випередження: журналом «Россия в глобальной политике» було організовано перший круглий стіл, матеріали якого наприкінці 2019 р. були сприйняті в Європі як акцію «кузні кремлівських ідей стосовно «війн пам'яті». Другий круглий стіл відбувся на початку березня 2020 р. На цей раз редакція журналу підняла рівень дискусії, запросивши представників «академічної громадськості» різних країн (значна частина яких російського походження). Так

чи не так, але опубліковані матеріали обох круглих столів, як на наш розсуд, дають широкий матеріал для аналізу, що ми й намагалися здійснити.

Що насамперед кидається у вічі: хоч професор історії, а нині директор програм євразійських і східноєвропейських досліджень Каліфорнійського університету (м. Берклі) Юрій Сльозкін ніби й представляє західну науку, але міцно тримає курс на возвеличення Росії. Суть його роздумів зводиться до того, що «війни історичної пам'яті» є нічим іншим як породженням кризи, але лише західної цивілізації. Росія ж для більшості людства, на його думку, залишається «структуроутворюючим антиподом» Заходу. Тим часом місце лідера, що звільнилося після занепаду «християнського світу», залишилось поки що незаповненим: «Просування демократії і боротьба за права людини довго не протрималися. В традиційних воєнно-політичних, фінансових й інтелектуальних центрах стрімко розповсюджується опрацьована в Німеччині (і безпрецедентна в історичній політиці) культура колективного покаяння за гріхи привілейованих груп, успішних держав і всього християнського/цивілізованого/вільного світу. Тим часом нові члени спільноти активно розвивають старозавітну традицію вавилонсько-єгипетського полону, підриваючи багатолітню монополію Голокосту. Росія з її Великою Перемогою – анахронізм для одних, своєчасна загроза (майбутньому, нинішньому й минулому) для інших і структуроутворюючий антипод для більшості» [1].

Ця ж думка про всезагальну кризу ліберальної цивілізації пронизує й роздуми Івана Карстева – главу Центру ліберальних стратегій (м. Софія) й провідного наукового співробітника Інституту наук про людину (м. Відень). Криза самого поняття прогресу, невдала спроба європейського примирення після завершення холодної війни, зазначає він, призвели до того, що «найважливішим виявляється не запитання, кому належить майбутнє, а запитання – хто був правим у минулому».

І ось тут спрацювала інерція мислення. *В модерні часи класичної національної держави рушійною силою для національного самовизначення служило формування національною елітою на суспільному рівні психології жертви. «Ми – нація» у зазначеному контексті означало: «Ми – жертви імперії». Після 1989 р. перспектива вступу держав Центрально-Східної Європи до Євросоюзу залежала від ступеню прийняття ними повоєнних європейських цінностей. Зокрема вони мали радикально змістити сенс «Ми – нація» в площину «Ми – винуваті у злочині». Тобто – готовність до покаяння була передумовою політики прощення. З цього приводу І. Крастев пише: «Поляків і румун примусили визнати, що їхні країни причетні до потурання антисемітизму в довоєнний період і в роки війни. Болгар спонукали визнати злочини, здійснені комуністичним урядом проти болгарських турок у 1980-х рр. Росіян закликали до звіту за злочини Сталіна» [1].*

Спершу в Росії ніби й визнавали злочини Й. Сталіна, але до глибинного каяття справа не доходила. І тому були свої спонуки. З одного боку, наспіла

криза Євросоюзу і реінкарнація національних цінностей підштовхнула європейців до піднесення себе в образі щонайбільшої жертви історичної несправедливості. З другого боку, Росія скористалася цим моментом і теж проголосила себе щонайбільшою розділеною нацією в світі. Так поступово визріла концепція ірриденти – збирання росіян в одну державу. В суспільній свідомості запанувало гасло: «Если надо – повторим!». Чим закінчився процес ірриденти в Німеччині 1930-х рр. ми пересвідчилися в роки Другої світової війни. І сьогодні це стало нести в собі приховану загрозу для «ближнього зарубіжжя» Росії – щоб сповідуваний нею статус головної жертви не став своєрідною індульгенцією на нові злочиння. Як слушно зазначає професор, завідуючий відділом новітньої історії і політики Інституту історії України НАН України Георгій Касьянов, «звернення до історії й «історичної справедливості» завжди було частиною підготовки до війни і перетворювалося в частину війни» [1].

А в цій площині у Росії вже відпрацьована модель «старшого брата», який традиційно бере на себе роль провісника того, хто є «праведником», а хто «грішником», і хто й за що має «правильно каятись», а в підсумку – й отримати від Кремля належну індульгенцію. Чи не це було продемонстровано під час лекції на історичну тематику, яку президент РФ Володимир Путін прочитав главам держав країн СНД (крім України і Грузії) 20 грудня 2019 року в Санкт-Петербурзі?

Як то кажуть – «інформація для роздумів». Однак це вже інший сюжет, який потребує самостійного викладу.

Список використаних джерел та літератури

1. «Олимпиада жертв исторической несправедливости». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://globalaffairs.ru/articles/olimpiada-zhertv/>
2. Лукьянов Ф., Миллер А. «Лекарство от национального нарциссизма». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://globalaffairs.ru/print/number/Lekarstvo-ot-natsionalnogo-narcissizma-17749>
3. Текст той самій резолюції Європарламенту, котра возмугила путинських росіян. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ru-polit.livejournal.com/19280948.html>
4. Адорно Т. Что значит «проработка прошлого»? – Журнальный зал. Неприкосновенный запас. – 2005. – №2-3 (40-41). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ado4.html>
5. Калхун К. Теории модернизации и глобализации: кто и зачем их придумывал. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.inop.ru/files/calhoun.doc>
6. Парижская хартия для новой Европы (Париж, 21 ноября 1990 г.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://constitution.garant.ru/act/right/megdunar/2541028>
7. Спільна заява Президентів України і Республіки Польща «До порозуміння і єднання». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_005
8. Про Заяву Верховної Ради України у зв'язку з ухваленням Сенатом і Сеймом Республіки Польща постанов від 7 липня 2016 року та 22 липня 2016 року щодо оцінки польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1507-19>

9. Бжезінський З. Від надії до відваги. Оцінка зовнішньої політики Обама. // «День». – 2010. – №6. – 19 січня. – С. 7.
10. Лукьянов Ф. Почему войны памяти будут обостряться и чем это грозит ЕС и России? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://globalaffairs.ru/articles/pochemu-voyny-pamyati-budut-jbostryatsya-i-chem-eto-grozit-es-i-rossii>
11. Валлерстайн И. Миросистемный анализ: введение. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – 248 с.
12. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/kastel/09.php

References

1. “*Olimpiada zhertv istoricheskoy nespravedlivosti*” [“Olympics of victims of historical injustice”]. [Online]. Available from: <https://globalaffairs.ru/articles/olimpiada-zhertv/> [In Russian].
2. Lukyanov, F. & Miller, A. “*Lekarstvo ot natsional'nogo nartsissizma*” [“The cure for national narcissism”]. [Online]. Available from: <https://globalaffairs.ru/print/number/Lekarstvo-ot-natsionalnogo-nartsissizma-17749> [In Russian].
3. *Tekst toy samoy rezolyutsii Yevroparlamenta, kotoraya vozmutila putinskikh rossiyan* [The text of the very resolution of the European Parliament that outraged Putin’s Russians]. [Online]. Available from: <https://ru-polit.livejournal.com/19280948.html> [In Russian].
4. Adorno, T. (2005). Chto znachit “prorabotka proshlogo”? [What does «elaboration of the past» mean?] *Zhurnal'nyy zal. Neprikosnovennyiy zapas* [Magazine hall. Untouchable stock], 2-3, (40-41). [Online]. Available from: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ado4.html> [In Russian].
5. Calhoun, K. *Teorii modernizatsii i globalizatsii: kto i zachem ikh pridumyval* [Theories of modernization and globalization: who and why invented them]. [Online]. Available from: <http://www.inop.ru/files/calhoun.doc> [In Russian].
6. *Parizhskaya khartiya dlya novoy Yevropy (Parizh, 21 noyabrya 1990 g.)* [Paris Charter for a New Europe (Paris, November 21, 1990)]. [Online]. Available from: <http://constitution.garant.ru/act/right/megdunar/2541028> [In Russian].
7. *Spil'na zayava Prezydentiv Ukrayiny i Respubliki Pol'shcha “Do porozuminnya i yednannya”*. Joint statement of the Presidents of Ukraine and the Republic of Poland “Towards understanding and unity”. [Online]. Available from: https://zakon.work.gov.ua/laws/show/616_005 [In Ukrainian].
8. *Pro Zayavu Verkhovnoyi Rady Ukrayiny u zv'yazku z ukhvalenniyam Senatom i Seymom Respubliki Pol'shcha postanov vid 7 lypnya 2016 roku ta 22 lypnya 2016 roku shchodo otsinky pol's'ko-ukrayins'koho konfliktu v roky Druhoyi svitovoyi viyny* [On the Statement of the Verkhovna Rada of Ukraine in connection with the adoption by the Senate and Sejm of the Republic of Poland of resolutions of July 7, 2016 and July 22, 2016 on the assessment of the Polish-Ukrainian conflict during World War II]. [Online]. Available from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1507-19> [In Ukrainian].
9. Brzezinski, Z. (2010). Vid nadiyi do vidvahy. Otsinka zovnishn'oyi polityky Obamy [From hope to courage. Obama’s foreign policy assessment]. *Den' [Day]*, 19 Jan. p. 7. [In Ukrainian].
10. Lukyanov, F. *Pochemu voyny pamyati budut obostryat'sya i chem eto grozit ES i Rossii?* [Why will the memory wars intensify and what does it threaten the EU and Russia?]. [Online]. Available from: <https://globalaffairs.ru/articles/pochemu-voyny-pamyati-budut-jbostryatsya-i-chem-eto-grozit-es-i-rossii> [In Russian].
11. Wallerstein, I. (2006). *Mirosistemnyy analiz: vvedeniye* [World system analysis: an introduction]. Moskva: Izdatel'skiy dom «Territoriya budushchego»/Izdatel'skiy dom “Territoriya budushchego”. [In Russian].

12. Castells, M. *Informatsionnaya epokha: ekonomika, obshchestvo i kul'tura* [The information age: economics, society and culture]. [Online]. Available from: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/kastel/09.php [In Russian].

Ткаченко В.Н., Якуба В.В. Войны исторической памяти: общественные побуждения.

Статья является исследованием войн исторической памяти. Рассматривается процесс все возрастающего использования исторического прошлого в общественной жизни настоящего. История стала политическим инструментом, с помощью которого легитимизируется или делегитимизируется та или иная социально-политическая система. В ряде стран были приняты законы о наказании тех, кто пишет «неправильно». В международных отношениях вспыхнули настоящие «войны исторической памяти». Вступает в силу этнизация истории и утверждение нарративов о собственной нации как исключительно «жертвы истории», требующей к себе особого отношения и надлежащей компенсации. В частности, инициаторы провозглашения «войн исторической памяти» в разных странах не одни и те же. Часто войны памяти провозглашаются на высшем уровне – в них принимают участие официальные лица, включая глав государств, которые «дают отпор» и «ставят на место неправых», напоминая о незаживающих ранах нации и о страшных преступлениях соседей.

Объективно разделяет вопрос об общественных побуждениях «войн исторической памяти». Авторы разделяют точку зрения, что главная причина заключается в обострении противостояния между Россией и коллективным Западом. Историческая политика, которая приобрела вид «войн исторической памяти», является скорее симптомом, а не причиной этого противостояния. Проанализировано, что политизация исторической памяти достаточно часто приводит к негативным последствиям, и легкого выхода из этой ситуации не просматривается. И трудно найти то решающее звено, взявшись за которое можно было бы вытянуть всю цепь назревших проблем. Между тем следует признать, что полемика вокруг роли Советского Союза во Второй мировой войне не возникла от нечего делать, она обострилась на фоне усиления напряженности между Востоком и Западом. Обобщая эволюцию «войн исторической памяти» к жесткому обострению, Марлен Ларюель отмечал: «Я интерпретирую войны за историческую память между Польшей, прибалтийскими государствами и Украиной, с одной стороны, и Россией – с другой, как «стратегический нарратив», связанный с исключением России из Европы или включением в нее».

Ключевые слова: историческая политика, исторический нарратив, «войны исторической памяти», концепция «добра и зла», пакт Молотова-Риббентропа, Вторая мировая война, Холокост, резолюция Европарламента от 19 сентября 2019 г.

Tkachenko V., Yakuba V. Wars of Historical Memory: Social Objectives.

The article is a study of the wars of historical memory. The process of increasing use of the historical past in the public life of the present is considered. History has become a political tool through which one or another socio-political system is legitimized or delegitimized. In a number of countries, laws have been passed to punish those who write “wrong”. Real “wars of historical memory” have broken out in international relations. The ethnicization of history and the establishment of narratives about one’s own nation as exclusively a “victim of history” are gaining momentum, which requires special treatment and appropriate compensation. In particular, the initiators of the proclamation of “wars of historical memory” in different countries are not the same. Remembrance wars are often declared at the highest level, involving officials, including heads of state, who “rebuff” and “put in place the wrongdoers”, reminding the nation of the nation’s incurable wounds and the terrible crimes of its neighbors.

Objectively, the question of the social motives of the “wars of historical memory” is brewing. The authors share the view that the main reason is the escalation of the confrontation between Russia and the collective West. Historical politics, which has taken the form of “wars of historical memory”, is a symptom rather than a cause of this confrontation. It has been analyzed that the politicization of

historical memory often leads to negative consequences, and there is no easy way out of this situation. And it is difficult to find that decisive link, undertaking which it would be possible to pull out the whole chain of pressing problems. At the same time, it must be acknowledged that the controversy over the role of the Soviet Union in World War II has not been annihilated, but has intensified amid escalating tensions between East and West. Summarizing the evolution of “wars of historical memory” to a sharp aggravation, Marlene Laruel noted: “I interpret the wars for historical memory between Poland, the Baltic states and Ukraine, on the one hand, and Russia, on the other, as narrative «related to the exclusion of Russia from Europe or inclusion in it”.

Keywords: *historical policy, historical narrative, “wars of historical memory”, the concept of “good and evil”, the Molotov-Ribbenrop Pact, World War II, the Holocaust, the European Parliament resolution of September 19, 2019.*

УДК 930.1

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2020-12-2>

Ільїн В.В.

MEMORY STUDIES: ВІД ПАМ'ЯТІ ДО ЗАБУТТЯ

У статті досліджується поняття memory studies в якості окремої дисципліни, в якій вивчається й аналізується проблематика пам'яті. Феномен пам'яті складає важливу частину життя людини, хоча і не є необхідною умовою розумової діяльності. Пам'ять, зазначає автор, це спосіб конструювання людьми свого минулого через книги, фільми, документи, церемонії тощо. В memory studies пам'ять вивчається в різних аспектах – колективна, соціальна, культурна, генетична, історична пам'ять. Ствердження всесвітньої «епохи пам'яті» обумовлено критикою офіційних версій історії, поверненням пам'яті спільнотам і народам, чие минуле ігнорувалося, активізацією різних меморіальних заходів. Показано, що в якості соціально-культурного конструкту колективна пам'ять зберігає аутентичне минуле в якості його версії і слугує засобом досягнення певних цілей. Колективна пам'ять перебуває в постійних змінах, які нелінійні, ірраціональні і не завжди підлягають логічному аналізу. Нові події та ідеї впливають на сприйняття минулого, а схеми інтерпретації минулого визначають розуміння теперішнього. Співвідношення колективної та індивідуальної пам'яті постає як співвідношення пам'яті та історії. Основна функція історичної пам'яті полягає у формуванні ідентичності. Розвиток memory studies виокремлює політичну, функціональну, накопичувальну пам'ять, які використовують минуле для формування національної ідентичності. В контекст історичної пам'яті включені поняття «забуття», «звичаю» і «традиції». Вони допомагають виявити переломні моменти історії, котрі є індикаторами становлення нового суспільства. Історична пам'ять є інструментом використання минулого для досягнення цілей, що диктуються сучасною ситуацією. Мобілізація пам'яті і колективних уявлень про минуле є невід'ємною частиною політичного процесу впродовж останніх століть.

Ключові слова: memory studies, пам'ять, історія, суспільство, традиція, генеалогія, культура.

Розвиток людини, соціальних інститутів, принципів демократичного життя розширює поле науково-гуманітарних досліджень. В сучасних історико-культурологічних публікаціях все частіше зустрічається поняття memory studies. Під ним розуміється поле досліджень, також окрема дисципліна, в яких вивчається і аналізується проблематика пам'яті. Разом з тим ці дослідження постають в різних аспектах: колективна пам'ять, соціальна пам'ять, генетична пам'ять, історична пам'ять. В їх контексті розрізняється пам'ять в «широкому» смислі, де вона є об'єктом вивчення нейробіологів, психологів, практиків різних психо- і мнемотехнік, і у «вузькому» смислі, як вона постає об'єктом вивчення у гуманітарних науках.

Для подолання сумнівів в існуванні memory studies в якості самостійного дослідницького поля був створений у 2008 р. часопис «Memory studies», а в 2016 р. – Асоціація досліджень пам'яті (The Memory Studies Association). Нова асоціація свою мету вбачає в об'єднанні існуючих груп, а також створенні медійно-культурного простору для практичної діяльності дослідників і політиків. Для реалізації цієї мети поставлено низку завдань, серед яких

привертають увагу наступні: вихід за рамки євро- і американоцентризму, розширення географії досліджень пам'яті; забезпечення відкритого онлайн-доступу до ресурсів асоціації; залучення вчених з «дотичних» галузей – дослідження історичної спадщини, усна історія, транснаціональна юстиція, архівознавство; участь в якості експертів у політичних дискусіях [1, с. 31-32].

Головна ідея *memory studies* – феномен пам'яті складає важливу частину життя людини, хоча і не постає в якості необхідної умови розумової діяльності або частиною тіла. Людина звикла довіряти своїй пам'яті, хоча вона і підводить її. Разом з тим саме поняття «пам'ять» історичне, незважаючи на різні підходи і контексти розуміння. Так, в епоху Середніх віків, зазначає М. Каррутерс, професор літератури Нью-Йоркського університету, під пам'яттю розуміли те, що сьогодні називають «уявленням» або «творчістю» [2]. Англійський історик Ф. Сйтс зазначає, що в низці філософських систем епохи Відродження пам'ять розглядалася як «магічний метод» розкриття «таємної гармонії земної і трансцендентної сфер», у яких перебуває людина [3].

На відміну від природничих наук, які пов'язують пам'ять з тілесністю або органами чуттів, для істориків, соціологів, культурологів, філософів пам'ять є важливим джерелом пізнання реалій соціального життя. При всій багатоманітності гуманітарних досліджень, в яких пам'ять розуміється по-різному, в них можна виявити і певну загальність. «Пам'ять – це спосіб конструювання людьми свого минулого, – зазначає Ю. Сафронова. – З одного боку, вона може вивчатися як пам'ять-свідectво людей, які пережили певний досвід... З іншого боку, це поняття використовують для вивчення репрезентацій минулого і його конструювання через медіа пам'яті – книги, фільми, монументи, церемонії тощо» [1, с. 15].

Проблема «пам'яті» зумовила низку її різних тлумачень, оцінок, характеристик. Так, виступаючи проти запропонованого французьким соціологом М. Хальбваксом (з якого бере початок інтелектуальна генеалогія *memory studies*) поняття «колективна пам'ять», засновник школи «Анналів» М. Блок вказує на метафоричність цього поняття. В силу чого воно володіє всіма недоліками і достоїнствами, властивими метафорам. З одного боку, пам'ять активізує уяву, дозволяє визначити складні процеси і тим самим дає нові об'єкти для пізнання або нові «інструменти» для роботи зі «старими» знаннями. З іншого боку, кожна метафора «нічим не обмежена у виробництві смислів. Її використання дозволяє вивчати що завгодно, а на будь-яку критику відповідати, що автор застосовує поняття метафорично» [1, с. 16].

Метафоричність *memory studies* створює особливе «поле напруги», оскільки містить в собі можливість використання психології та психоаналізу. Хоча не викликає заперечення факт, що вивчення індивідуальної пам'яті неможливе без розгляду соціального контексту. Екскурси ж в психоаналіз або нейробіологію скоріше роблять складнішим процес пізнання (в цілому і пам'яті зокрема), ніж будуть йому сприяти. Зовсім не обов'язково в'ясняти, які саме зони головного

мозку відповідають за процес пригадування про Другу світову війну у Великій Британії або Наполеона як «головне місце пам'яті» Франції. Американський історик В. Констайнер, виступаючи з методологічною критикою *memory studies*, наполягає на необхідності розділяти різні типи «соціальної пам'яті»: зокрема, автобіографічну і колективну. «Через відсутність такого розрізнення багато дослідників колективної пам'яті здійснюють спокусливу, але потенційно смертельну методологічну помилку, сприймаючи і концептуалізуючи колективну пам'ять в термінах психології та емоційної динаміки індивідуального спогаду» [4, р. 185].

Разом з тим не варто заперечувати доцільність звернення істориків до робіт психологів. Адже в рамках *memory studies* історики регулярно зустрічаються з необхідністю інтерпретації автобіографічної пам'яті, пам'яті-свідцтва (свідчення). Потрібно бути знайомими з роботами, які пояснюють механізми так званих «абстракцій пам'яті». В цьому випадку історик буде краще розуміти: «якщо всі мемуаристи правди не говорять, деякі з них щиро вважають, що говорять «чисту» правду» [1, с. 17].

Німецький історик Х. Вельцер вважає за необхідне долучати результати досліджень когнітивних психологів, зокрема для знання особливостей пам'яті про Другу світову війну, в якій Німеччині належала ключова роль. Адже людина може пам'ятати саму подію правильно, але «плутає джерело, може вбудовувати в історію свого життя повідомлення, епізоди і навіть цілі подійні сюжети, які походять не з її власного досвіду, а із зовсім інших джерел, з розповідей інших людей, з романів, з документальних і художніх фільмів, а також зі снів, видінь, фантазій... Саме візуальна репрезентація минулої події суб'єктивно більше всього переконує людину в тому: вона згадує те, що було насправді і було саме так, як вона бачить це своїм мисленнєвим зором» [5]. Одне з основних послань статті Х. Вельцера полягає в тому, що пам'ять та історія майже не мають відношення одне до одного. З його точки зору, «автобіографічна пам'ять являє собою функціональну систему, завдання якої – допомагати людині вирішувати проблеми життя в теперішньому» [5].

В дискурсі «історична пам'ять» важливо розрізнити її «колективний» та «індивідуальний» аспекти. Для дослідників з часом поняття «колективна пам'ять» перестало являти собою значущість в силу свого антиіндивідуалізму. В своїх роботах вже згадуваний М. Хальбвакс розумів під «колективною пам'яттю» репрезентації минулого, які поділяються колективно. Але при цьому наполягав, що індивідуальна пам'ять повністю соціально детермінована, а тому окрема людина не має значення для історії колективної пам'яті. Намагаючись подолати цей крайній соціологізм, історики почали винаходити власні альтернативні поняття: «культурна пам'ять», «соціальна пам'ять», «національна пам'ять» тощо. Така невизначеність поняття «пам'ять» є однією з головних основ критики *memory studies* [4]. Одночасно інші дослідники заявляють, що

«пам'ять» не містить в собі нічого нового порівняно з такими класичними поняттями, як «міф», «звичай», «традиція» та «історична свідомість» [6, с. 11].

Отже, поняття «пам'ять» як предмет наукового дослідження ставить дослідника перед вибором – який із розроблених і запропонованих підходів вибрати, на чому сконцентрувати увагу, яких цілей досягти.

Зазначимо, що проблема «пам'яті», насамперед історичної, активізувалася в дискурсах соціальних та гуманітарних дисциплін у 80-х рр. минулого століття. Це було викликано ствердженням, зокрема, постмодерністського методу деконструкції, відповідно якому почала переосмислюватися вся попередня культура та історія. Дана обставина засвідчила перехід до нової епохи, що закономірно веде до переоцінки цінностей, зміни пріоритетів, визначення нових смислів. В цій ситуації поняття «пам'ять» протиставлялося історії як принципово інший спосіб відношення до минулого. Враховуючи дану обставину, німецький історик Я. Ассман стверджує: «Схоже, що навколо поняття пам'яті утворюється нова парадигма наук про культуру, завдяки якій різноманітні феномени у сфері культури – мистецтво, література, політика і суспільство, релігія і право – постають в новому контексті» [6, с. 11].

Пам'ять як здатність свідомості людини вийшла за межі наукового середовища, перетворившись в привід і знаряддя для конфліктів всередині спільнот, держав, міжнародній політиці, в процесах реалізації геополітичних проектів тощо. Констатуючи факт ствердження всесвітньої «епохи пам'яті», французький інтелектуал П. Нора визначає низку її прикмет: критика офіційних версій історії і повернення їй «витіснених» трактувань; повернення пам'яті тим спільнотам, народам, окремим індивідам, чия історія приховувалася, ігнорувалася або знищувалася; розвиток генеалогічних пошуків і сімейних історій; активна організація різних меморіальних заходів; правове зведення рахунків з минулим; зростання кількості різних музеїв; створення архівів і відкриття доступу до документів [7].

Аналізуючи причини зростання популярності досліджень проблеми «пам'яті», вчені пропонують низку, хоча і не завжди співмірних, пояснень. З позицій дисциплінарного підходу зазначається: поява пам'яті як одного з ключових моментів «нового історизму» співпадає зі становленням «нової культурної історії, яка стала відповіддю на різні виклики постмодерну» [8]. Інтелектуальна мода на дослідження пам'яті, вважає А. Конфіно, співмірна з модою минулого століття на дослідження ментальностей [9].

Американський вчений П. Хаттон вважає, що історики, досліджуючи народну культуру, місцеві звичаї, структуру мислення і повсякденності, внаслідок зв'язку всіх цих тем «інертною силою минулого», так чи інакше підходили до «питання про характер і ресурси колективної пам'яті» [10, с. 34].

Соціальною причиною популярності memory studies Я. Ассман вважає «відхід» покоління свідків «найтяжчих в анналах людської історії злочинів і катастроф». «Екзистенційна суть» захоплення темою пам'яті і спогадів полягає

в тому, що, підходячи до природної межі, коли «живий» спогад свідка постає під загрозою зникнення, суспільство зіштовхується з потребою вироблення «культурних форм пам'яті про минуле» [6, с. 11-12].

Інтерес до минулого обумовлений також втраченою сучасною епохою знання про те, що з минулого повинно зберігатися сьогодні. Тобто немає ідеологічних, патріархально-культурних, релігійних та інших детермінантів, які визначали належне, гідне для збереження в пам'яті. Відчуття втрати привело до розширення самого поняття «пам'яті» при паралельному, практично неконтрольованому збільшенні кількості інститутів, які вивчають і відповідають за неї – музеїв, архівів, колекцій тощо.

У контексті філософії культури популярність пам'яті пояснюється закінченням культурної традиції епохи Модерну, приходом «посткультури» (Дж. Стайнер), в якій завершення минулої епохи постає в якості «старої Європи» (Н. Лукман). Хоча вона, попри все, «продовжує жити як предмет згадування і коментуючої обробки» [6, с. 11].

Не менш важливе значення має деколонізація. Процеси звільнення народів викликали до життя потребу у ствердженні власної ідентичності через звернення до минулого. Виникаюча в самих різних формах, пам'ять «меншості» приходиться в суперечність з пам'яттю націй, ставить під сумнів можливість «колективної пам'яті». Наприклад, переосмислення пам'яті про спільне життя різних народів в СРСР. Інтерес до соціального переконструювання, або деконструкції минулого пояснюється тим, що в рамках ідей мультикультуризму історична наука стала сприйматися як інструмент «домінування пануючих класів», тому розуміння нею минулого було поставлено під сумнів в ім'я інтересів «репресивних груп». Поряд з цим говорять про вплив нових засобів електронної фіксації на збереження і відтворення інформації, отже, творення «штучної пам'яті». Кожна подія в теперішньому оцінюється як «майбутнє минуле», гідне фіксації, так само як «історія життя кожної людини» [1, с. 16].

Важливо відзначити все більш зростаючий рівень інституалізації *memory studies*, що свідчить про її становлення як окремої наукової дисципліни. Але це не врятувало *memory studies* від її критики з перших років XXI ст. Зокрема, американська дослідниця Б. Зелізер, вказуючи на зростаюче поле *memory studies*, яка вивчає всі думки, почуття і дії з минулого, котрі не вивчає традиційна історія, пише про «труднощі двох видів»: «невизначеності предмета» і «відсутність чіткої концепції». В силу чого «колективна пам'ять», наприклад, описується через її протиставлення пам'яті індивідуальній. Отже, вчені виносять «судження лише про те, чим така пам'ять не постає насправді, а не про те, що вона собою являє» [11, р. 234-235].

Дану обставину можна пояснити відходом від соціального контексту, котрий, як правило, завжди вносить відповідні корективи. З точки зору Й. Зерубавеля, історики, захопившись описом процесу конструювання пам'яті, упускають з виду суспільство, в якому ця пам'ять існує. Вони або описують

«різноманітність конкуруючих версій однієї і тієї ж події, не пояснюючи того, яким чином конфлікт репрезентацій минулого не розколює суспільство, або, навпаки, розглядають пам'ять як щось гомогенне, ігноруючи складаючі її суперечливі судження про минуле» [12]. З нашої точки зору, як перше, так і друге властиве для сучасної української історичної науки, в якій відбувається масштабна деконструкція історичного минулого.

Прагнучи знайти смисл в дослідженнях проблеми «пам'яті», В. Констайнер звертає увагу на ігнорування багатьма дослідниками її медійної складової. Оскільки мова йде про пошук смислу минулого, яке міститься в певному культурному контексті, колективна пам'ять за своєю природою завжди опосередкована, вона являє собою «мультимедійний колаж». Історики, звертаючись до вивчення документів, текстів, зображень, «коммеративних практик» або ландшафтів, які фокусуються, як правило, на одній медійній складовій процесу згадування, пам'яті, ігнорують інші. Друга проблема полягає в тому, що дослідники, відстоюючи свою теоретичну позицію, упускають тим самим «центральну роль людини в історії як творця репрезентацій» [4, р. 180].

Отже, попри різного роду критичні зауваження і сумніви, *memory studies* ствердила себе в якості важливого наукового напрямку з вивчення історичного минулого. Численні дослідження *memory studies*, хоча і не завжди однотайні, проте в цілому визнають пам'ять (колективну) в якості соціально-культурного конструкту. Це означає, що вона зберігає аутентичне минуле в якості його версії, прийнятої спільнотою і яка слугує засобом для досягнення певних цілей. Наприклад, створення колективної ідентичності. Пам'ять функціональна, кожна соціальна група зберігає пам'ять про минуле, переслідуючи різні цілі. Як правило, насамперед ставить мету сформуванню уявлення про себе по відношенню до «інших», і тим самим по-новому ствердити існуючий соціальний порядок. Пам'ять не існує раз і назавжди в сталому вигляді, вона постійно трансформується. Зміни пам'яті нелінійні, ірраціональні і не завжди логічно обґрунтовані. Нові події і нові ідеї суттєво впливають на сприйняття минулого, а вимоги нової інтерпретації минулого визначають розуміння теперішнього.

Важливою проблемою *memory studies* постає проблема співвіднесення колективної та індивідуальної пам'яті як співвідношення пам'яті та історії. Досліджуючи дану проблему, французький історик М. Хальбвакс, заперечуючи існування індивідуальної пам'яті як «суто індивідуальної властивості, яка виникла в свідомості, обмеженої власними ресурсами, ізольованої від інших», запропонував розрізняти «дві пам'яті». Перша належить індивіду і містить в собі його «власне минуле», а друга відноситься до «минулого колективу», до якого той належить. Говорячи точніше, «автобіографічна пам'ять та історична пам'ять» [13].

В той же час М. Хальбвакс постулює тезу, згідно якої «історія – це не все минуле, але вона і не все те, що залишається від минулого» [13].

Співвідношення пам'яті та історії описані вченим наступним чином: пам'ять шукає схожості між сьогоднім і минулим – історія встановлює відмінності; пам'ять зав'язана на емоціях – історія неупереджена; пам'ять слугує теперішньому – історія на службі в істини. «Історія, – писав М. Хальбвакс, – звичайно починається в той момент, коли закінчується традиція, коли затухає або розпадається соціальна пам'ять. Тому потреба написати історію того чи іншого періоду, суспільства або навіть людини виникає тільки тоді, коли вони вже пішли так далеко в минуле, що у нас мало шансів знайти навколо себе багатьох свідків, які зберігають про них який-небудь спогад» [13].

Таким чином, історія цікавить дослідника не сама по собі, а лише як об'єкт для порівняння, що дозволяє на контрасті підкреслити розуміння ним «історичної пам'яті». В центрі уваги М. Хальбвакса є конкретні механізми вбудовування «історичних» подій в індивідуальну пам'ять: спілкування зі свідками, розповіді старших з родини, читання книг – ось, що дозволяє індивіду включатися в потік колективної пам'яті, доповнити його індивідуальні спогади. «Наша пам'ять спирається не на вивчену, а на прожиту історію», – писав він [13].

Як правило, історичні події проходять поза окремою людиною і вбудовуються в її уявлення про минуле лише *post factum*. Так, історія країни дотична з життям одного з її громадян лише в дуже небагатьох точках. Сучасник не може відчути, наприклад, що сьогодні почалася Перша (Друга) світова війна. Оскільки «колективна пам'ять здатна зберігати тільки ті уявлення про минуле, які для чогось потрібні групі, вона (пам'ять) не виходить за межі цієї групи» [6, с. 81]. В цьому сенсі М. Хальбвакс змушений був визнавати запропоноване ним поняття «історична пам'ять» невдалим, оскільки воно пов'язує разом два протилежних поняття – індивідуальну і колективну пам'ять.

В контексті свого дискурсу «культурної пам'яті» Я. Ассман пропонує відмовитися не лише від протиставлення історії й пам'яті, але також від розділення на «об'єктивну» історію і ціннісно «навантажений» міф. Для нього описувані ним форми пам'яті включають в себе й історію, й міф, тому що слугують одній і тій же функції – обґрунтуванню теперішнього. В якості прикладу він приводить з історії стародавнього Ізраїлю падіння фортеці Масади. Як історична подія, сьогодні вона слугує обґрунтуванням історії держави Ізраїль: руїни фортеці стали місцем присяги новобранців ізраїльської армії. На основі цього прикладу Я. Ассман зазначає, що смисл історії Масади не в об'єктивному викладі подій, а в розповіді про «ті факти одночасно релігійного й політичного героїзму, до якого хочуть зобов'язати молодих ізраїльських солдатів» [6, с. 81].

Основною функцією історичної пам'яті Я. Ассман вважає формування ідентичності як на індивідуальному, так і на колективному рівні. В силу чого він виділяє три рівні пам'яті: індивідуальна, для якої ідентичність – внутрішнє «Я»; комунікативна, ідентичність для неї – соціальне «Я» як сукупність

соціальних ролей; культурна, ідентичність якої також культурна. Культурна пам'ять є «формою колективної пам'яті, оскільки розділяється і визначається певною кількістю людей, що складають колектив на основі їх належності до конкретної культури» [14, р. 110].

В процесі подальших міркувань Я. Ассман виділяє чотири сфери у зовнішній, по відношенню до індивіда, пам'яті: міметична пам'ять, пов'язана з діяльністю і навчанням; предметна пам'ять, що включає різні шари минулого, які містяться в оточуючих людину речах; комунікативна пам'ять; культурна пам'ять. По відношенню до перших трьох вимірів культурна пам'ять є найбільш загальним поняттям. Комунікативна пам'ять відноситься до спогадів про недавнє минуле, які людина розділяє зі своїми сучасниками. Ця пам'ять має часовий вимір: виникає і зникає разом зі своїми носіями. Заснована на особистій комунікації і безпосередньому біографічному досвіді, комунікативна пам'ять охоплює три-чотири покоління [6, с. 52-54].

Стосовно культурної пам'яті, то вона не пов'язана з безпосереднім досвідом індивіда, а є областю формування смислу. Фактично історія в рамках культурної пам'яті перетворюється у відтворення спогадом, а той, в свою чергу, стає основою для обґрунтовуючого спогаду. Культурна пам'ять пов'язана з походженням спільноти, яке відтворюється в пам'яті через свято і ритуал. В результаті історія через спогад стає міфом, але при цьому залишається в смислі постійної і формуючої сили. Вона (ця сила) може існувати дуже довго, але тільки в рамках інституцій. На відміну від загальнодоступної сфери комунікативної пам'яті, культурна пам'ять, на думку Я. Ассмана, «завжди елітарна», завжди має «своїх носіїв і обмеження доступу». Окрім того, «вона не розповсюджується сама собою, а вимагає спеціальної турботи і контролю» [1, с. 92].

В контексті своїх досліджень Я. Ассман приходять до висновку про роль писемності, яка обумовила появу пам'яті, що виходить за межі комуніційованого в кожну окрему епоху смислу. «Культурна пам'ять, – зазначає дослідник, – живить традицію і комунікацію, але не вичерпується ними. Тільки так можна пояснити розриви, конфлікти, реставрації, революції. Це вторгнення того, що знаходиться по той бік актуалізованого на даний момент смислу, повернення до забутого, відродження традиції, повернення витісненого – типова для писемної культури динаміка» [6, с. 56]. Крім того, колективна пам'ять деформується через маніпулювання, цензуру, знищення, а також через пов'язану з ними еволюцію технічних засобів запису, способів збереження культурного смислу, політичної орієнтації груп носіїв.

Дослідження проблематики пам'яті продовжила А. Ассман, яка, критикуючи поняття «колективна пам'ять» за невизначеність, замінює його двома іншими: більш загальним «соціальна пам'ять» і більш частковим – «політична пам'ять». В центрі уваги дослідниці знаходиться комунікація між поколіннями та її

соціальний горизонт, а також «медіальна основа» у вигляді книг, щоденників, фотографій тощо [15, с. 34].

З точки зору А. Ассман, індивідуальна пам'ять існує на різних рівнях, насамперед на усвідомленому, який використовується для самоінтерпретації і самовизначення індивіда, що складається з елементів, доступних для включення в розповідь про себе, і несвідомому, який перебуває по тим чи іншим причинам поза увагою. По аналогії дослідниця пропонує розрізняти не пам'ять та історію, а два види пам'яті – «функціональну» і «накопичувальну». «Функціональна» пам'ять «формує колективні суб'єкти (держави, нації) через конструювання ними свого минулого. Накопичувальна пам'ять, навпаки, містить нейтральні, абстрактні для ідентичності предметності знання, які стали непридатними і чужими, а також репертуар втрачених можливостей» [15, с. 34]. В цьому випадку культурна пам'ять являє собою «поле» постійної напруги взаємодії між функціональною і накопичувальною пам'яттю.

На соціальному рівні індивідуальна пам'ять «змішується» з чужими спогадами, тому власний досвід збагачується за рахунок чужого. Перехід від соціальної пам'яті до культурної, навпаки, завжди відчувається, оскільки на цьому рівні відбувається роз'єднання між пам'яттю і досвідом. Засновуючись на «символічних медіаторах», культурна пам'ять має довготривалу опору. В силу чого «основними рисами культурної пам'яті є, по-перше, екстерналізація і об'єктивація символів, по-друге, великий темпоральний діапазон, не обмежений терміном життя індивіда, по-третє, постійне переосмислення і засвоєння «живою» пам'яттю «позачасових смислів» культурної пам'яті» [15, с. 31-32].

Простий розподіл на індивідуальну та колективну пам'ять приводить до деталізації пам'яті, дозволяючи виділити: пам'ять індивіда; пам'ять соціальної групи; пам'ять політичного колективу нації; пам'ять культури. Особливу увагу привертає виокремлення «політичної пам'яті» з культурної. Її основною ознакою є інституціонально закріплене використання минулого для формування національної ідентичності. «На протигагу багатоголосої соціальної пам'яті, – пише А. Ассман, – котра є пам'яттю “знизу” і яка знову і знову зникає зі зміною поколінь, національна пам'ять постає довготривалою і значно більш уніфікованою конструкцією, що закріплюється політичними інституціями, впливаючи на суспільство “зверху”» [15, с. 35].

Основою для політичної пам'яті є міф, який, з точки зору дослідниці, насправді не спотворює історичні факти, як це зазвичай інтерпретується критикою ідеологій, міф є поглядом на історію через призму ідентичності, зокрема національної, що обумовлює ефективне засвоєння минулого. В цьому плані важливішим є не «як насправді», а який потенціал для соціального впливу має історичний досвід. Політична пам'ять являє собою приклад функціональної пам'яті, вона досягає стабілізації за рахунок високої «символічної інтенсивності, колективних ритуалів і нормативних зобов'язань» [15, с. 58].

На протипагу даній позиції культурна пам'ять чинить опір уніфікації й інструменталізації, вона в більшій мірі очищена від ідеології. При її засвоєнні центральну роль відіграють насамперед індивідуальні, а не колективні способи звернення до неї.

Але це питання і надалі залишиться дискусійним, як і дискусійна роль особистості в історії. Своєрідним свідченням цієї тези є актуальність дискусій стосовно національної пам'яті в контексті пам'яті історичної. Її вивчення не може залишити поза увагою імені французького філософа і письменника Е. Ренана. Його роботи по історії пам'яті, культурної спадщини християнства відіграють важливу роль в якості інструмента формування національної ідентичності. Хоча Е. Ренан не міркував спеціально про протилежність пам'яті та історії, для нього спогади стосовно нації не мали нічого спільного з історичною наукою. Навпаки, прогрес історичних досліджень, з його точки зору, являє «небезпеку для національності», оскільки розкриває факти, які повинні бути і були забуті заради єдності нації. З точки зору Е. Ренана, забуття, а не прагнення до істини, складає основу для конструювання національної пам'яті. Насамперед історична омана є одним з головних факторів створення нації, яка повинна «забути про насилля, яке – завжди і неминуче лежить в її основі, але пам'ятати спільну славу, загальне співчуття і жаль» [1, с. 104].

В полеміку стосовно проблеми національної пам'яті активно включився англійський дослідник Б. Андерсон, котрий вважає націю «уявною спільнотою». Вчений бачив у нації історичне і надзвичайно нове явище, яке існує лише два останніх століття. Він ставить питання: як культурний артефакт, який є виключно предметом уявлення, може змушувати людей не лише вбивати, але, що важливіше, віддавати свої життя за нього? Члени навіть маленької нації ніколи не будуть знайомі зі всіма, кого вони включають в одну з ними спільність, саме тому нація є «уявленням» («уявною»). В той же час, «незалежно від фактичної нерівності й експлуатації, які в кожній нації можуть існувати, нація завжди розуміється як глибоке, горизонтальне товариство» [16, с. 32].

Заклик Е. Ренана «забути» відносився не до подій, якими їх бачила сучасна йому історична наука, а до того, як вони були відомі існуючій в той же час національній пам'яті – братовбивчі війни між французами (Варфоломіївська ніч, Альбігойські війни, Велика Французька революція). Дану позицію Б. Андерсон розглядає як «типовий механізм» пізнішого конструювання національних генеалогій. Так, школа вчить молодих американців пам'ятати події 1861-1865 рр. як громадянську війну, молодих англійців – не ставити питання, що саме завоював Вільгельм Завойовник. Аналогічно в українських школах більш ніж трьохсотлітній період перебування в складі Російської імперії вивчають як колоніальне минуле, хоча Україна добровільно увійшла в її склад. В інтерпретації Б. Андерсона виступи Е. Ренана як важливі для тегоу studies дослідження культурного забуття перетворюються в артефакт

національного комеморативного проекту. Вимагаючи «забути», Е. Ренан насправді засвідчує про його «пам'ятливість», але і він сам, і його слухачі здатні до «спогаду» лише тому, що їх «навчила цьому національна держава» [1, с. 108-109].

Аналізуючи проблему «культурного забуття», Б. Андерсон зробив два важливі висновки. По-перше, для існування нації «факти братовбивства» так само важливі, як і наративи про мирне співіснування в минулі часи. По-друге, «забуття», як його розумів Е. Ренан, неможливе, якщо живі свідки. Так, у 1887 р. ніхто не вимагав забути події Паризької комуни 1871 р., хоча вони роз'єднували французів в значно більшій мірі, ніж різанина католиками гугенотів у 1572 р. [16, с. 215-218]. Так само в Україні неможливо, у всякому разі на сучасному етапі, змусити «забути» про участь українців у Великій Вітчизняній війні в складі Червоної (Радянської) армії, назвавши це участю в Другій світовій війні, не згадуючи при цьому СРСР.

Дослідження Б. Андерсона показують, яку роль в нації як «уявної» спільноти відіграє забуття. Він ставить питання про те, чому новонароджені нації уявили себе стародавніми, і як саме їм вдалося забути про своє сучасне походження. Повсюдне фантазування про стародавнє національне минуле, яке почалося з початку XIX ст., було інтерпретоване Б. Андерсоном як природний наслідок «новизни». Націоналізм як нова форма свідомості вимагав створення власних нарративів. В момент виникнення націй вони не вимагали історичного обґрунтування. В Декларації незалежності США немає посилань ні на Х. Колумба, ні на якісь інші «історичні обґрунтування». Усвідомлення новизни, що породило, наприклад, введення «революційного календаря» французькою республікою, швидко змінилося уявленням націоналізму як «поступово неперервною історичною традицією» [16, с. 25, 211]. З точки зору дослідника, «забуття» – абсолютно природна властивість глибинних змін свідомості, оскільки потреба в наративі ідентичності змушувала новонароджені нації забувати, що вони є результат радикального розриву з минулим, який відбувся в кінці XVIII ст. В Україні, як відомо, цей процес почався відносно недавно, лише тридцять років тому.

Проблема «забуття» аналізується в контексті проблеми «традиції». З точки зору Е. Хобсбаума, традиція – це «сукупність суспільних практик ритуального або символічного характеру, що звичайно регулюються за допомогою явно чи неявно визнаних правил; її метою є впровадження визначених цінностей і норм поведінки, а засобом досягнення мети – повторення» [17, с. 48]. Необхідність повторення автоматично означає апеляцію до історичного минулого, однак цей зв'язок не завжди проявлений. Традиції «винаходять», «вितворюють» в моменти радикальних розривів, але при цьому утворюють ілюзію чогось незмінного в світі, який, попри намагання стабілізації, постійно трансформується.

Серед створених традицій Е. Хобсбаум виокремив три основних типи, що розрізняються по своїх функціях. Створені, винайдені традиції: установлюють або символізують соціальний зв'язок, членство в групах, штучних або реально діючих общинах; вводять інститути, статуси, відношення, надають їм «законну» силу; соціалізують, тобто зафіксують в свідомості вірування, системи цінностей, правила поведінки [1, с. 112].

На відміну від звичаїв, які гнучкі і легко пристосовуються до змін життя, традиції незмінні, пов'язані з фіксованими практиками. Прикладом різниці між традицією і звичаєм є британський суд, де звичай – це те, що судді роблять, традиція – перуки і мантиї. Стосовно правил, то вони, хоча і мають характер повторюваності, але «не володіють ритуальною або символічною функцією. Правила створюються для практичних потреб, легко пристосовуються до змін, хоча в них закладена можливість перетворення їх в традицію в той момент, коли буде втрачений практичний смисл» [1, с. 113].

Винайдення традицій відбувається скрізь і завжди, особливо в періоди радикальних перетворень, коли разом зі старими соціальними формами руйнувалися й старі традиції, і їх заміщали або нові, або перетворені старі. В обох випадках «нове не перестає бути новим через те, що йому вдається бути вбраним в одяг старовини» [17, с. 52]. Саме це використання минулого для обґрунтування сучасності робить спостереження вченого особливо важливим для дослідження пам'яті. Він показав, як в процесі конструювання традиції, з одного боку, відбувається обширне заповнення старих ритуалів, формул і символів, а з другого – уявлення самої історичної спадкоємності. Час народження націй і національних рухів має «важливе значення для вивчення цього феномену, оскільки нація сама по собі – інноваційне явище» [1, с. 113].

Вивчення процесу становлення традицій допомагає виявити переломні моменти історії, оскільки самі вони – індикатори і симптоми становлення нового суспільства. Всі традиції, покликані зміцнювати групову солідарність, так чи інакше використовують історію, культурну та політичну пам'ять. Винайдені традиції говорять не про ту історію, яка дійсно зберігається в народній пам'яті, а історію як частину ідеології, джерело знання про себе у нації, держави або політичного руху. Всі, хто «залучений у процес конструювання минулого, повинні постійно враховувати цю складову їх діяльності», – вважає Е. Хобсбаум [17, с. 60].

Таким чином, *memory studies* є широким полем досліджень, в яких аналізується колективна, історична, соціальна, політична, культурна та інші види пам'яті. Для істориків, соціологів, філософів пам'ять є важливим джерелом пізнання реалій соціального життя. Зростання популярності досліджень проблеми пам'яті обумовлено, поряд з іншими причинами, становленням нової культурної історії, яка стала відповіддю на виклики сучасності. Популярність дослідження пам'яті пояснюється також закінченням культурної традиції епохи Модерну і приходом «посткультури». Форми пам'яті

включають в себе як історію, так і міф, оскільки слугують обґрунтуванню теперішнього. Культурна пам'ять пов'язана зі сферою формування смислу. Індивідуальна пам'ять використовується для самоінтерпретації і самовизначення конкретної людини. Становлення національної пам'яті відбувається в руслі культури, історії, звичаїв і традиції.

Список використаних джерел та літератури

1. Сафронова Ю.А. Историческая память: введение. – СПб.: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2019. – 220 с.
2. Carruthers M. *The Book of Memory. A Study of Memory in Medieval Culture.* – Cambridge University Press, 2008. – 540 p.
3. Йейтс Ф. Искусство памяти. – СПб.: Университетская книга, 1997. – 480 с.
4. Kansteiner W. Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies // *History and Theory.* – 2002. – Vol. XI. – № 2. – P. 179-197.
5. Вельцер Х. История, память и современность прошлого. Память как арена политической борьбы // *Неприкосновенный запас, № 2-3 (40-41).* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/vel3.html>
6. Ассман Я. Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 368 с.
7. Нора П. Всемирное торжество памяти // *Неприкосновенный запас, № 2-3 (40-41)* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/nora22.html>
8. Klein K.L. On the Emergence of Memory in Historical Discourse // *Representations.* – 2000. – № 69. Special Issue: Grounds for Remembering. – P. 127-150.
9. Confino A. Collective Memory and Cultural History: Problems of Method // *The American Historical Review.* – 1997. – Vol. 102, Issue 5. – P. 1386-1403.
10. Хаттон П.Х. История как искусство памяти. – СПб.: Наука, 2003. – 424 с.
11. Zelizer B. Reading the past against the Grain: The Shape of Memory Studies // *Critical Studies in Mass Communication.* – 1995. – Vol. 12. – № 2. – P. 214-239.
12. Zerubavel Y. The Recovery of Masada: A study in collective memory // *The Sociological Quarterly.* – 1986. – Vol. 27. – № 2. – P. 147-167.
13. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память // *Неприкосновенный запас, № 2-3 (40-41).* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>
14. Assmann J. *Communicative and Cultural Memory* // *Cultural Memory Studies: An Interational and Interdisciplinary Handbook* / Ed. by A. Erll, A. Nünning. – Berlin. – New York: De Gruyter, 2008. – P. 109-119.
15. Ассман А. Длинная тень прошлого. Мемориальная культура и историческая политика. – М.: Новое литературное обозрение, 2014. – 328 с.
16. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма. – М.: КАНОН-Пресс-Ц; Кучково поле, 2001. – 288 с.
17. Хобсбаум Э. Изобретение традиции // *Вестник Евразии.* – 2000. – № 1. – С. 47-62.

References

1. Safronova, YU.A. (2019). *Istoricheskaya pamyat': vvedeniye* [Historical memory: an introduction]. – SPb.: Izd-vo Yevropeyskogo universiteta v Sankt-Peterburge. [In Russian].
2. Carruthers, M. (2008). *The Book of Memory. A Study of Memory in Medieval Culture.* – Cambridge University Press. [In English].
3. Yuveys, F. (1997). *Iskusstvo pamyati* [The Art of Memory]. S.-Pb.: Universitetskaya kniga [In Russian].
4. Kansteiner, W. (2002). Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies // *History and Theory, 2,(XI), pp. 179-197.* [In English].

5. Vel'tser, KH. *Istoriya, pamyat' i sovremennost' proshlogo. Pamyat' kak arena politicheskoy bor'by* [History, memory and the present of the past. Memory as an arena of political struggle]. [Online]. – Available from: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/vel3.html> [In Russian].
6. Assman, YA. (2004). *Kul'turnaya pamyat'. Pis'mo, pamyat' o proshlom i politicheskaya identichnost' v vysokikh kul'turakh drevnosti* [Cultural memory. Writing, memory of the past and political identity in the high cultures of antiquity]. – Moskva: Yazyki slavyanskoj kul'tury [In Russian].
7. Nora, P. *Vsemirnoye torzhestvo pamyat'* [World Remembrance Celebration]. [Online]. – Available from: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/nora22.html> [In Russian].
8. Klein, K.L. (2000). On the Emergence of Memory in Historical Discourse // *Representations*, 69. Special Issue: Grounds for Remembering, pp. 127-150. [In English].
9. Confino, A. (1997). Collective Memory and Cultural History: Problems of Method // *The American Historical Review*, 5, (102), pp. 1386-1403 [In English].
10. Khatton, P.KH. (2003). *Istoriya kak iskusstvo pamyati* [History as an art of memory]. S.-Pb.: Nauka. [In Russian].
11. Zelizer, B. (1995). Reading the past against the Grain: The Shape of Memory Studies // *Critical Studies in Mass Communication*, 2, (12), pp. 214-239. [In English].
12. Zerubavel, Y. (1986). The Recovery of Masada: A study in collective memory // *The Sociological Quarterly*, 2, (27), pp. 147-167. [In English].
13. Khal'bvaks, M. *Kollektivnaya i istoricheskaya pamyat'* [Collective and Historical Memory] [Online]. – Available from: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html> [In Russian].
14. Assmann, J. (2008). *Communicative and Cultural Memory*. In: Erll, A. & Nünning, A. (ed). *Cultural Memory Studies: An Interational and Interdisciplinary Handbook*. (Pp. 109-119). Berlin; New York: De Gruyter. [In English].
15. Assman, A. (2014). *Dlinnaya ten' proshlogo. Memorial'naya kul'tura i istoricheskaya politika* [Long shadow of the past. Memorial culture and historical politics]. Moskva: Novoye literaturnoye obozreniye. [In Russian].
16. Anderson, B. (2001). *Voobrazhayemye soobshchestva. Razmyshleniya ob istokakh i rasprostraneni natsionalizma* [Imaginary Communities. Reflections on the origins and spread of nationalism]. Moskva: KANON-Press-TS; Kuchkovo pole. [In Russian].
17. Khobsbaum, E. (2000). Izobreteniyе traditsii [Invention of tradition] // *Vestnik Evrazii* [Eurasia Bulletin], 1, pp. 47-62. [In Russian].

Ильин В.В. Memory Studies: от памяти к забвению.

В статье исследуется понятие *memory studies* в качестве отдельной дисциплины, в которой изучается и анализируется проблематика памяти. Феномен памяти составляет важную часть жизни человека, хотя и не предстает в качестве необходимого условия умственной деятельности. Память, отмечает автор, это способ конструирования людьми своего прошлого через книги, фильмы, документы, церемонии и т.д. В *memory studies* память изучается в разных аспектах – коллективная, социальная, культурная, генетическая, историческая память. Утверждение всемирной «эпохи памяти» обусловлено критикой официальных версий истории, возвращением памяти сообществам и народам, чья история игнорировалась, активизацией различных мемориальных мероприятий. Показано, что в качестве социально-культурного конструкта коллективная память хранит аутентичное прошлое в качестве его версии и служит средством достижения определенных целей. Коллективная память находится в постоянных изменениях, которые нелинейны, иррациональны и не всегда подлежат логическому анализу. Новые события и идеи влияют на восприятие прошлого, а схемы интерпретации прошлого определяют понимание настоящего. Соотношение коллективной и индивидуальной памяти является соотношением памяти и истории. Основная функция исторической памяти заключается в формировании

ідентичності. Развитие memory studies выделяет политическую, функциональную, накопительную память, которые используют прошлое для формирования национальной идентичности. В контекст исторической памяти включены понятия «забвения», «обычая» и «традиции». Они помогают выявить переломные моменты истории, которые являются индикаторами становления нового общества. Историческая память является инструментом использования прошлого для достижения целей, диктуемых современной ситуацией. Мобилизация памяти и коллективных представлений о прошлом является неотъемлемой частью политического процесса в течение последних веков.

Ключевые слова: memory studies, память, история, общество, традиция, генеалогия, культура.

Пін V. Memory studies: from memory to oblivion.

The article examines the concept of memory studies, which is a separate discipline that studies and analyzes memory issues. The phenomenon of memory is an important part of life, although not presented as a necessary condition of mental activity. Memory, the author notes, is a way for people to construct their past through books, movies, documents, ceremonies, and so on. In memory studies, memory arises in various aspects – collective, social, cultural, genetic, and historical. The reason for claiming a worldwide "memory age" is criticism of official versions of history, the return of memory to communities and peoples whose history has been ignored, the activation of various memorial events, and more. It is shown that a social and cultural construct collective memory retains the authentic past as its version and serves as a means to achieve certain goals. Collective memory is in constant change, which is nonlinear, irrational, and not always subject to logical analysis. New events and ideas affect the perception of the past, and patterns of interpretation of the past determine the understanding of the present. The relation between collective and individual memory appears as the relation between memory and history. The primary function of historical memory is to form an identity. The development of memory studies distinguishes the political, functional, cumulative memory that use the past to shape national identity. The context of historical memory includes the concepts of "oblivion", "custom" and "tradition" that help to identify the turning points of history as they are indicators of the emergence of a new society. Historical memory is a tool for using the past to achieve goals dictated by the current situation. Mobilizing memory and collective perceptions of the past has been an integral part of the political process in recent centuries.

Keywords: memory studies, memory, history, society, tradition, genealogy, culture.

УДК 327:930.321(477)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2020-12-3>

Кондратенко О.Ю.

ГЕОПОЛІТИЧНИЙ СТАТУС УКРАЇНИ: ІСТОРІОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС

Розкрито питання геополітичного статусу України через призму історіографії та методологічного дискурсу вітчизняних та зарубіжних науковців. Встановлено, що у абсолютній більшості наукових праць геополітичний статус України визначений як вкрай низький з подальшою тенденцією до погіршення. З'ясовано, що зниження геополітичного статусу України на міжнародній арені розпочалося одразу після набуття нею без'ядерного статусу під тиском Росії та США. Вреїсті «касетний» та «кольчужний» скандали зумовили лише погіршення як міжнародного іміджу, так і геополітичного статусу України. Згідно праць провідних українських вчених, криза зовнішньої політики та зниження геополітичного статусу держави були також зумовлені й внутрішніми чинниками. Серед них: демографічна криза, масштабна корупція та падіння рівня ВВП, що у свою чергу стало причиною зростання від'ємного торговельного сальдо України.

Значна кількість науковців пов'язує слабкість геополітичного статусу України з її складним географічним положенням. Адже, варто погодитися з більшістю авторів, Україна географічно знаходиться між Заходом і Сходом, а також на перетині стратегічних інтересів трьох цивілізацій: євроатлантичної, євразійської та ісламської. Саме цей фактор, поряд із внутрішніми українськими проблемами, зумовлює периферійність геополітичного положення України як буферної держави. З метою остаточного перетворення України на «сіру» безпекову зону та унеможливлення зближення її з ЄС та НАТО, РФ у 2014 р. розпочала гібридну війну унаслідок чого анексувала Крим та спричинила збройний конфлікт на Донбасі. Такі дії Росії зумовили подальше ослаблення геополітичного статусу України та остаточне перетворення її на об'єкт політики потужних міжнародних гравців. За нинішніх обставин і прогнозів дедалі розділяємо думку про активізацію євроатлантичного вектору зовнішньої політики України та налагодження стратегічного безпекового діалогу про зміцнення відносин зі східноєвропейськими сусідніми країнами у рамках можливої реалізації проекту Балто-Чорноморської співдружності (Міжмор'я).

Ключові слова: методологія, геополітика, зовнішня політика, геополітичний статус України, Міжмор'я.

Під час наростання викликів національній безпеці України та множення загроз державному суверенітету прямо пропорційно актуалізується питання аналізу історіографії та теоретико-методологічних підходів щодо вивчення зовнішньополітичного розвитку та геополітичного статусу України. У той же час, необхідність вивчення стану дослідження даного питання зумовлена, передусім, фактичною відсутністю спеціальних робіт (за виключенням окремих розділів дисертацій вітчизняних здобувачів), які б чітко розкривали теоретико-методологічний аспект зовнішньої політики України у контексті її геополітичного статусу від часів здобуття незалежності. Загалом, існує значна кількість наукових робіт українських істориків, політологів, соціологів, присвячених питанням зовнішньої політики України, однак бракує наукових розвідок методологічного штибу, які б сприяли систематизації стану розробки

та активізували рівень дослідження даної проблематики. Саме тому, у рамках зазначеної статті, вважаємо за необхідне провести аналіз історіографії та методологічного аспекту дослідження зовнішньополітичного розвитку України в контексті визначення її геополітичного стану на регіональному та глобальному рівні. Адже такого штибу підхід допоможе зорієнтувати наукову спільноту та вивести дослідницькі перспективи у сфері кризи зовнішньої політики України на якісно новий рівень. Задум цієї статті полягає у створенні своєрідного дослідницького орієнтиру для подальших більш глибоких праць як теоретико-методологічних, фундаментальних, так і гуманітарно-прикладних досліджень, присвячених зазначеному питанню.

Тож на основі окресленої актуальності формуємо *мету* статті, що полягає у проведенні системного аналізу історіографії та методологічного стану дослідження геополітичного статусу України в період після здобуття нею незалежності у 1991 р.

Розкриваючи стан дослідження обраної тематики, звернімо увагу й на те, що нині простежується обмаль розвідок методологічного характеру, автори яких би чітко визначали сутність терміну «геополітичний статус», а також розкривали причини кризи зовнішньополітичного розвитку та геополітичного статусу України, використовуючи при цьому сценарний і прогностичний методи у накресленні шляхів її подолання.

Проблематикою визначення і розуміння геополітичного статусу держави в різний час займалися такі зарубіжні теоретики геополітики як Г. Маккіндер [1], А. Мехен, Н. Спикмен [2], Ф. Ратцель [3], З. Бжезинський [4] тощо. Вказані вчені, здебільшого, як представники класичної геополітики, акцентували свою увагу на факторах, що є визначальними у формуванні геополітичного статусу держави на міжнародній арені, а також критеріях визначення потужності та здатності держави впливати на стан світових справ. До таких факторів апологети класичної геополітики відносили кількість населення, розмір території держави, військову потужність, наявність у держави необхідних природних ресурсів (лісів, водойм, гір як природних захисних укріплень), стан розвитку інфраструктури, конфігурацію морського узбережжя та кількість морських портів, географічне положення держави в цілому тощо. З'ясовано, що саме класики геополітики пов'язували вплив географічного розташування держави на стан її активності на міжнародній арені. Представник вже критичної школи геополітики Дж. Егню до низки факторів стану визначення геополітичного статусу держави додає ще й рівень розвитку економіки та рівень освіченості її населення [5]. З. Бжезинський в основу геополітичного статусу держави покладає чотири аспекти сили: військовий, економічний, технологічний і культурний, які у своїй сукупності визначають вирішальний політичний вплив суб'єкта у світовому масштабі [4].

В Україні питання становлення та трансформації геополітичного положення держави були опрацьовані в роботах таких вчених як А. Гальчинський,

О. Дашевська [6], М. Дністрянський, В. Колосов, І. Мельничук [7], Ф. Рудич [8], Р. Сливка [9] та ін. Скажімо, доцент Львівського національного університету Р. Сливка розумів геополітичний статус держави як процес набуття нею здатності впливати на інші держави завдяки наростанню кількісних та якісних показників сили і потужності, а також як здатність використовувати цей статус у вирішенні зовнішньополітичних проблем [9, с. 146]. Доцент Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля О. Дашевська характеризує геополітичний статус держави як позицію та місце держави у світовій політичній системі, що базується на наявному геополітичному потенціалі, котрий змінюється відповідно до міжнародної кон'юнктури [6, с. 35]. Досить вдалу дефініцію цього поняття пропонує у своїй монографії професор Чернівецького національного університету І. Мельничук, який визначає геополітичний статус як політико-правове становище держави або іншого політичного суб'єкта у межах глобальної геополітичної системи, яке характеризує її військово-політичну й економічну могутність, можливості у розв'язанні проблем у тій чи іншій сфері міжнародних взаємин, визначає її геополітичний потенціал [7, с. 32].

Зважаючи на розмаїтість розуміння геополітичного статусу держави пропонуємо власне визначення цього поняття. Під геополітичним статусом держави, перш за все, розуміємо наявність достатнього економічного та техніко-технологічного потенціалу, сукупність військових можливостей та соціально-політичної стабільності, а також географічних, економічних, військових, демографічних, соціальних і духовних факторів, які у своєму загалі формують національну силу держави.

Варто розпочати дослідження з аналізу робіт українських вчених, чий доробок присвячений становленню зовнішньополітичної діяльності України, а також транзиту її геополітичного статусу від перебування в складі СРСР до отримання ролі нової незалежної держави та суб'єкта міжнародних відносин. Відтак слід додати, що зміна геополітичного статусу України відбулася в результаті розпаду (фактичної самоліквідації СРСР), а не внаслідок національно-визвольного руху, що зумовило тривале перебування України в тіні нової євразійської імперії – Російської Федерації.

Становленню зовнішньої політики України як нової незалежної держави присвячені роботи О. Бойка [10], О. Івченка [11], Ю. Мацієвського [12], В. Литвина [13], О. Сивака [14] та ін. Об'єктом дослідження даних робіт вказаних авторів є питання історії зовнішньої політики України як в складі СРСР, так і після здобуття нею незалежності у якості самостійного суб'єкта міжнародного права. Також авторами розкриті окремі аспекти впливу України на становлення й функціонування постбіполярної світ-системи, проблемам і перспективам відносин України зі США, ЄС, НАТО, РФ, країнами СНД тощо. Відзначимо, що окремі дослідники перебільшують роль політичних лідерів України у становленні самостійної зовнішньої політики, зокрема Л. Кучми [13], який у

період свого президенства віддавав перевагу стратегії багатовекторності зовнішньої політики, що не сприяло виробленню зовнішньополітичної орієнтації та зайняттю Україною достойного геополітичного статусу на міжнародній арені.

У колективній монографії «Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти» приділяється значна увага геополітичному виміру України в контексті її міжнародного положення, процесам сучасної геополітичної модернізації та активізації відносин України з її стратегічними партнерами – ЄС і НАТО, а також країнами-сусідами Центрально-Східної Європи [8].

В рамках висвітлення історіографії та дискурсу методології обраної тематики беремо до уваги наукові дослідження, що розкривають зовнішньополітичний курс та геополітичний статус України в контексті погіршення її безпекового становища, транзиту від статусу суб'єкта до об'єкта міжнародної політики, складного географічного розташування тощо. Передусім звернімо увагу та проаналізуємо спеціалізовані праці загального штибу тих науковців, які безпосередньо займалися різними аспектами зовнішньої політики України. Так, у перші роки незалежності України побачила світ фундаментальна монографія О. Івченка «Україна в системі міжнародних відносин. Історична ретроспектива та сучасний стан». Робота присвячена становленню України як нового суб'єкта міжнародних відносин та оформленню її зовнішньої політики у контексті здобуття нового геополітичного статусу. У контексті розкриття українсько-російських відносин дослідник чільне місце відводить питанню набуття Україною без'ядерного статусу, а також її участі в заснуванні та роботі в СНД у перші роки незалежності. Новаторським тогочасним позитивом цієї роботи є те, що її автор робить спробу накреслити перспективи зовнішньополітичного розвитку Української держави в умовах становлення постбіполярного світу [11].

Одними із перших, хто предметно підійшов до історико-методологічного аналізу зовнішньої політики України та її геополітичного статусу, були вчені Інституту історії України НАН України – С. Віднянський та А. Мартинов про що свідчить цикл їх наукових публікацій. У рамках історичного екскурсу від часів Київської Русі науковці роблять акцент на українському питанні, яке впродовж віків було ключовим у формуванні Української державності та української політичної нації [15, с. 62-63, 74]. Автори зосереджують увагу на постанові Верховної Ради України від 2 липня 1993 р. «Про основні напрями зовнішньої політики України», що визначила стратегічну спрямованість зовнішньополітичного курсу та ефективне забезпечення національних інтересів України, підтверджених в низці документів із визначення та супроводу української зовнішньої політики та, зокрема, в Конституції України. Дослідники роблять акцент на вираженій непослідовності стратегії зовнішньополітичного планування України, підкреслюючи, що ст. 17 Конституції України від 1996 р. забороняла розміщення воєнних баз на території України, однак

уже наступного року було укладено договір про оренду російським Чорноморським флотом військових баз на Кримському півострові [16]. Доходимо висновку, що саме розміщення на території України російської військово-морської бази поряд з втратою ядерного статусу та різким спадом економіки позбавило перспектив здобуття достойного геополітичного статусу в умовах постбіполярного світопорядку.

Варто погодитися з С. Віднянським, який вважає, що першим серйозним проявом кризових явищ у зовнішній політиці України, котрі зумовили зниження її геополітичного статусу, була неспроможність оформити стратегічне партнерство зі США як з країною, що здана стримувати імперські амбіції РФ та підтримувати суверенітет і територіальну цілісність України. Показником цього прояву став американський тиск на Київ у перші роки незалежності з метою беззаперечної відмови України від третього у світі ядерного потенціалу, а також тиск у 1998 р. з метою відмови від українсько-іранського контракту на постачання турбін на атомну станцію в місті Бушері. У зв'язку з цим сталося колосальне зниження здатності України забезпечувати власну національну безпеку, а також відбулася втрата таких необхідних для модернізації української економіки мільярдних надходжень до свого бюджету. Наступним прикладом нездатності українського керівництва твердо відстоювати власні національні інтереси стало, як вважають названі вчені, закриття у 2000 р. ЧАЕС в умовах енергетичної кризи, що також відбулося в значній мірі під тиском Вашингтона [15, с. 62-63].

Характеристику складності зовнішньої політики України й подальше погіршення її іміджевого, геополітичного й міжнародного статусу на початку 2000-х рр. так чи інакше можемо пов'язати з її кризою, яка надто проявилася в рамках «касетного» та «кольчужного» скандалів. Поглибленням кризи зовнішньої політики України стали суперечності України з Румунією у контексті щодо острова Зміїний та каналу Дунай-Чорне море, Росією з приводу акваторії Азовського моря та Керченської протоки, Угорщиною через угорську нацменшину Закарпаття та Польщею щодо оцінки Волинської трагедії 1943 р., врешті гібридна агресія Росія проти України, що розпочалася у 2014 р. та була реакцією Москви на зміну прокремлівського керівництва прозахідним. На більшість цих негараздів, як зазначає С. Віднянський, накладалася зовнішньополітична невизначеність і коливання між Заходом та Росією у контексті пошуку зовнішньополітичної формули, яка б задовольнила і Москву, і Брюссель, і Вашингтон [15, с. 74].

Важливим є безпековий фактор у здійсненні зовнішньої політики та формуванні геополітичного статусу України, передусім у контексті українсько-російських взаємин та веденні РФ гібридної війни проти України. Цьому аспекту присвятили свої дослідження такі відомі науковці та експерти як: О. Вонсович [17], В. Горбулін [18-23], М. Дорошко [24-26], Д. Дубов [27], Б. Парахонський [28], Г. Перепелиця [29], І. Тишкевич [30-31], С. Троян [32], М. Сирота [33], С. Шергін [34], М. Ожеван [35-36], Л. Чекаленко [37].

У роботах вказаних вчених висвітлюються ключові проблеми російської гібридної агресії та кризи нацбезпеки України як такої, зниження її геополітичного статусу та фактично остаточне перетворення на об'єкт міжнародних відносин під тиском зовнішнього управління колективного Заходу та проектування керованого хаосу з боку Росії. Більшість науковців доходять висновку, що Росія розпочала проти України гібридну агресію в умовах транзиту її влади від авторитарної (проросійської) до демократичної (прозахідної) моделі.

В цілому ж, РФ вдалася до збройної агресії, анексувала Крим та інспірувала військовий конфлікт на Донбасі з тим щоби унеможливити зближення Києва з європейськими та євроатлантичними структурами. Звертаємо увагу, що такі автори як В. Горбулін, Г. Перепелиця та І. Тишкевич не відкидають можливості створення в Україні «замороженого конфлікту» за рахунок окупованих районів Донбасу. Адже саме такий алгоритм дій дозволяє Росії утримувати у сфері свого геополітичного впливу ті пострадянські країни, що обрали західний вектор своєї зовнішньої політики у якості пріоритетного. Сценарій Москви спрямований на подальше послаблення геополітичного статусу України, сателітизацію, мінімізацію її ролі у якості суб'єкта міжнародних відносин аж до рівня бездержавності та перетворення на «сіру» безпекову зону між РФ та НАТО [18-22; 29; 30-31].

Виходячи з цього, Україні та її керівництву варто спрямувати максимум зусиль на врегулювання конфлікту із залученням до цього процесу провідних світових гравців – США та, по можливості, Китаю у сукупності з прискоренням адаптації власних збройних сил до стандартів НАТО. Наступним кроком України має стати активізація зусиль щодо відновлення своєї територіальної цілісності так само шляхом залученням провідних світових акторів та ООН у сукупності з домаганням посилення санкційного та дипломатичного тиску на РФ з боку Заходу. До того ж, Україна має у подальшому назавжди відмовитися від стратегії нейтралітету й позаблоковості та, водночас, активізувати євроатлантичний зовнішньополітичний вектор.

Аналізуючи вплив внутрішнього стану на геополітичний статус України звертаємо увагу на науковий доробок директора ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», члена-кореспондента А. Кудряченка. Погоджуємося із висновком вченого, що на 1991 р. потенціал незалежної України вигідно відрізнявся від решти пострадянських країн та сусідніх східноєвропейських держав. Адже, за його словами, Україна тоді належала до найбільш розвинених країни, оскільки була третьою ядерною державою, шостою науковою і десятою промисловою державою в світі. Однак, на початок третього тисячоліття Україна вже посідала 110 місце серед 120 обстежених країн світу за рівнем життя і соціальної захищеності [38, с. 733]. Приділяє наукову увагу А. Кудряченко і демографічній ситуації, що наразі вже перетворюється на питання національної безпеки. Він зокрема доводить, що за п'ятнадцять років незалежності Україну залишило понад п'ять тисяч українських науковців, серед яких сотні кращих інженерно-технічних працівників, програмістів

та людей творчих професій. Вже на 2006 р., як стверджує автор, Україна втратила близько 7 млн. населення [39, с. 510].

Під час дослідження й аналізу ключових векторів зовнішньої та гео економічної політики України А. Кудряченко доводить, що на 2008 р. Україна мала від'ємне торговельне сальдо з кожною третьою країною світу, зокрема з кожною третьою країною ЄС, з кожною четвертою країною Азії, з 30% держав Африки та Америки. Зокрема після вступу до СОТ у 2008 р. Україна мала від'ємне сальдо за цей рік у розмірі 18,5 млрд. дол. [40, с. 151]. Водночас вдаючись до положень класичної геополітики вчений відзначає, що Україна знаходиться на перетині трьох геополітичних доктрин: євразійської, євроатлантичної та чорноморської. Саме ці доктрини, за словами науковця, і визначають засади геостратегії України. Далі він зазначає, що у межах України переплелися кордони трьох геополітичних та соціокультурних просторів: європейського, євразійського та середземноморського [39, с. 508].

Логічно буде продовжити аналіз наукових суджень та експертних оцінок, які пов'язують слабкість геополітичного статусу України зі складним географічним положенням держави, що схарактеризоване у доволі відомій і вкоріненій в науковій літературі формулі «між Заходом і Сходом». Враховуючи константу геополітичного статусу України «Захід-Схід», варто визнати, що Українська держава географічно знаходиться на перехресті трьох цивілізацій: євроатлантичної, євразійської та ісламської, що власне й зменшує можливості України в плані укріплення й оптимізації її регіонального положення на теренах існування цього трансквілізаційного простору. Також необхідно розуміти й те, що Україна знаходиться на перетині стратегічних інтересів євразійської та євроатлантичної цивілізацій, які прагнуть їх відстоювати й за рахунок українських інтересів. Приміром, Москва проявляє неабияку активність у встановленні контролю над Україною з метою відновлення так званої історичної Росії як великої держави на Євразійському континенті та потужного глобального гравця. Геополітичний тандем США та ЄС зі свого боку розглядає Україну у якості своєрідного антиросійського проекту в міжцивілізаційному протистоянні, за рахунок чого прагне ослабити головного геополітичного суперника на теренах пострадянської Євразії.

Подібної думки дотримується і доцент Національної академії оборони України С. Мокляк, який констатує, що Україна знаходиться в південно-східній частині Європи, де перетинаються три потужні геополітичні масиви – Євроатлантичний, Євразійський та Ісламський. В цьому автор вбачає як переваги, так і проблеми для України, що полягають у проектуванні впливу та інтересів цих трьох геополітичних центрів на Київ. При всьому він зазначає, що саме цей унікальний міжцивілізаційний простір відіграє визначальну роль у розвитку Української держави автоматично надаючи їй статусу транзитної ланки між різними геополітичними площинами. Однак, науковець стверджує і про послаблення геополітичного статусу України як на глобальному, так і субрегіональному рівні. Так, на глобальному рівні зниження можливостей для України він пов'язує із

втрагою ядерного статусу, що не був компенсований економічними здобутками. До того ж, Україна стала об'єктом тиску глобальних силових гравців – головно США та Росії. Ослаблення впливу на субрегіональному рівні автор пов'язує з втрагою контролю над Чорноморським флотом, котрий фактично повністю перейшов у спадок РФ [41]. Якщо до всього додати втрату Україною контролю над Кримом у 2014 р., то можна констатувати, що присутність України в Чорноморському басейні наразі зведена нанівець.

Зважаючи на експертну оцінку українського аналітика А. Окситюка, варто розуміти, що наявність нових військових баз у Білорусі (країна, до всього, через посилення внутріполітичної кризи, у зв'язку з перевиборами президента, зіткнулася з ризиком втрати свого суверенітету), збереження російського військового контингенту у Придністров'ї та Л/ДНР, а також за умов повзучого геополітичного витіснення України з Азовського моря через постійне блокування суден, що йдуть до українських портів через Керченську протоку, Україна автоматично опиняється у своєрідному геополітичному «зашморзі» [42]. Все це значною мірою посилює загрози нацбезпеці України та відповідно може призвести до подальшого зниження її геополітичного статусу на всіх рівнях. Саме тому Росія будь-що намагається трансформувати Крим у «непотоплюваний авіаносець» шляхом модернізації та розвитку військової інфраструктури на півострові, зокрема систем ППО, РЛС, ВМС та ВПС.

У разі подальшого нарощування присутності Росії в акваторії Азовського моря та військово-економічного контролю судноплавства, Україна постає перед реальною загрозою втрати своїх територіальних вод, а фактичне перетворення Азова на внутрішнє російське озеро неминуче призведе до занепаду українських портових міст – Маріуполя та Бердянська, торгівля яких і без того обмежується зведеним керченським мостовим переходом, що окрім з'єднання Криму з Росією виконує ще й функцію блокування вказаних портів. Загалом варто констатувати, у разі якщо Україна не матиме стратегії протистояння викликам, породженим транзитом багатопольярної системи, то вона остаточно ризикує перетворитися на об'єкт інтересів більш потужних гравців як на глобальному, так і субрегіональному рівні. Для повернення статусу суб'єкта українське керівництво має сконцентруватися на проведенні внутрішніх реформ, спрямованих на подолання корупції, зміцнення обороноздатності, забезпечення механізму функціонування ключових державних і політичних інститутів, забезпечення верховенства права та вимог підзвітності уряду.

В той же час мусимо констатувати й наявність економічного фактору трансформації геополітичного статусу України в бік його подальшого ослаблення. Про здебільшого внутрішні причини й наслідки макроекономічного транзиту України з категорії вищої підгрупи держав із середніми доходами до підгрупи країн з низькими статками йдеться у статті члена-кореспондента НАН України С. Корабліна. Він, зокрема, відзначає, що Україна на 1989 р. за показниками ВВП входила в тридцятку найбільших економік світу (81,5 млрд. дол. у

поточних цінах), а її ВВП перевищував сумарний ВВП таких країн як Польща (66 млрд. дол), Чехія (40,5 млрд. дол.), Румунія (39 млрд. дол.), Ізраїль (59 млрд. дол.), Малайзія (44 млрд. дол.) тощо. Однак за тридцять останніх років сумарний ВВП України, як наголошує вчений, скоротився на 36,1%, а ВВП країн з високими доходами, як за цей період, зріс у 1,8 рази, із середніми – у 3,4 рази, ВВП найбідніших країн зріс у 2,9 рази. При всьому автор об'єктивно відзначає про недоцільність порівняння України з країнами ЦСЄ оскільки ті вже тривалий час інтегровані до ЄС і взяті на так званий фінансовий буксир Брюсселю без якого їх зростання нині було б не таким очевидним. Він наводить приклад, що сусідня Польща отримала від ЄС упродовж 2007-2008 рр. 150 млрд. євро, тоді як Україні взагалі було відмовлено у такій підтримці у 2013 р. у зв'язку з можливим ризиком економічних втрат (як це було відзначено в політичних колах країн ЄС) через запровадження зони вільної торгівлі з ЄС [43].

Маємо переконання, що поглиблення внутрішньоекономічної кризи в Україні, а разом з нею і послаблення її геополітичного статусу було зумовлено внутрішніми проблемами, а саме – тотальною й часто хаотичною приватизацією держпідприємств за катастрофічно заниженими цінами. Така безвідповідальна економічна політика породила олігархат та спричинила деіндустріалізацію, а також масову корупцію, що охопила всі сфери політичного та соціально-економічного життя держави. Однак, у свою чергу, ні Вашингтон, ні Брюссель не прагнули загострювати геополітичне протистояння з Москвою на пострадянському просторі, що також позначилось на фактичній відсутності надання Україні значної макрофінансової допомоги. Більше того, незважаючи на свою географічну приналежність до Європи, Україна досить тривалий час сприймалася в широких суспільних колах та серед окремих політиків Заходу у якості частини Росії, а в кращому разі – нової пострадянської/євразійської держави. Звісно, що причиною такого стану речей може бути недостатнє просування іміджу України в світі, однак мусимо визнати, що як Росія, так і Захід загалом не зацікавлені у статусі молодой Української держави як потужного східноєвропейського гравця. Така геополітична логіка забезпечує поступову трансформацію України у слабку лімітрофну (периферійну) державу, що виконує роль «сірої»/буферної зони між ЄС і НАТО з одного боку та Росії з іншого.

Дедалі частіше політичні експерти продовжують наголошувати на периферійності геополітичного статусу України. Зокрема, знаний український історик В. Ткаченко у своїх працях звертає увагу, що через відсутність чіткого курсу на євроінтеграцію перед Україною вимальовується перспектива не просто «світової периферії», а «подвійної периферії», де Росія посідає місце «напівпериферії» Європи, а Україна скочується до ролі «периферії Росії» [44, с. 132].

Необхідно додати, що буферна зона тривалий час розумілася представниками класичної геополітики у якості окраїнної (периферійної)

території імперії – так званого лімітрофу, або території, що була поясом розмежування двох чи більше імперій. Визначення понять «буферна держава» та «буферна зона» дає, зокрема, доцент Львівського національного університету І. Зінко, який розуміє під першим терміном малу та слабку країну, що розміщена між двома чи більше силовими центрами та забезпечує розмежування сфер впливу. Поняття «буферна зона» дослідник визначає здебільшого у якості кількох держав, розміщених між двома чи більше потугами, що забезпечують стабілізацію та послаблення антагонізмів великих геополітичних гравців. Потужні гравці, за словами автора, намагаються відмежувати власні території чи зони впливу від зазіхань інших гегемонів чи блоків держав саме такою буферною зоною [45, с. 117]. Виходячи з цього, Україна підпадає під критерії ознак буферної держави, оскільки є геополітично затисненою між об'єднаною Європою та пострадянською Євразією, яку намагається реінтегрувати Росія у контексті реставрації трансрегіональної імперії. Відтак Україні, з тим щоби остаточно не перетворитися на буферну державу, вкрай необхідно прискорити вироблення й реалізацію стратегії з набуття статусу суб'єкта світової політики з метою подальшого транзиту від євразійської зони геополітичної невизначеності до об'єднаної Європи.

Значний науковий внесок щодо характеристики напрямів зовнішньої політики України зробили представники тернопільської школи істориків-міжнародників. Зокрема М. Алексієвиць та Я. Секо доводять, що стратегія дотримання нейтралітету й позаблоковості не захистила Україну від імперських посягань Росії та була значною помилкою української дипломатії. Погоджуємося також із критикою М. Алексієвця Постанови Верховної Ради України «Про основні напрямки зовнішньої політики України» від 2 липня 1993 р., де як він зазначає, «...ідеалістично окреслювалося головне питання – стати впливовою світовою державою, здатною виконати значну роль в забезпеченні політико-економічної стабільності в Європі». До всього криза стратегії зовнішньої політики, як вважає автор, проявилася у відмові України від радянської матеріальної спадщини, що зумовило розвиток України фактично з нуля [46, с. 35-36; 47, с. 12-14].

Досить нестандартну позицію щодо геополітичного статусу України займає ще один представник тернопільської наукової школи міжнародників С. Прийдун, який керуючись постулатами класичної геополітики зазначає, що Україна знаходячись на межі перетину між Римлендом і Гартлендом завжди виконувала роль своєрідного захисного щита Європи. Також Україна, що географічно розташована в центрі Європи знаходиться на перетині торговельно-воєнних шляхів між Сходом і Заходом. На його думку такий геополітичний статус створює сприятливі передумови для активізації зовнішньополітичної діяльності, утім спричиняє й серйозні виклики для внутрішньополітичної стабільності держави [48, с. 80].

Вагомим є науковий доробок щодо визначення геополітичного статусу України академіка НАН України В. Горбуліна. Вчений зокрема відзначає про поглиблення кризи зовнішньої політики України та відсутність чіткої стратегії

зовнішньополітичного розвитку, що у значній мірі і є причиною слабого міжнародного положення України. Погоджуємося із твердженням В. Горбуліна, що головним завданням на короткотермінову перспективу для України є недопущення сценарію перетворення її на санітарну геополітичну зону між Росією та євроатлантичним простором. У довготерміновій перспективі він не виключає набуття Україною ролі альтернативного центру локальної біполярності на пострадянському просторі [22, с. 81-82].

З наростанням загроз зі Сходу, а саме з боку Російської Федерації, які постали фактично одразу з моменту розпаду СРСР, активізується наукова увага до зовнішньої політики України в умовах кризи та наростання турбулентності в регіональному та глобальному вимірі. Такими є, насамперед, дослідження І. Ветринського [49], який у своєму дисертаційному дослідженні розглядає неоімперську стратегію великих держав щодо України в умовах глобалізації. При цьому в роботі вкрай мало відведено місця аналізу причин кризи української зовнішньої політики, що власне й зумовило послаблення її геополітичного статусу на міжнародній арені та стало причиною унеможливлення перетворення на повноцінний суб'єкт регіональної політики. Не знаходимо також у роботі сценарних підходів щодо вироблення контрстратегії протистояння неоімперській експансіоністській політиці РФ, що збільшило би можливості України у прогнозуванні дій Москви на кшталт тих, що привезли до анексії Криму та вторгнення на Донбас.

Актуальним донедавна був дискурс щодо пошуку Україною свого геополітичного місця трикутника «ЄС-Росія-США». Як зазначає професор Інституту міжнародних відносин КНУ імені Тараса Шевченка В. Манжола «...знаходження раціонального співвідношення між концепціями «багатовекторності, «позаблоковості», «європейського вибору», «європейської» та «євроатлантичної» інтеграції, «євразійського вибору» та ін., що може призвести до необхідності формування нової парадигми зовнішньої політики України, до появи такого геополітичного проекту, в реалізації якого наша держава змогла б відіграти конструктивну інтегруючу роль, яка була б адекватна її потенціалу і геополітичному становищу» [50, с. 9]. Врешті варто визнати, що багатовекторність є актуальною для торговельно-економічної та гео економічної політики України, однак вона не може бути основою для формування й реалізації української зовнішньополітичної стратегії, оскільки не сприятиме інтеграції до європейських та євроатлантичних структур.

В умовах наростання загроз з боку РФ в українських та зарубіжних експертних колах ведеться дискурс про формування Балто-Чорноморської співдружності (Міжмор'я/Тримор'я), що передбачає посилення безпекової співпраці між Україною Польщею, країнами Балтії, Чехією, Словаччиною, а в перспективі Білоруссю тощо. Тим паче, що проект Міжмор'я активно лобіюється США та її ключовим східноєвропейським союзником – Польщею. Не менш важливим підґрунтям до посилення взаємодії в цьому напрямі може

бути так званий Люблінський трикутник, що виступає у формі платформи для посилення політичної, економічної та культурної співпраці між Україною, Польщею та Литвою.

Проблемі перспектив формування можливої співдружності в регіоні Міжмор'я присвячені праці М. Дорошка [51], О. Кондратенка [52], З. Маршані [53], О. Надтоки [54], У. Рудницької [55], О. Сарнацького [56], І. Яковюка [57] та ін. Переважна більшість вказаних науковців сходяться на думці, що посилення співпраці України зі східноєвропейськими державами в рамках проекту Міжмор'я сприятиме подоланню кризи зовнішньої політики, посиленню її суб'єктності та зміцненню геополітичного статусу загалом.

Відомо, що віддаленість перспективи інтеграції України до НАТО зумовлює пошуки шляхів кооперації зусиль протистояння загрозам та посилення регіональної суб'єктності. Надзвичайно складна геополітична ситуація вимагає від України вироблення нового підходу до формування її стратегії національної безпеки, а також військової й зовнішньополітичної доктрини. Більшість вказаних вчених доходять висновку, що за умов неможливості протистояти загрозам з боку Росії, Україна має виробити стратегію зближення з тими країнами для яких загроза з боку РФ також є суттєвою. Саме координація зусиль з Польщею, країнами Балтії, Румунією та іншими країнами, що географічно розташовані між Балтійським та Чорним морем дозволить Україні окрім зміцнення своєї нацбезпеки та протистояння геополітичним загрозам посилити й свою суб'єктність та перетворитися на впливового гравця в Східній Європі. Додамо також, що Україна паралельно має домагатися надання організації ОДЕР-ГУАМ (в якій вона займає лідируючу позицію) реального, а не декларативного безпекового виміру. Україні врешті слід прийняти стратегію виходу з субрегіональної периферії, гібридної сфери безпеки, а також буферної та лімітрофної міжімперської зони. Власне одним з найбільш оптимальних механізмів у цьому транзиті може стати саме Балто-Чорноморський союз, який дозволить Україні підсилити свій геополітичний статус та уникнути міжнародно-правової маргіналізації.

Мусимо звернути увагу й на роботи західних вчених, які також приділяли увагу питанням геополітичного статусу України у якості нової незалежної держави. Так, на думку відомого американського геостратега З. Бжезинського, Україна має для Заходу виключну важливість, оскільки є геополітичною віссю, важливість якої на міжнародній арені зумовлюється географічним розташуванням та ключовою роллю у наданні чи відмові доступу до важливих регіонів чи ресурсів геостратегічним гравцям [4, с. 40-41]. З. Бжезинський, визначив Україну у якості своєрідного нового «П'ємонту» для США на євразійській шахівниці та надважливого геополітичного центру на пострадянському просторі. Учений зокрема акцентував увагу на тому, що без України та встановлення контролю над виходами до Чорного моря Росія втрачає статус потужної євразійської імперії [4, с. 64].

Росія на тлі скорочення слов'янського етносу та зростання мусульманського населення автоматично трансформується в азійську, віддалену від Європи напівімперську державу. Також без України, як доводить З. Бжезинський, неможливою є будь-яка інтеграція в межах слов'янського союзу чи «слов'янського геополітичного трикутника» у складі Росії, України та Білорусі. І навпаки, як вважав видатний геополітик, повернення під контроль Москви 52 мільйонної України з її ресурсами та виходом до Чорного моря, дозволяє Росії автоматично перетворитися на потужну імперську державу, що охоплюватиме Європу й Азію. Далі він стверджує, що втрата Україною незалежності мала б негайні наслідки й для Центральної Європи, оскільки б створила підґрунтя для трансформації Польщі в геополітичний центр на східних рубежах об'єднаної Європи [4, с. 126-127].

Згідно з геополітичним концептом визначного американського політолога С. Гантінгтона, територією України проходить цивілізаційний розлом між західною та православною цивілізацією, що тим самим ускладнює зовнішньополітичну діяльність України та її внутрішню стабільність. Це зумовлює геополітичну вразливість України в умовах міжцивілізаційної конкуренції/конфронтації. Адже, згідно з теорією С. Гантінгтона на межі міжцивілізаційних розколів відбуваються конфлікти між цивілізаціями у контексті регіональної та глобальної конфронтації [58, с. 199]. Як бачимо західні науковці у означенні геополітичного статусу України також використовують діалектичну формулу «Захід-Схід», оскільки саме таке географічне розташування породжує цивілізаційну розколотість України.

Врешті, як зазначає ще один американський політолог О. Мотиль, саме звідси витікає намагання політичних та експертних кіл РФ протиставити дві політичні культури в Україні – західну і євразійську, оскільки чимала кількість російських представників соціогуманітаристики, керуючись ідеями С. Гантінгтона про цивілізаційне зіткнення, верифікують факт проходження рубежу між цивілізаційними платформами саме територією України [59]. Отже, американські вчені відводять Україні одне з ключових місць в регіональному та навіть цивілізаційному вимірі враховуючи її геополітичне розташування на стику стратегічних інтересів Заходу і Сходу. Все ж мусимо додати, що така цивілізаційна розколотість України у значній мірі відбивається на внутрішньополітичній ситуації. Особливо виражено це простежується під час виборчих кампаній, коли українські еліти в різних секторах електорального поля намагаються проводити акти маніпуляції з використанням в своїх політичних цілях питання мови, історії, символів, церкви й поглиблюючи тим самим міжнаціональний розкол регіонів України.

Дискурс щодо визначення геополітичного статусу України знайшов своє відображення і в працях французьких політологів. Приміром, Ж.-Б. Пінатель, Ж. Вюжік не бачать Україну в ЄС і НАТО навіть у віддаленій перспективі. Натомість з тим щоби уникнути розпаду держави вони відводять Україні ролі

такого собі каталізатора і зв'язуючої ланки Євразії. На їх думку, Україна завдяки своєму географічному розташуванню одночасно звернена і на Схід і на Захід, а тому, як вони вважають, може виконувати роль східних воріт Європи, що тим самим має задовільнити і об'єднану Європу і Росію і, власне, Україну. Такий третій шлях, на думку французьких вчених, дозволить уникнути Україні подальших криз, на кшталт тієї, в якій вона опинилася з 2014 р. При цьому Ж. Вюжік наголошує, що новий євразійський проект не повинен еволюціонувати до неоколоніального чи неімперського проекту, а має «...залишатися вірним ідеалу імперії як органічної й екуменічної єдності в розмаїтті». Водночас, на думку Ж. Вюжіка, цей проект не повинен ґрунтуватися виключно на російськоцентричній орієнтації. Україні ж він відводить роль сполучної ланки між російськоцентричною Євразією та центрально-європейською Євразією. Вчений відзначає, що «...українська криза має повернути на думку, щодо визначення потрібної ієрархії геополітичних осей Євразії, яка ґрунтується на геополітичній троїстості західно-каролінзькій/австро-угорсько-католицькій та центрально-європейській/слов'яно-православній євразійській» [60].

Утім відзначимо, що таке геополітичне бачення трансрегіонального статусу України є зовсім неприйнятним для Києва, оскільки повертає Українську державу до одвічного балансування між Заходом і Сходом та закриває перспективи інтеграції до європейських та євроатлантичних структур, а разом з тим і позбавляє шансів на проведення вкрай необхідних політичних та соціально-економічних реформ задля здобуття Україною ролі суб'єкта міжнародних відносин.

Таким чином, провівши комплексний історіографічний та методологічний аналіз геополітичного статусу можемо дійти висновку про поглиблення кризи як зовнішньої політики України, так і її геополітичного статусу. Цей процес триває експоненціально від здобуття Україною незалежності. Значний відсоток науковців розділяє думку, що різке зниження геополітичного статусу України на міжнародній арені розпочалося одразу після того як вона позбулася ядерної зброї під тиском Росії та США. Подальший етап кризи геополітичного статусу України варто пов'язувати з різким зниженням її іміджу на міжнародній арені, викликаним «касетним» та «кольчужним» скандалами в період другого президентського терміну Л. Кучми. До зазначених проблем додалися й внутрішні чинники, що також зумовили зниження геополітичного статусу Української держави. Серед них: демографічна криза та економічний спад, що зумовив, передусім, зростання від'ємного торговельного сальдо.

Значна кількість дослідників пов'язує кризу геополітичного статусу України, насамперед, з її складним географічним положенням. Саме розташування України між двома геополітичними центрами Росією та об'єднаною Європою є причиною периферійного положення держави, яка до всього не входить до жодного з потужних регіональних інтеграційних інституцій. Гібридна війна Росії, наслідком

якої стала анексія Криму та інспірація конфлікту на Донбасі, спрямована на подальше розмивання українського геополітичного статусу, унеможливлення зближення з ЄС та НАТО, а також остаточне перетворення її на об'єкт міжнародної політики аж до повного руйнування державності й міжнародної маргіналізації. За таких обставин і прогнозів розділяємо думку науковців про відмову України від стратегії нейтралітету й позаблоковості та активізацію євроатлантичного зовнішньополітичного вектора й стратегічного безпекового діалогу про зміцнення відносин зі східноєвропейськими країнами у рамках проекту Балто-Чорноморської співдружності (Міжмор'я). В цілому ж, Україна має розробити й прийняти стратегію виходу з геополітичної периферії світ-системи, «сірої» та гібридної сфери безпеки, буферної та лімітрофної міжімперської зони.

Список використаних джерел та літератури

1. Маккіндер Х. Дж. Географическая ось истории // Поліс. – 1995. – № 4. – С. 162–169.
2. Spykman N. America's Strategy in World Politics. The United States and balance of Power. – New York: Harcourt, Brace and Co., 1942. – 500 p.
3. Ratzel F. Politische Geographie. München, Leipzig, Oldenbourg, 1897. – 715 s.
4. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / пер. с англ. О.Ю. Уральской. – Москва: Междунар. отношения, 1998. – 256 с.
5. Agnew J. Geopolitics: Re-visioning World Politics. London: Routledge, 1998. – 150 p.
6. Дашевська О.В. Геополітичний статус держави: сутність, фактори та функції // Грані. – 2015. – № 9. – С. 33-37.
7. Мельничук І.М. Інтеграційні проекти Російської Федерації на пострадянському просторі: монографія. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2015. – 399 с.
8. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти: кол. монографія / За ред. Ф.М. Рудича. Київ: МАУП, 2002. – 488 с.
9. Сливка Р. Вплив вертикально-структурних політико-географічних процесів на геоконфліктологічну ситуацію в світі // Вісник Львівського ун-ту. Серія: Географія. – 2012. – Вип. 40. (Ч. 2). – С. 144-151.
10. Бойко О.Д. Україна: від путчу до Пуші (серпень-грудень 1991 р.): монографія. – Ніжин: ТОВ Вид-во «Аспект-Поліграф», 2006. – 224 с.
11. Івченко О.Г. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан: монографія. – Київ: «РІЦ УАННП», 1997. – 688 с.
12. Мацієвський Ю.В. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991-2014). – Чернівці: Книги-XXI, 2016. – 552 с.
13. Нариси з історії дипломатії України / За заг. ред. В.А. Смоля. – Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. – 736 с.
14. Сивак О.В. Формування та здійснення зовнішньої політики України (1990-1999 рр.): дис... канд. політ. наук: 23.00.04. – Київ, 2000. – 208 с.
15. Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Зовнішня політика України: еволюція концептуальних засад та проблеми реалізації // Український історичний журнал. – 2011. – № 4. – С. 55-76.
16. Конституція України. – Київ: Юрінком, 1996. – 80 с.
17. Вонсович О. Стан національної безпеки України в сучасній геополітичній ситуації // Політичний менеджмент. – 2012. – № 1/2. – С. 177-185.
18. Горбулін В. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу // Дзеркало тижня. – 2015. – 23-30 січ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/internal/gibridna-viyna-yak-klyuchoviy-instrument-rosiyskoyi-geostrategiyi-revanshu-_html

19. Горбулін В. 2017-й: далі буде// Дзеркало тижня. – 2016. – 2-9 лип. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/internal/2017-y-dali-bude-cinnisni-resursi-viyni-i-miru-ukrayinskiy-format_.html.
20. Горбулін В. Гібридна війна: все тільки починається // Дзеркало тижня. – 2016. – 25 берез.-1 квіт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/internal/gibridna-viyna-vse-tilki-rochinayetsya_.html.
21. Горбулін В. Точка біфуркації // Дзеркало тижня. – 2016. – 5-11 листоп. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/internal/tochka-bifurkaciyi_.html.
22. Горбулін В. Хитромудра невизначеність нового світопорядку // Дзеркало тижня. – 2016. – 27 серп.-2 верес. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/internal/hitromudra-nevznachenist-novogo-svitoporyadku_.html.
23. Горбулін В.П., Власюк О.С., Кононенко С.В. Україна і Росія: дев'ятий вал чи китайська стіна: монографія. – Київ: НІСД, 2015. – 132 с.
24. Дорошко М.С. Агресія Російської Федерації в Україні: причини і наслідки // Український альманах 2015. Варшава: Об'єднання українців у Польщі. – 2015. – С. 38-44.
25. Дорошко М.С. Історико-політичні передумови виникнення проблеми Криму в українсько-російських відносинах // Nowa Ukraina – Нова Україна. – Т. 14. – С. 17-27.
26. Дорошко М.С., Параніч О.П. Національні інтереси України і Російської Федерації у військово-політичній сфері: теоретичний аспект // Актуальні проблеми міжнародних відносин: зб. наук. праць. 2013. – Вип. 116 (Ч.1). – С. 3-14.
27. Дубов Д.В. Кіберпростір як новий вимір геополітичного суперництва: монографія. – Київ: НІСД, 2014. – 328 с.
28. Парахонський Б.О. Стратегічні інтереси України в країнах Чорноморського регіону та проблеми національної безпеки: монографія. – Київ: НІСД, 2001. – 134 с.
29. Перепелиця Г.М. Україна-Росія: війна в умовах співіснування: монографія. – Київ: Стилос, 2015. – 879 с.
30. Тышкевич И. Какие риски соседства с Россией недооценивают её сосуди // Хвиля. – 2016. – 2 февр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hvylya.net/analytics/society/kakie-riski-sosedstva-s-rossiey-nedootsenivayut-eyo-sosedi.html>.
31. Тышкевич И. Почему противостояние Украины с Россией будет долгим // Хвиля. – 2016. – 7 липн. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hvylya.net/analytics/geopolitics/pochemu-protivostoyanie-ukrainyi-s-rossiey-budet-dolgim.html>.
32. Троян С.С. Українсько-російські відносини: інтеграційний вимір // Україна в сучасній системі дво-і багатосторонніх відносин (1991-2013 рр.): монографія. – Київ: [б. в.], 2014. – С. 26-37.
33. Сирота М. Україна в геополітичному просторі третього тисячоліття: монографія. – Київ: Пульсари, 2007. – 216 с.
34. Шергін С.О. Геополітичні пріоритети України і Росії в контексті неоевразійської парадигми розвитку // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2012. – Вип. 18. – С. 287-292.
35. Ожеван М.А. Глобальна війна стратегічних наративів: виклики та ризики для України // Стратегічні пріоритети. – 2016. – №4 (41). – С. 30-40.
36. Ожеван М.А. Неоімперська «доктрина Путіна» та «українська криза» в оцінках західних експертів. Регіональні стратегії США і Європи: зовнішньополітичний і безпековий вимір: кол. монографія. – Київ: Центр вільної преси, 2016. – С. 489-506.
37. Чекаленко Л.Д. Нестійке сьогодні – запорука хиткого майбутнього (з досвіду СНД). Країни пострадянського простору в умовах формування багатополосного світу: історичні уроки та перспективи: зб. наук. праць / За заг. ред. А.Г. Бульвінського. – Київ: ДУ «Ін-т всесвітньої історії НАН України», 2016. – С. 47-54.
38. Кудряченко А. Євроатлантичний поступ України та її відносини з Росією // Україна дипломатична. Науковий щорічник. – 2009. – Вип. 10. – С. 772-786.
39. Кудряченко А. Геополітичні дилеми сучасної України // Україна дипломатична. Науковий щорічник. – 2006. – Вип. 7. – С. 502-523.

40. Кудряченко А. Європейський вибір України: необхідність, реалії, перспективи // Світова та українська дипломатія: історичний досвід, сучасний стан, перспективи. – 2009. – № 15. – С. 147-154.
41. Мокляк С.П. Україна в сучасному геополітичному просторі та проблеми забезпечення її воєнної безпеки // Науковий вісник Дипломатичної Академії України. – 2009. – Вип. 15. – С. 201-205.
42. Окситюк А. Аннексія Крима геополитическая потеря Украины // Правда. – 2014. – 4 червн. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/rus/columns/2014/06/4/7027774/>.
43. Кораблін С. Економічна база країни за 29 років. Тренди в цифрах до Дня Незалежності // Дзеркало тижня. – 2020. – 20 серпн. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zn.ua/ukr/ukraine-1991-2020/spadok-i-spadkojemtsi-makroriven-za-29-rokiv-trendi-v-tsifrah-do-dnja-nezalezhnosti.html>.
44. Ткаченко В. Украина: испытание Майданом// Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – 2014. – Вип. 13. – С. 127-151.
45. Зінько І. Україна у новій геополітичній реальності: стратегічний посередник чи буфер? // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. – 2012. – Вип. 30. – С. 113-120.
46. Алексієвць М., Секо Я. Зовнішня політика України: від багатовекторності до безальтернативності // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – 2016. – Вип. 17: 25-й річниці Незалежності України присвячено. – С. 34-49.
47. Алексієвць М.М., Секо Я.П. Цивілізаційний аспект еволюції української зовнішньої політики в період незалежності // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – 2009. – Вип. 3. – С. 11-24.
48. Прийдун С. Історико-геополітичні передумови та основні етапи формування зовнішньополітичної діяльності України // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – 2017. – Вип. 19. – С. 79-90.
49. Ветринський І.М. Трансформація неімперських стратегій в умовах глобалізації: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04. – Київ, 2011. – 17 с.
50. Манжола В. Проект будівництва Великої Європи, або міжнародні імперативи зовнішньої політики України // Зовнішні справи. – 2009. – № 2. – С. 6-9.
51. Дорошко М., Карпенко Н. Участь України в реалізації проекту «Міжмор'я» як чинник підвищення її геополітичного статусу // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка: Міжнародні відносини. – 2019. – № 1(49). – С. 5-8.
52. Кондратенко О.Ю. Балто-Чорноморська співдружність: витоки та стратегічні можливості для України // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка: Міжнародні відносини. – 2020. – № 1(51). – С. 11-17.
53. Маршанія З.С. Балто-черноморское измерение международно-регионального сотрудничества во внешнеполитической стратегии Грузии // Науковий вестник. – 2009. – № 2(80). – С. 150-162.
54. Надтока О.О. Балто-Чорноморський союз: історична ретроспектива і політична перспектива // Наукові записки НаУКМА. – 2003. – Т. 22 (Ч.1). – С. 148-157.
55. Рудницька У.І. Перспективи балтійсько-чорноморської регіональної співпраці в умовах україно-російського конфлікту // Вісник НТУУ «Київський політехнічний інститут». Серія: «Політологія, соціологія, право». – 2015. – № 1/2 (25/26). – С. 96-101.
56. Сарнацький О.П., Мигловець Н.О. Балтійсько-Чорноморське співробітництво як альтернативний інтеграційний напрям для України // Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво. – 2018. – № 4(103). – С. 28-33.

57. Яковюк І.В. Балто-Чорноморський союз: аналіз досвіду поглиблення військово-політичного співробітництва на початку ХХ ст. Актуальні проблеми сучасного міжнародного права: зб. наук. ст. за матеріалами ІІ Харк. міжнар.-прав. читань, присвяч. пам'яті проф. М.В. Яновського і В.С. Семенова, Харків, 21 листоп. 2016 р.: у 2 ч. – Харків, 2016. – Ч. 1. – С. 26-35.
58. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций [пер. с. англ. Т. Велимеева]. – Москва: Издательство АСТ, 2016. – 640 с.
59. Motyl A. Russia's Revisionist Claims on Ukraine and Moldova. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.kyivpost.com/article/opinion/op-ed/russias-revisionist-claims-on-ukraine-and-moldova-330636.html>.
60. Халецька Л. Геополітичний контекст української кризи в працях сучасних французьких дослідників // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – 2015. – Вип. 2. (Ч. 3). – С. 205-211.

References

1. Makkinder, H.Dzh. (1995). Geograficheskajaose istorii [Geographical axis of history]. *Polis* [Polisy], 4, pp. 162-169. [In Russian].
2. Spykman, N. (1942). *America's Strategy in World Politics. The United States and balance of Power*. NewYork: Harcourt, Brace and Co. [InEnglish].
3. Ratzel, F. (1897). *Politische Geographie* [Political geography]. München, Leipzig, Oldenbourg. [In German].
4. Bzhezinskij, Z. (1998). *Velikajas hahmatnaja doska. Gospodstvo Ameriki i ego geostrategicheskie imperativy* [Great chess board. American dominance and its geostrategic imperatives]. Moskva: Mezhdunar. Otnoshenija. [In Russian].
5. Agnew, J. (1998). *Geopolitics: Re-visioning World Politics*. London: Routledge. [InEnglish].
6. Dashevs'ka, O.V. (2015). Geopolity'chny'j status derzhavy': sutnist', faktory' ta funkciyi [Geopolitical status of the state: day, factors and functions]. *Grani* [Grany], 9, pp. 33-37. [In Ukrainian].
7. Mel'ny'chuk, I.M. (2015). *Integracijni proekty' Rosijs'koyi Federaciji na postradyans'komu prostori: monografiya* [Integration projects of the Russian Federation in the post-Soviet space: a monograph]. Chernivci: Chernivecz'ky'jnacz. un-t. [In Ukrainian].
8. Rudy'ch F.M. (eds). (2002). *Ukrayina v suchasnomugeopolity'chnomuprostori: teorety'chny'jipry'kladny'jaspekty': kol. monografiya*. [Ukraine in the modern geopolitical space: theoretical and applied aspects: col. monograph]. Kyiv: MAUP. [In Ukrainian].
9. Sly'vka, R. (2012). Vply'v verty'kal'no-strukturny'kh polity'ko-geografichny'kh procesiv na geokonfliktologichnu sy'tuaciyu v sviti [The influence of vertical-structural political-geographical processes on the geo-conflict situation in the world]. *Visny'k L'vivs'kogo un-tu. Seriya: Geografiya* [Bulletin of Lviv University. Series: Geography], 40 (Ch. 2), pp. 144-151. [In Ukrainian].
10. Bojko, O.D. (2006). *Ukrayina: vid putchu do Pushhi (serpen'-gruden' 1991 r.): monografiya* [Ukraine: from the coup to the Pushcha (August-December 1991): monograph]. Nizhy'n: TOV Vy'd-vo "Aspekt-Poligraf". [In Ukrainian].
11. Ivchenko, O.G. (1997). *Ukraina v sistemi mizhnarodnih vidnosin: istorichna retrospektiva ta suchasnij stan: monografija* [Ukraine in the system of international relations: historical retrospective and current state: monograph]. Kyiv: "RIC UANNP". [In Ukrainian].
12. Matsievs'kij, Ju.V. (2016). *U pastci gibridnosti: zigzagi transformacij politichnogo rezhimu v Ukraïni (1991–2014)* [Trapped in Hybridity: Zigzags of Political Regime Transformations in Ukraine (1991–2014)]. Chernivci: Knigi – XXI. [In Ukrainian].
13. Smolij, V.A. (eds). (2001). *Narisi z istorii diplomatii Ukraïny* [Essays on the history of Ukrainian diplomacy]. Kyiv: Vidavnychidim "Al'ternativi". [In Ukrainian].

14. Sivak, O.V. (2000). *Formuvannja ta zdjysnennja zovnishn'oi politiki Ukrainy (1990-1999 rr.): dis... kand. polit. nauk: 23.00.04* [Formation and implementation of foreign policy of Ukraine (1990–1999): dis ... candidate of political science]. Kyiv.[In Ukrainian].
15. Vidnjans'kij, S.V. & Martinov, A.Ju. (2011). Zovnishnja politika Ukrainy: evoljucija konceptual'nih z sad ta problem realizatsii [Ukraine's foreign policy: the evolution of conceptual principles and problems of implementation]. *Ukrains'kij istorichnij zhurnal* [Ukrainian Historical Journal], 4, pp. 55-76. [In Ukrainian].
16. *Konstitucija Ukrainy* (1996) [Constitution of Ukraine]. Kyiv: Jurinkom. [In Ukrainian].
17. Vonsovich, O. (2012). Stan natsional'noi bezpeky Ukrainy v suchasnij geopolitichnij situatsii [The state of national security of Ukraine in the current geopolitical situation]. *Politichnij menedzhment* [Political management], 1/2, pp. 177-185. [In Ukrainian].
18. Gorbulin, V. (2015). “Gibridna vijna” jak ključovij instrument rosijs'koi geostrategii revanshu [“Hybrid war” as a key tool of Russia's geostrategy of revenge]. *Dzerkalo ti'zhnja* [Mirror of the Week], 23-30 sich. [Online]. Available from: <http://gazeta.dt.ua/internal/gibridna-viyana-yak-klyuchoviy-instrument-rosiyskoyi-geostrategiyi-revanshu-.html>. [In Ukrainian].
19. Gorbulin, V. (2006). 2017-j: dali bude [2017: it will continue]. *Dzerkalo ty'zhnja* [Mirror of the Week], 2-9 ly'p. [Online]. Available from: <http://gazeta.dt.ua/internal/2017-y-dali-bude-cinnisni-resursi-viyani-i-miru-ukrayinskiy-format-.html>. [In Ukrainian].
20. Gorbulin, V. (2016). Gibry'dna vijna: vse til'ky' pochy'nayet'sya [Hybrid war: it's just beginning]. *Dzerkalo ty'zhnja* [Mirror of the Week], 25 berez. – 1 kvit.[Online]. Available from: <http://gazeta.dt.ua/internal/gibridna-viyana-vse-tilki-pochinayetsya-.html>. [In Ukrainian].
21. Gorbulin, V. (2016). Tochka bifurkaciyi [Bifurcation point]. *Dzerkalo ty'zhnja* [Mirror of the Week], 5-11 ly'stop.[Online]. Available from: <http://gazeta.dt.ua/internal/tochka-bifurkaciyi-.html>.
22. Gorbulin, V. (2016). Khy'tromudra nevy'znachenist' novogo svitoporyadku [The intricate uncertainty of the new world order]. *Dzerkaloty'zhnja* [Mirror of the Week], 27 serp. – 2 veres.[Online]. Available from: <http://gazeta.dt.ua/internal/hitromudra-neviznachenist-novogo-svitoporyadku-.html>. [In Ukrainian].
23. Gorbulin, V.P., Vlasyuk, O.S. & Kononenko, S.V. (2015). *Ukrayina I Rosiya: dev'yatyj val chy'ky'tajs'ka stina: monografija*[Ukraine and Russia: The Ninth Shaft or the Great Wall of China: A Monograph]. Kyiv: NISD. [In Ukrainian].
24. Doroshko, M.S. (2015). Agresiya Rosijs'koyi Federaciyi v Ukrayini: pry'chy'ny' inaslidky' [Aggression of the Russian Federation in Ukraine: causes and consequences]. *Ukrayins'ky' jal'manakh. Varshava: Ob'yednannya ukrayinciv u Pol'shhi* [Ukrainian Almanac 2015. Warsaw: Association of Ukrainians in Poland], pp. 38-44. [In Ukrainian].
25. Doroshko, M.S. (2014). Istory'ko-polity'chni peredumovy' vy'ny'knennya problemy' Kry'mu v ukrayins'ko-rosijs'ky'kh vidnosy'nakh [Historical and political preconditions for the emergence of the problem of Crimea in Ukrainian-Russian relations]. *Nova Ukraina – Nova Ukrayina'* [New Ukraine], 14, pp. 17-27. [In Ukrainian].
26. Doroshko, M.S. & Paranich, O.P. (2013). Nacional'ni interesi Ukrainy i Rosijs'koi Federatsii u vijs'kovo-politichnij sferi: teoretichnij aspekt [National interests of Ukraine and the Russian Federation in the military-political sphere: theoretical aspect]. *Aktual'ni problem mizhnarodnih vidnosin: zb. nauk. Prac'* [Current issues of international relations: a collection of scientific papers], 116, (Ch.1), pp. 3-14.
27. Dubov, D.V. (2014). *Kiberprostir jak novij vimir geopolitichnogo supernictva: monografija* [Cyberspace as a new dimension of geopolitical rivalry: a monograph]. Kyiv: NISD. [In Ukrainian].
28. Prahons'kij, B.O. (2001). *Strategichni interesi Ukraini v krainakh Chornomors'kogo regiony ta problemy natsional'noi bezpeki: monografija* [Strategic interests of Ukraine in the countries of the Black Sea region and problems of national security: monograph]. Kyiv: NISD. [In Ukrainian].

29. Perepelicja, G.M. (2015). *Ukraina-Rosija: vijna v umovah spivisnuvannja: monografija* [Ukraine – Russia: war in coexistence: a monograph]. Kyiv: Stilos. [In Ukrainian].
30. Tyshkevich, I. (2016). Kakie riski sosedstva s Rossiej nedoocenivajut ejo sosedi [What risks of neighborhood with Russia are underestimated by its neighbors]. *Hvilja* [Hvylia], 2 fevr.[Online]. Available from: <http://hvylya.net/analytics/society/kakie-riski-sosedstva-s-rossiej-nedootsenivajut-eyo-sosedi.html>. [In Russian].
31. Tyshkevich, I. (2016). Pochemu protivostojanie Ukrainy s Rossiej budet dolgim [Why the confrontation between Ukraine and Russia will be long]. *Hvilja* [Hvylia], 7 ijulja. [Online]. Available from: <http://hvylya.net/analytics/geopolitics/pochemu-protivostojanie-ukrainyi-s-rossiej-budet-dolgim.html>. [In Ukrainian].
32. Troyan, S.S. (2014). *Ukrayins'ko-rosijs'kividnosy'ny': integracijny'j vy'mir. V kn.: Ukrayina v suchasnij sy'stemi dvo- i bagatoronnikh vidnosy'n (1991-2013 rr.): monografiya* [Ukrainian-Russian Relation: Integration Demension. In: Ukraine in the modern system of two- and multi-sided vidnosin (1991-2013): monograph]. Kyiv: [b. v.], pp. 26-37. [In Ukrainian].
33. Sy'rota, M. (2007). *Ukrayina v geopolity'chnomu prostori tret'ogo ty'syacholittya: monografija* [Ukraine in the geopolitical space of the third millennium: a monograph]. Kyiv: Pul'sary'. [In Ukrainian].
34. Shergin, S.O. (2012). Geopolity'chni priory'tety' Ukrainy i Rosii v konteksti neoyevrazijs'koyi parady'gmy' rozvy'tku [Geopolitical priorities of Ukraine and Russia in the context of the neo-Eurasian development paradigm]. *Naukovy'j visny'k Dy'plomaty'chnoyi akademiyi Ukrainy* [Scientific Bulletin of the Diplomatic Academy of Ukraine], 18, pp. 287-292. [In Ukrainian].
35. Ozhevan, M.A. (2016). Global'na vijna strategichny'kh naraty'viv: vy'kly'ky' ta ry'zy'ky' dlya Ukrainy [The Global War of Strategic Narratives: Challenges and Risks for Ukraine]. *Strategichni priory'tety'* [Strategic priorities], 4(41), pp. 30-40. [In Ukrainian].
36. Ozhevan, M.A. (2016). *Neoimpers'ka "doktry'na Putina" ta "ukrayins'ka kry'za" v ocinkakh zakhidny'kh ekspertiv. Regional'ni strategiyi SSHA i Yevropy': zovnishn'opolity'chny'j i bezpekovy'j vy'mir: kol. Monografiya* [Neo-imperial "Putin's doctrine" and "Ukrainian crisis" in the assessments of Western experts. Regional strategies of the United States and Europe: foreign policy and security dimension: col. monograph]. Kyiv: Centr vil'noyi presy', pp. 489-506. [In Ukrainian].
37. Chekalenko, L.D. (2016). Nestijke s'ogodennya – zaporuka khy'tkogo majbutn'ogo (z dosvidu SND) [Unstable present – the key to a shaky future (from the experience of the CIS)] In: Bul'vins'kiy, A.G. (eds). *Krayiny' postradyans'kogo prostoru v umovakh formuvannya bagatopolyusnog osvitu: istory'chniuroky' ta perspekty'vy': zb. nauk. pracz'.* Kyiv: DU "In-t vsesvitn'oyi istoriyi NAN Ukrainy", pp. 47-54. [In Ukrainian].
38. Kudryachenko, A. (2009). Yevroatlanty'chnyj postup Ukrainy ta yiyi vidnosy'ny' z Rosiyeyu. [Ukraine's Euro-Atlantic progress and its relations with Russia]. *Ukrayina dy'plomaty'chna. Naukovy' jshhorichny'k* [Ukraine is diplomatic. Scientific yearbook], 10, pp. 772-786. [In Ukrainian].
39. Kudryachenko, A. (2006). Geopolity'chni dy'lemy' suchasnoyi Ukrainy' [Geopolitical dilemmas of modern Ukraine]. *Ukrayina dy'plomaty'chna. Naukovy' jshhorichny'k* [Ukraine is diplomatic. Scientific yearbook], 7, pp. 502-523. [In Ukrainian].
40. Kudryachenko, A. (2009). Yevropejs'ky'j vy'bir Ukrainy': neobkhidnist', realiyi, perspekty'vy' [Ukraine's European choice: necessity, realities, prospects]. *Svitova ta ukrayins'ka dy'plomatiya: istory'chny'j dosvid, suchasny'j stan, perspekty'v'* [World and Ukrainian diplomacy: historical experience, current state, prospects], 15, pp. 147-154.[In Ukrainian].
41. Moklyak, S.P. (2009). Ukrainyina v suchasnomu geopolity'chnomu prostori ta problemy' zabezpechennya yiyi voyennoyi bezpeky' [Ukraine in the modern geopolitical space and the problems of ensuring its military security]. *Naukovy'j visny'k Dy'plomaty'chnoyi Akademiyi Ukrainy* [Scientific Bulletin of the Diplomatic Academy of Ukraine], 15, pp. 201-205. [In Ukrainian].

42. Oksy'tyuk, A. (2014). Anneksy'ya Kryma geopolity'cheskaya poterya Ukray'ny [The annexation of Crimea is a geopolitical loss of Ukraine]. *Pravda* [Pravda], 4 chervn. [Online]. Available from: <https://www.pravda.com.ua/rus/columns/2014/06/4/7027774/>. [In Ukrainian].
43. Korablin, S. (2020). Ekonomichna baza krayiny' za 29 rokiv. Trendy' v cy'frakh do Dnya Nezalezhnosti [The economic base of the country for 29 years. Trends in numbers for Independence Day]. *Dzerkalo ty'zhnya* [Mirror of the week], 20 serpn. [Online]. Available from: <https://zn.ua/ukr/ukraina-1991-2020/spadok-i-spadkojemtsi-makroriven-za-29-rokiv-trendi-v-tsifrah-do-dnja-nezalezhnosti.html>. [In Ukrainian].
44. Tkachenko, V. (2014). Ukray'na: ispytany'e Majdanom [Ukraine: test by the Maidan]. *Ukrayina-Yevropa-Svit. Mizhnarodny'j zbirny'k naukovy'kh prac'.* Seriya: Istoriya, mizhnarodni vidnosy'ny' [Ukraine – Europe – World. International collection of scientific works. Series: History, international relations], 13, pp. 127-151. [In Ukrainian].
45. Zin'ko, I. (2012). Ukrayina u novij geopolity'chnij real'nosti: strategichny'j poseredny'kchy' bufer? [Ukraine in the new geopolitical reality: a strategic mediator or a buffer?]. *Visny'k L'viv's'kogo universy'tetu. Seriya mizhnarodni vidnosy'ny'* [Bulletin of Lviv University. International relations series], 30, pp. 113-120. [In Ukrainian].
46. Aleksiyevecz', M. & Seko, Ya. (2016). Zovnishnya polity'ka Ukrayiny' vid bagatovektornosti do bezal'ternaty'vnosti [Ukraine's foreign policy: from multivectorism to no alternative]. *Ukrayina-Yevropa-Svit. Mizhnarodny'j zbirny'k naukovy'kh prac'.* Seriya: Istoriya, mizhnarodni vidnosy'ny' [Ukraine – Europe – World. International collection of scientific works. Series: History, international relations], 17: 25-ij richny'ci Nezalezhnosti Ukrayiny' pry'svyacheno. pp. 34-49. [In Ukrainian].
47. Aleksiyevecz', M. & Seko, Ya. (2009). Cy'vilizacijny'j aspect evolyuciyi ukrajins'koyi zovnishn'oyipolity'ky' v period nezalezhnosti [Civilizational aspect of the evolution of Ukrainian foreign policy during the period of independence]. *Ukrayina-Yevropa-Svit. Mizhnarodny'j zbirny'k naukovy'kh prac'.* Seriya: Istoriya, mizhnarodni vidnosy'ny' [Ukraine – Europe – World. International collection of scientific works. Series: History, international relations], 3, pp. 11–24. [In Ukrainian].
48. Pry'jdun, S. (2017). Istory'ko-geopolity'chni peredumovy' ta osnovnietapy' formuvannya zovnishn'opolity'chnoyi diyal'nosti Ukrayiny' [Historical and geopolitical preconditions and main stages of formation of Ukraine's foreign policy]. *Ukrayina-Yevropa-Svit. Mizhnarodny'j zbirny'k naukovy'kh prac'.* Seriya: Istoriya, mizhnarodni vidnosy'ny' [Ukraine – Europe – World. International collection of scientific works. Series: History, international relations], 19, pp. 79-90. [In Ukrainian].
49. Vyetry'ns'ky'j, I.M. (2011). Transformaciya neimpers'ky'kh strategij v umovakh globalizaciyi: avtoref. dy's. ... kand. polit. nauk: 23.00.04 [Transformation of non-imperial strategies in the context of globalization: dissertation abstract ... Candidate of Political Science: 23.00.04]. Kyiv. [In Ukrainian].
50. Manzhola, V. (2009). Proekt budivny'cztva Vely'koyi Yevropy', abo mizhnarodni imperaty'vy' zovnishn'oyi polity'ky' Ukrayiny' [The project of building a Greater Europe, or the international imperatives of Ukraine's foreign policy]. *Zovnishni spravy'* [Foreign affairs], 2, pp. 6-9. [In Ukrainian].
51. Doroshko, M. & Karpenko, N. (2019). Uchast' Ukrayiny' v realizaciyi proyektu "Mizhmor'ya" yak chy'nny'k pidvy'shennya yiyi geopolity'chnogo status [Ukraine's participation in the implementation of the "Intersea" project as a factor in raising its geopolitical status]. *Visny'k KNU imeni Tarasa Shevchenka: Mizhnarodni vidnosy'ny'* [Bulletin of Taras Shevchenko National University. International Relations], 1, (49), pp. 5-8. [In Ukrainian].
52. Kondratenko, O.Yu. (2020). Balto-Chornomors'ka spivdruzhnist': vy'toky' ta strategichni mozhl'y'vosti dlya Ukrayiny' [Baltic-Black Sea Commonwealth: Origins and Strategic Opportunities for Ukraine]. *Visny'k KNU imeni Tarasa Shevchenka: Mizhnarodni vidnosy'ny'*

- [Bulletin of Taras Shevchenko National University: International Relations], 1, (51), pp. 11-17. [In Ukrainian].
53. Marshany'ya, Z.S. (2009). Balto-chnomorskoe i'zmereny'e mezhdunarodno-regy'onol'nogo sotrudny'chestva vo vneshnepoly'ty'cheskoj strategii Gruzii [Baltic-Black Sea Dimension of International-Regional Cooperation in Georgia's Foreign Policy Strategy]. *Nauchniy Vestnik* [Scientific Bulletin], 2, (80), pp. 150-162. [In Ukrainian].
54. Nadtoka, O.O. (2003). Balto-Chornomosr'ky'j soyuz: istory'chna retrospekty'vaipolity'chnaperspekty'va [Baltic-Black Sea Union: a historical retrospective and a political perspective]. *Naukovi zapysky' NaUKMA* [Scientific notes of NaUKMA], 22, (Ch.1), pp. 148-157. [In Ukrainian].
55. Rudny'cz'ka, U.I. (2015). Perspekty'vy' baltijs'ko-chnomors'koyi regional'noyi spivpraci v umovakh ukrayino-rosijs'kogo konfliktu [Prospects for Baltic-Black Sea regional cooperation in the Ukrainian-Russian conflict]. *Visnyk NTUU "Ky'yivs'ky'jpolitexnichny'jinstytut"*. Seriya: "Politologiya, sociologiya, pravo" [Bulletin of NTUU "Kyiv Polytechnic Institute". Series: "Political Science, Sociology, Law"], 1/2, (25/26), pp. 96-101. [In Ukrainian].
56. Sarnacz'ky'j, O.P. & My'glovecz' N.O. (2018). Baltijs'ko-Chornomors'ke spivrobitny'cztvo yak al'ternaty'vny'j integracijny'j napryam dlya Ukrayiny' [Baltic-Black Sea cooperation as an alternative integration direction for Ukraine]. *Derzhava ta regiony'*. Seriya: *Ekonomika ta pidpry'yemny'cztvo* [State and regions. Series: Economics and Entrepreneurship], 4, (103), pp. 28-33.[In Ukrainian].
57. Yakovyuk, I.V. (2016). Balto-Chornomors'ky'j soyuz: analiz dosvidu pogly'blyennya vijs'kovopolity'chnogo spivrobitny'cztva na pochatku XX st. [Baltic-Black Sea Union: analysis of the experience of deepening military-political cooperation in the early twentieth century]. *Aktual'ni problemy' suchasnogo mizhnarodnogo prava: zb. nauk. st. za materialamy' II Khark. mizhnar.-prav. chy'tan', pry'svyach. pam'yati prof. M.V. Yanovs'kogo i V.S. Semenova*, Kharkiv, 21 ly'stop. 2016 r.: u 2 ch. Kharkiv, Ch. 1. pp. 26-35.[In Ukrainian].
58. Khanty'ngton, S. (2016). *Stolknoveny'e cy'vy'ly'zacy'j* [per. s. angl. T. Vely'meeva] [Clash of civilizations]. Moskva: Y'zdatel'stvo AST. [In Ukrainian].
59. Motyl, A. (2013). Russia's Revisionist Claimson Ukraine and Moldova. *Kyiv Post*, 17 Oct. [Online]. Available from: <https://www.kyivpost.com/article/opinion/op-ed/russias-revisionist-claims-on-ukraine-and-moldova-330636.html>. [In English].
60. Khalez'ka, L. (2015). Geopolity'chny'j kontekst ukrayins'koyi kry'zy' v pracyakh suchasny'kh francuz'ky'kh doslidny'kiv [Geopolitical context of the Ukrainian crisis in the last days of the French]. *Naukovi zapysky' Ternopil's'kogo natsional'nogo pedagogichnogo universy'tetu imeni Volody'my'ra Hnatyuka*. Seriya: *Istoriya* [Scientific notes of Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatyuk. Series: History], 2, (Ch. 3). pp. 205-211. [In Ukrainian].

Кондратенко О.Ю. Геополитический статус Украины: историография и методологический дискурс.

Раскрыты вопросы геополитического статуса Украины через призму историографии и методологического дискурса отечественных и зарубежных ученых. Установлено, что в абсолютном большинстве научных работ геополитический статус Украины определен как крайне низкий с последующей тенденцией к ухудшению. Установлено, что снижение геополитического статуса Украины на международной арене началось сразу после получения ею безъядерного статуса под давлением России и США. В итоге «кассетный» и «кольчужный» скандалы обусловили только ухудшение как международного имиджа, так и геополитического статуса Украины. Согласно работ ведущих украинских ученых, кризис внешней политики и снижение геополитического статуса государства были также вызваны и внутренними факторами. Среди них: демографический кризис, масштабная коррупция и падение уровня ВВП, что в свою очередь стало причиной роста отрицательного торгового сальдо Украины.

Значительное количество ученых связывает слабость геополитического статуса Украины с ее сложным географическим положением. Ведь, следует согласиться с большинством авторов, Украина географически находится между Западом и Востоком, а также на пересечении стратегических интересов трех цивилизаций: евроатлантической, евразийской и исламской. Именно этот фактор, наряду с внутренними украинскими проблемами, вызывает периферийность геополитического положения Украины как буферного государства. С целью окончательного превращения Украины в «серую» зону безопасности и предотвращения сближения ее с ЕС и НАТО, РФ в 2014 г. начала гибридную войну вследствие чего аннексировала Крым и обусловила вооруженный конфликт на Донбассе. Такие действия России привели к дальнейшему ослаблению геополитического статуса Украины и окончательному превращению ее в объект политики крупных международных игроков. При нынешних обстоятельствах и прогнозах все более разделяем мнение об активизации евроатлантического вектора внешней политики Украины и налаживания стратегического диалога об укреплении отношений с восточноевропейскими соседними странами в рамках возможной реализации проекта Балто-Черноморского содружества (Междуморье).

Ключевые слова: методология, геополитика, внешняя политика, геополитический статус Украины, Междуморье.

Kondratenko O. Geopolitical Status of Ukraine: Historiography and Methodological Discourse.

The issue of Ukraine's geopolitical status through the prism of historiography and methodological discourse of domestic and foreign scholars is revealed. It is established that in the vast majority of scientific works the geopolitical status of Ukraine is defined as extremely low with a further tendency to deteriorate. It is found out that the decline of Ukraine's geopolitical status in the international arena began immediately after it acquired non-nuclear status under pressure from Russia and the United States. In the end, the "cassette" and "Kolchuga" scandals caused only a deterioration of both the international image and the geopolitical status of Ukraine. According to the works of leading Ukrainian scholars, the crisis of foreign policy and the decline of geopolitical status of the state were also caused by internal factors. These included the demographic crisis, large-scale corruption and falling GDP, which in turn led to an increase in Ukraine's negative trade balance.

A significant number of scholars link the weakness of Ukraine's geopolitical status with its complicated geographical location. Thus, we can agree with the most authors that Ukraine is geographically located between the West and the East, as well as at the intersection of strategic interests of three civilizations: Euro-Atlantic, Eurasian and Islamic. It is this factor, along with Ukraine's internal problems, that determines the peripherality of Ukraine's geopolitical position as that of a buffer state. In order to finally transform Ukraine into a "gray" security zone and prevent its rapprochement with the EU and NATO, Russia launched a hybrid war in 2014, as a result of which it annexed Crimea and caused an armed conflict in Donbas. Such actions of Russia led to further weakening of the geopolitical status of Ukraine and its final transformation into an object of policy of powerful international players. In the current circumstances and forecasts, we increasingly share the idea of intensifying the Euro-Atlantic vector of Ukraine's foreign policy and establishing a strategic security dialogue to strengthen relations with Eastern European neighbors in the framework of the possible implementation of the Baltic-Black Sea project.

Keywords: methodology, geopolitics, foreign policy, geopolitical status of Ukraine, the Baltic-Black Sea project.

НОВА ІСТОРІЯ

УДК 94:316.7+327(94)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2020-12-4>

Ветринський І.М.

ІСТОРИЧНІ, СОЦІОКУЛЬТУРНІ ТА МІЖНАРОДНО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ І СТАНОВЛЕННЯ АВСТРАЛІЙСЬКОГО СОЮЗУ

У статті досліджуються передумови утворення та ранні етапи розвитку Австралійського Союзу від заснування перших європейських колоній до юридичного оформлення федерації. Окремо розглянуто варіативність підходів до формування історіографії Австралії, зокрема з позицій класичного англійського та сучасного австралійського поглядів. Приділено увагу раннім етапам розвитку континенту, що передували відкриттю Австралії європейцями. Проаналізовано широкий контекст геополітичних процесів у Європі в епоху імперіалізму (XVI-XIX ст.) та обставини формування великих колоніальних імперій. Зокрема, показано особливості статусу, місця й ролі Англії в міжнародно-політичних процесах XVII і XVIII ст., а також розглянуто етапи становлення британської колоніальної імперії. Проаналізовано комплекс внутрішніх соціально-економічних та зовнішньополітичних передумов початку колонізації Австралії Великою Британією, зокрема приділено увагу наслідкам англійської промислової революції XVIII ст. Досліджено етапи формування системи британських колоній в Австралії та освоєння материка від створення першого поселення – Нового Південного Уельсу до набуття повного контролю над континентом. Аналізуються особливості економічного, соціального, політичного, демографічного та ін. аспектів розвитку австралійських колоній. Розглянуто еволюцію торгівельних та адміністративних відносин між окремими колоніями, а також етапи підготовки до утворення федерації, яка отримала назву Австралійський Союз і змінила колоніальне положення країни на статус домініону Британської імперії. Особливу увагу приділено міжнародно-політичним процесам, які супроводжували освоєння австралійського континенту, а також ролі колоніальних адміністрацій в регіональних геополітичних процесах, зокрема колонізації Нової Гвінеї.

Ключові слова: Австралія, колоніалізм, Англія, міжнародна політика, Новий Південний Уельс

Динаміка процесів в рамках сучасної міжнародної системи зумовлює необхідність постійного посилення зусиль держави, щодо формування та реалізації конкурентної стратегії національного розвитку. Для нашої держави питання визначення та утвердження провідних стратегічних пріоритетів, досі залишається чи не найбільшим викликом. Фактична відсутність у суспільстві консенсусу щодо питання національної ідентичності на тлі не достатньо стійких суспільно-політичних інститутів, зумовлює надзвичайну вразливість України до зовнішніх та внутрішніх потрясінь. Витоки цієї проблеми безумовно варто шукати у минулому, особливо зважаючи на те, що значну частину своєї історії наша країна перебувала у статусі підлеглої території (імперської провінції, периферії), тож державотворча традиція носить фрагментарний

характер, а національна самосвідомість нажаль й досі не стала «цементуючим» чинником у суспільстві. Зважаючи на те, що з 2014 р. ми знаходимось у стані перманентного протистояння військовій агресії Росії, яка прагне відродити своє домінування над колишніми «союзними республіками» (а фактично, провінціями Радянської імперії), не залишається жодних сумнівів, що складнощі націєбудівництва та відсутність ефективної стратегії розвитку держави несе екзистенційну загрозу для України.

За цих умов надзвичайної актуальності для нашої держави набуває завдання пошуку конструктивних моделей розвитку, які могли б стати об'єктом для аналізу та можливо навіть наслідування. Одним з найбільш цікавих в цьому контексті постає приклад Австралії, яка пройшла шлях від колонії для каторжників до однієї з найбільш розвинених, як економічно, так і соціально-політично, держав сучасного світу. На сьогоднішній день Австралія є успішною демократичною державою, що динамічно розвивається. На відміну від більшості успішних країн Старого Світу, багато з яких побудували свій економічний фундамент завдяки багаторічній експлуатації колоній, Австралія навпаки протягом тривалого часу була підлеглою територією Великої Британії, і відповідно грала роль одного з «економічних донорів» для метрополії. Незважаючи на суттєві відмінності історичного розвитку української та австралійської держав, можна також побачити численні аналогії на рівні соціально-економічних явищ і процесів, щоправда без прив'язки до конкретних хронологічних рамок. Тож не викликає сумнівів актуальність дослідження політичних, економічних та соціокультурних особливостей становлення Австралії та подальше використання її конструктивного досвіду державобудівництва.

Метою статті є аналіз історичних, міжнародно-політичних та соціально-економічних передумов утворення Австралійського Союзу, а також розгляд провідних чинників його утвердження в якості регіонального лідера.

Вивчаючи особливості соціокультурного розвитку Австралії, необхідно враховувати, що колоніальний період суттєво вплинув на специфіку історіографії регіону. Як наслідок, фактично, можна виділити два основні погляди на австралійську історію – назвемо їх умовно «консервативний» та «модерний». Перший був характерним насамперед для британської наукової традиції та полягав у тому, що історію Австралії розглядали з періоду її колонізації британцями, яка фактично бере початок наприкінці XVIII ст. Відповідно в рамках цього підходу вважалося, що переважна більшість історично-важливих подій в країні відбулися вже після її освоєння європейцями. Цілком зрозуміло, що під час колонізації інтереси місцевого населення м'яко кажучи не бралися до уваги, мали місце непоодинокі випадки фізичного знищення аборигенів. В якості аргументації подібного хижацького поводження наголошувалося, що рівень розвитку цих людей був настільки низький, що їх можна навіть в певному сенсі порівняти до тварин. Водночас

сучасна австралійська наука прагне відійти від подібного штучного «виокремлення» певних історичних епізодів, що зводить весь процес соціально-політичного розвитку країни лише до колоніального та постколоніального її періодів. Історія держави в рамках цього підходу цілком логічно починає розглядатися як цілісний соціокультурний процес, який бере початок з періоду появи на материку перших людей, що відбулося понад 40 тис. років тому. Відповідно, відкриття цієї частини світу європейцями, та подальша колонізація країни сприймається як певний етап історії, але аж ніяк не центральна подія.

На думку антропологів перші люди (*homo sapiens*) прибули до Австралії не пізніше 40 тис. років тому [1]. Міграція людини до Австралії відбулася на завершальних етапах епохи плейстоцену завдяки тому, що рівень моря на той час був більш ніж на 100 метрів нижче теперішнього [2, р. 80]. На той час континентальне узбережжя було набагато більш протяжним, воно покривало Тиморське море, тож Австралія і Нова Гвінея утворювали єдиний материк, відомий під назвою Сахул. Не дивлячись на це, море й тоді являло собою зачну перешкоду для подорожуючих, тому вважається, що перші люди потрапили до Австралії долаючи морем невеликі відстані від одного острова до іншого [2]. Острів Тасманія (що зараз є одним з австралійських штатів) на той момент також був з'єднаний з материком завдяки «сухопутному мосту». Період перебування на цьому острові людини складає не менше 30 тис. років [3].

Разом з тим існують певні свідчення про набагато більш ранній період появи перших людей на території Австралії. Так, зокрема, Ч. Дорч датує знайдені в Рокінгемі (Західна Австралія) та на о. Ротнест (Західна Австралія) кам'яні знаряддя віком приблизно 70 тис. років [4]. Аналіз унікального штаму вірусу гепатиту Б, який виявили у аборигенів північної частини континенту, показав, що він міг потрапити до Австралії понад 51 тис. років тому разом з індонезійськими переселенцями [5].

Антрополог С. Дробишевський зазначає, що сучасного антропологічного вигляду австралійські аборигени набули близько 4 тис. років тому. В період з 12 тис. до 4 тис. років тому їхні черепа й мозок різко зменшилися, але при цьому зберегли свою масивність. Зріст залишився приблизно таким самим. В Тасманії у аборигенів зменшилися як розміри, так і масивність [6].

Одним з наслідків приходу *homo sapiens* до Австралії, що відповідно є додатковим свідченням періоду його появи на материку, стало зникнення австралійської мегафауни – велетенських тварин регіону. Як наголошує Ю. Харарі «велетенські дипротодони з'явилися в Австралії більше 1,5 млн. років тому й пережили щонайменше 10 льодовикових періодів. Так само не заподіяв їм шкоди й перший пік холоду в рамках того самого льодовикового періоду, що зрештою став для них фатальним – близько 70 тис. років тому масової загибелі не зафіксовано. Тож чому саме 45 тис. років тому ці велетні зникли? Звичайно, якщо б в той період вимерли лише дипротодони, ми могли б вважати це сумним збігом. Але разом з ними австралійська екосистема

недорахувалася більш ніж 90% великих тварин. Так, ці докази є непрямими, але у збіг повірити важко: чомусь всі звірі Австралії раптом загинули від холоду саме тоді, коли на материк з'явилася людина» [7, с. 84]. Однією з найбільш ймовірних причин зникнення австралійської мегафауни є використання людьми вогню, про що свідчать значні поклади вугілля. Масштабні рукотворні пожежі знищували як самих тварин, так і їх кормову базу (більшість велетнів були травоядними), що зрештою призвело до їх повного зникнення.

Незважаючи на відсутність видатних досягнень в галузі науки й техніки, австралійські аборигени є носіями унікальної та самобутньої культури, історія якої налічує багато тисячоліть. За винятком кількох останніх століть Австралія існувала окремо від звичних нам осередків цивілізації на «заході» та на «сході» (відповідно для австралійців це схід та північ), тож за фактичної відсутності контактів із зовнішнім світом, всі соціокультурні процеси носили виключно автономний характер. Як наслідок, оточуючий світ мінімально вплинув на рівень та темпи розвитку австралійських аборигенів та їхніх соціальних груп, які до початку європейської колонізації залишалися на родоплемінному рівні. Саме завдяки дослідженню побуту та звичаїв острівних племен аборигенів сучасні науковці мають можливість отримати певну картину відносно особливостей розвитку людського суспільства на первісному етапі.

Повертаючись до теми про два підходи до історичних досліджень пов'язаних з Австралією, варто згадати важливу подію, яка мала місце в 1992 р. – Верховний суд країни встановив, що відношення британського керівництва до австралійських територій як до вільних «terra nullius» (нічия земля), яке стало приводом для висування претензій на володіння континентом, «спиралося на дискримінаційні уявлення щодо корінного населення» [8, с. 19]. Разом з тим, не викликає сумнівів, що сучасний рівень економічного і соціально-політичного розвитку держави був би неможливим за відсутності колоніального періоду. Сьогодні найбільш конструктивним шляхом подолання суспільних протиріч уявляється насамперед науковий підхід до осмислення й аналізу кожного з етапів історії країни, з метою надання максимально об'єктивної оцінки й формулювання висновків. Це важливо насамперед для збереження єдності суспільства та спільного добробуту майбутніх поколінь.

Історія відкриття нового материка європейцями відноситься до періоду Великих географічних відкриттів, коли розвиток європейської науки і техніки зробив можливими тривалі морські подорожі та експедиції. Найбільш вірогідно, що першими до австралійських берегів підійшли португальці, зокрема, певні ділянки узбережжя Австралії можна знайти на карті Атласа Ніколаса Валларда 1547 р., проте скоріше за все ці візити були випадковими. В XVII ст. представники відразу кількох держав зробили свій внесок в дослідження регіону. У 1606 р. завдяки іспанській експедиції під керівництвом Луїса Ваеса Торреса було відкрито протоку, що відділяє Австралію від Нової

Гвінеї (Торресова протока), у тому ж році голландські моряки обстежили протоку Карпентарія та берег півострова Кейп-Йорк [9].

Фактичне відкриття нового материка належить голландцям, так у 1616 р. до узбережжя Західної Австралії прибула експедиція Дерка Хартога. Пізніше голландцями було організовано ще кілька експедицій у 1623 р., 1627 р. та 1629 р. До початку XVIII ст. зусиллями голландських, англійських та французьких мореплавців західне узбережжя Австралії було нанесено на карту. Відкриті землі отримали назву Нова Голландія. В 1642-1644 рр. голландець Абель Тасман здійснив дві експедиції результатом яких стало відкриття острова Тасманія (який до 1856 р. носив назву Земля Ван-Дімена) та нанесення на карту 4,7 тис. км північного узбережжя Австралії. Також саме А. Тасман довів, що усі раніше відкриті голландцями землі є частинами одного материка [9]. Освоєння Австралії англіцями пов'язане в першу чергу з ім'ям відомого мореплавця Джеймса Кука, хоча на 82 роки раніше там побував англійський художник, письменник та корсар Уільям Демпір, який випадково натрапив на західне узбережжя материка в 1688 р. Наступні експедиції У. Демпіра жодних результатів не принесли, тож лише у 1770 р. під час великої тихоокеанської експедиції, до південно-східного узбережжя Австралії прибув Джеймс Кук, який оголосив усе виявлене ним східне узбережжя британськими володіннями та назвав їх Новим Південним Уельсом [9].

Бурхливий розвиток у XV-XVII ст. транспортних та логістичних можливостей, зумовив інтенсифікацію процесу освоєння віддалених регіонів світу, включно з їх колонізацією. Починається тривалий період суперництва провідних держав Європи (Іспанія, Голландія, Франція, Англія та ін.) за контроль над територіями не лише на континенті, а й поза ним. Цей період дістав назву Епоха імперіалізму, оскільки більшість країн розвивалися саме в імперській парадигмі: коли кожній державі (метрополії, імперському центру) належали численні підлеглі території (колонії, провінції). Власне, імперіалізм визначають як «процес створення (встановлення) та підтримання імперії» [10, р. 19], або якщо точніше – не просто процес, а певну політику вказаного спрямування [11, с. 53].

Найбільш могутньою морською торгівельною державою Європи XVII ст. була Голландія, яка вела запеклу боротьбу зі своєю основною суперницею – Англією. Протистояння носило як політичний характер, що полягало у прагненні позбавлення іншої сторони торгівельних преференцій з третіми країнами, так і суто військовий, що призводило до численних зіткнень на морі і поблизу портів. У 1651 р. Англія стала достатньо сильною, щоб відкрито кинути виклик Голландії: останній було запропоновано утворити союз двох морських країн, в рамках якого вони мали б виступати як єдина держава у питаннях війни й миру, міжнародних договорів та союзів. Але окрім спільної зовнішньої політики, голландські Генеральні штати в деяких випадках мали би підкорюватись рішенням англійського парламенту, навіть, у внутрішніх

справах. Звичайно подібну пропозицію було категорично відкинуто голландцями, що викликало відповідь Англії у вигляді прийняття так званого «Навігаційного акту». Згідно нього до Англії було дозволено завозити іноземні товари лише на англійських кораблях, під командуванням англійців і команда яких не менш ніж на три чверті складається з англійських матросів. Крім того, навіть за цих умов до Англії можна було завозити товари лише з країн їхнього походження. Таким чином, Голландію, яка здебільшого займалася посередницькою торгівлею, було фактично усунуто з торгівлі з Англією. Наслідком такої політики англійців стала війна з Голландією 1652-1654 рр., яка закінчилася поразкою голландців і вимушеним визнанням ними «Навігаційного акту» [12]. Після перемоги над голландцями в Англії не залишилося жодних серйозних суперників на морі, а її острівне географічне положення забезпечувало перевагу у протистоянні з наймогутнішою континентальною державою тих часів – Францією. Усунення Голландії та політика «нацьковування» своїх ворогів одне-на-одного забезпечили Англії провідне місце на міжнародній арені у XVIII ст. і пізніше цей статус зберігала до 20-х рр. XX ст. вже Британська імперія.

Активна політика Англії щодо побудови колоніальної імперії бере свій початок у XVI ст. Одним з перших значних надбань стає о. Ньюфаундленд, офіційно проголошений власністю англійської корони у 1583 р. корсаром Х. Джилбертом. Особливістю цього періоду стала тісна співпраця англійських правителів з каперами (корсарами, піратами), які фактично підготували майбутню колоніальну експансію. Самі вони не стільки засновували колонії, скільки підривали позиції суперників Англії, зокрема Іспанії, перешкоджаючи її колоніальній торгівлі та захоплюючи нові острови й узбережжя [13]. Окрім відкриття та захоплення заокеанських територій, у XVI-XVII ст. Англія провадила активну імперську політику на британських островах, приєднавши на початку XVIII ст. Шотландію та Ірландію й утворивши Велику Британію. Якщо у XVII ст. головним супротивником Англії на морі була Голландія, то у XVIII ст. найбільш значущим стає англійське протистояння з Францією, яка після занепаду Іспанії стала найбільш потужною імперією на європейському континенті. Саме прагнення обмежити зростання Франції спонукало Англію приєднатися до антифранцузької коаліції у Війні за іспанську спадщину 1701-1714 рр. У континентальних зіткненнях англійські війська майже не брали участі, зосередившись на морських та колоніальних операціях. Водночас як англійський флот атакував французькі судна, колоністи в Північній Америці повністю взяли під свій контроль Ньюфаундленд і території навколо затоки Гудзон. Подібна ситуація стала можливою, оскільки французькі колоністи в Канаді не могли отримати допомогу метрополії. Одним з головних англійських надбань в рамках війни стало захоплення в 1704 р. Гібралтару – надважливого стратегічного пункту, який фактично був «брамою» з Атлантики до Середземного моря і суттєво зміцнив позиції Англії як головної морської

потуги у світі. Війна за іспанську спадщину закінчилася перемогою Великої Британії та її союзників, а згідно з Утрехтським мирним договором 1713 р. Франція поступилася частиною Канади, яку захопили англійські колоністи; Іспанія втратила Гібралтар та о. Мінорку. Крім того Британія отримала монопольне право на ввезення рабів до іспанських колоній в Південній Америці [14]. Важливий етап британської колоніальної політики починається у 1757 р. з приходом до влади У. Пітта Старшого, який вважав колонії насамперед джерелом прибутку і не дуже зважав на міжнародно-правові або морально-етичні аспекти захоплення нових земель. Він продовжив політику протистояння Франції шляхом втягування її до великого континентального конфлікту, з метою нанесення поразки останній на морі та в колоніях. Саме з цією метою Велика Британія виступила на боці супротивників Франції під час Семирічної війни 1756-1763 рр. Ще до оголошення війни, у 1755 р. англійські моряки захопили три сотні французьких кораблів, а у 1759 р. завдяки раптовому нападу було знищено значну частину військово-морського флоту Франції, що дозволило утвердити англійську гегемонію на морі більш ніж на півтора століття [14]. Запекла боротьба точилася й у Північній Америці, англійські колоністи повністю підірвали позиції французів, зайнявши протягом 1759-1760 рр. найбільші Канадські міста – Квебек і Монреаль. В Індії головним регіоном англо-французького протистояння стала Бенгалія, де після перемоги у битві при Плессі (1757 р.) англійська Ост-Індійська компанія стала безроздільним володарем. Загалом за результатами Семирічної війни, які були зафіксовані в Паризькому мирі 1763 р., Велика Британія позбулася французької конкуренції в Індії, залишивши під її контролем лише кілька прибережних міст та повністю витиснула Францію з Північної Америки. Відповідно Британська колоніальна імперія суттєво збільшилася за рахунок американських колоній, островів Вест-Індії та низки територій Ост-Індії [14].

Тенденція збільшення колоніальних володінь зберіглася й у подальшому, протягом XIX ст. Британська імперія продовжує активне захоплення нових територій, зокрема в Африці та Індії. У 1814 р. англійці завоювали Капську колонію на півдні Африки, а у 1843 р. до британських володінь приєдналися Наталь та Сінд. Водночас британці колонізували Малайзію, отримали контроль над Гонконгом та вплив на важливий китайський порт Кантон [15].

Якщо на зовнішньополітичному фронті справи Британії склалися цілком успішно, то всередині країни все було не так безхмарно – численні політичні трансформації та промислова революція другої половини XVIII ст. суттєво загострили соціально-економічну ситуацію в державі. Разом з тим, утворення величезної колоніальної імперії обумовило низку важливих умов для подальшого розвитку британської економіки: доступ до дешевих джерел сировини; збільшення зовнішнього попиту на англійські товари за рахунок 1) колоній, 2) численних воєнних конфліктів на європейському континенті; 3) торгівельних та логістичних переваг, забезпечених перемогами у війнах

(на додачу до надбання нових територій). Окрім згаданих чинників, перехід британської економіки від аграрно-феодальної до промислово-капіталістичної моделі зумовили також якісно новий рівень розвитку техніки та завершення аграрної революції. Перехід від натурального до товарного виробництва в сільському господарстві, що почався ще у XVI ст., отримав назву «аграрна революція» (чи аграрний переворот), він супроводжувався ліквідацією дрібних селянських господарств, зосередженням землі в руках великих землевласників та великих орендарів, запровадженням найманої праці тощо. Лендлорди захоплювали громадські землі, збільшуючи свої володіння, тим самим розоряючи селян, які втративши засоби для існування поповнювали ряди дешевої найманої робочої сили. Активізувався цей процес у XVIII ст. за повної підтримки парламенту. Це призвело до повного зникнення селянства в Англії, але водночас забезпечило промисловість сировиною та дешевою робочою силою [16].

Економічні успіхи зумовили загострення соціальних проблем: величезна кількість селян, які залишилися без землі й не змогли знайти роботу, були змушені жебракувати, блукаючи країною без жодних засобів до існування. Наявність роботи на фермі чи мануфактурі зовсім не гарантувала добробуту, часто мізерної платні не вистачало навіть на їжу і це за умови 14-16 годинного робочого дня. Господар мав необмежені права, а використання праці 6-7 річних дітей, навіть в шахтах та на фабриках, було звичайною практикою. Наслідком дилеми «вкради чи помри», що постала перед тисячами людей, стало бурхливе зростання злочинності, на яке англійська влада відповідала неймовірною жорстокістю карного законодавства, зокрема смертну кару було передбачено за більш ніж 150 видів злочинів від убивства до крадіжки носовичка. При чому дозволено було вішати, навіть дітей старше 7 років [17]. Оскільки тюрми були переповнені, каторжників почали висилати до Північної Америки, де плантатори завжди готові були оплачувати доставку безкоштовної робочої сили.

В період між 1717 р. й 1776 р. біля 40 тисяч в'язнів з Британських островів було вислано до американських колоній. З початком війни за незалежність США (1775-1783 рр.) Велика Британія потребувала нової локації для висилки засуджених, але спроба використання з цією метою західноафриканських колоній закінчилася провалом через величезний рівень смертності серед в'язнів. Лише у 1779 р. на офіційному рівні постало питання щодо доцільності утворення на території Австралії колонії для каторжників. На той момент материк мав назву Нова Голландія, а його східну частину, яку розвідали англійці, вони називали Новим Південним Уельсом. Один з учасників експедиції Дж. Кука – ботанік Дж. Бенкс у 1779 р. виступив у парламентському комітеті й відповідаючи на питання щодо оптимального місця для створення нової колонії для засуджених, запропонував саме Ботані-Бей у Новому Південному Уельсі [17]. Державу насамперед цікавила віддаленість локації

(зادля запобігання можливій втечі), а також наявність там родючих ґрунтів, щоб протягом короткого часу колонія вийшла на самозабезпечення. Дж. Бенкс та ще один учасник експедиції 1770 р. Дж. Матра наголошували, що кліматичні умови, особливості місцевої флори і фауни, водні та інші природні ресурси нового материка є цілком сприятливими для створення там успішної колонії. До того ж, Дж. Бенкс заявив, що в разі запровадження цивільного управління, чисельність населення колонії неодмінно збільшиться, а це в свою чергу дозволить постачати туди європейські товари. Дж. Матра взагалі вважав (і як показав досвід досить слушно), що з часом австралійські колонії зможуть компенсувати втрату американських. У грудні 1784 р. він написав листа лорду Сіднею, що обіймав посаду міністра внутрішніх справ Великої Британії, де підкреслював численні переваги Нового Південного Уельса, зокрема невелику кількість слабо розвинених місцевих жителів, сприятливий клімат та гарні ґрунти, можливість вивезення з колонії якісної деревини та вирощування на її території льону (останні два ресурси були дефіцитними та критично важливими для суднобудування). Крім того, Дж. Матра вважав, що нове поселення може бути корисним з військово-стратегічної точки зору у випадку війни з Голландією чи Іспанією [17]. Ідея створення колонії саме на території Нової Голландії не відразу знайшла підтримку серед британського керівництва, але сприяння адмірала Дж. Янга, якого зміг переконати Дж. Матра, прискорило процес і 18 серпня 1786 р. уряд Великої Британії підготував план створення колонії в Новому Південному Уельсі, а вже у січні 1787 р. король Георг III повідомив про план у своїй промові в парламенті. Перший флот під головуванням капітана А. Філіпа складався з 11 суден, на яких з Британії 13 травня 1787 р. відбули більше тисячі засуджених, а також чиновників з родинами та солдат. Подорож зайняла більше 8 місяців, за цей час померло 50 чоловік і народилося 42. Більшість каторжників, яких відправили у таку далечинь, зовсім не були небезпечними злочинцями, навпаки здебільшого вони були засуджені за якісь дрібниці на кшталт крадіжки хліба, тканини чи кролика. Багато з них були хворими, слабкими та виснаженими, серед них також було кілька десятків літніх людей. Нарешті 26 січня 1788 р. кораблі підійшли до Порт-Джексона і моряки, які першими висадилися на берег встановили британський прапор і згідно традиції зробили залп з рушниць [17]. Згодом саме тут з'явилося найбільше місто Австралії – Сідней.

Серед 11 кораблів першого флоту було три судна з припасами, що також включали посівний матеріал, сільськогосподарські інструменти та коней, свійську худобу та птицю для розведення і продукти харчування на два роки. Проте сподівання на легке започаткування та швидкий розвиток колонії виявилися марними: земля виявилась неродючою, льон не піддавався обробці, а сосни (на які розраховували в якості матеріалу для суднобудування) пустотілими. Планам щодо швидкого виходу колонії на рівень самозабезпечення продуктами харчування також не судилося справдитись:

перші врожаї були настільки незначними, що цілком пішли на посівний фонд наступного. Протягом кількох років австралійські колоністи цілком залежали від поставок продовольства з Британії, але зважаючи на значну відстань (навігація займала близько 7-8 місяців) та численні природні перешкоди, допомога приходила нерегулярно, що призводило до тривалих періодів голоду серед поселенців. Завезена для розвитку тваринництва худоба здебільшого була з'їдена мешканцями колонії, також тварини масово гинули за відсутності звичних кормів та від нападу хижих собак. Ситуація покращилася лише після прибуття другого та третього флотів (у 1790 та 1791 рр. відповідно), які окрім нових засуджених доставили також необхідний запас провізії. Перший губернатор Нового Південного Уельсу А. Філіп, який відбув до Британії наприкінці 1792 р., керував колонією в найскладніші часи первинної адаптації до нових умов, але залишив в набагато кращому стані: на той час площа посівних земель, садів та городів складала 600 гектарів, рівнини використовували як пасовиська, а в гавані активно займалися рибальством. Справжнім порятунком для поселенців стало вівчарство: тварини досить швидко пристосувалися до місцевої рослинності, а британська промисловість, яка швидко розвивалася, потребувала великої кількості вовни, яка стала одним з основних предметів експорту колонії. Відносини з місцевим населенням склалися не найкращим чином, оскільки аборигени сприйняли чужинців вороже і неодноразово здійснювали напади на колоністів, хоча на практиці жодних шансів у протистоянні з добре озброєними британцями у них не було [8, с. 47]. Окрім протистояння з аборигенами, колоніальна адміністрація зіштовхнулася з проблемою втечі засуджених, які об'єднувались в загони «бушрейнджерів» і наводили жах на всю колонію. Численні каральні операції, організовані урядовими силами, провадились з особливою жорстокістю та були покликані знищити розбійників, проте «бушрейнджери» як соціальне явище проіснували до початку ХХ ст., а деякі з них були настільки відомими й популярними (яскравим прикладом є «бушрейнджер» Нед Келлі), що стали частиною народного австралійського фольклору [18].

Згідно початкового плану, колонія мала складатися одночасно з каторжників і вільних переселенців з Британії, тож останні могли розраховувати на масштабну підтримку з боку уряду: оплата переїзду, безкоштовне харчування, виділення землі та, навіть, надання в розпорядження в'язнів для оброки землі і харчування для них. Не дивлячись на привабливі умови за перші кілька років лише кілька десятків громадян Британії скористалися такою можливістю. Як результат, переважно населення колонії складалося з каторжників та військових, що їх охороняли. Після повернення до Британії в 1792 р. першого губернатора А. Філіпа, влада перейшла до командира Полку Нового Південного Уельсу Ф. Гроуза, який віддав більшість цивільних посад військовим, виділивши їм землю та засуджених для роботи на ній. Наслідком стало повне панування в колонії солдатсько-офіцерського корпусу,

представники якого швидко збагачувались завдяки експлуатації каторжників, а також монополізації всіх торгівельних операцій, зокрема це стосувалося алкоголю, що за умов дефіциту грошей став справжнім платіжним засобом. Оскільки прибуток від продажу спирту міг складати до 500%, солдати полку та каторжники, що відбули покарання, почали виготовляти його прямо на території колонії. Оскільки ромом можна було розраховуватись за все в колонії, люди йшли навіть на злочини, щоб його дістати. Влада офіцерів «ромового корпусу» настільки укріпилася, що двом наступним губернаторам не вдалося її похитнути. Так у відповідь на спроби губернатора Уільяма Блая обмежити безмитну торгівлю ромом та його виготовлення на території колонії, офіцери зчинили заколот та протягом року тримали губернатора в ув'язненні на Землі Ван-Дімена. Ця подія увійшла в історію як «Ромовий бунт» [19]. Лише в грудні 1890 р. до колонії прибув полковник Л. Маккуорі, якого Лондон відправив для наведення порядку. Разом з новим командувачем прибув і новий піхотний полк, який замінив Корпус Нового Південного Уельсу, що повністю втратив довіру. Л. Маккуорі звільнив У. Блая та після урочистої зустрічі з усіма знаками пошани, відправив його до Англії. Представники «ромового корпусу» також покинули Австралію, а його керівники постали перед судом [17]. Л. Маккуорі відмінив усі призначення, судові рішення та роздачу землі за період ув'язнення У. Блая, після чого зайнявся розвитком колонії: відкрив банк та запровадив місцеві гроші, здійснив перепланування м. Сідней, розгорнув активне будівництво важливих інфраструктурних об'єктів (лікарні, дороги, маяки тощо) [8, с. 63]. У 1817 р. Л. Маккуорі запропонував змінити назву материка на «Австралія», відмовившись від чинної на той момент назви – «Нова Голландія». Вперше роздуми на цю тему були викладені в праці М. Фліндерса «Подорож до Terra Australis» («Подорож до Південної Землі»), яка побачила світ у 1814 р., офіційно ж нова назва континенту була прийнята Британським Адміралтейством у 1824 р. [20].

На рубежі XVIII та XIX ст. міжнародно-політичні процеси на європейському континенті визначали порядок денний всієї світової політики, знаходячи відлуння у найвіддаленіших кутках світу. Австралія не стала виключенням. Оскільки в Старому світі для багатьох країн основним стратегічним завданням стала протидія постійному зростанню французьких амбіцій та протистояння її агресивній політиці, закономірним стали й зазіхання Парижа на регіон Тихого океану. Все почалося ще у 1788 р., коли майже одночасно з англійцями до Ботані-Бей прибули французькі військові кораблі під командуванням капітана Лаперуза. В рамках навколосвітньої подорожі, французи сподівалися захопити частину материка, проте зважаючи на першість прибуття та кількісну перевагу британців (що мабуть було найважливішим) їм довелося залишити береги Австралії.

Проте, Франція не полишила своїх намірів: у 1801 р. французькі кораблі під командуванням адмірала Н. Бодена дослідили південний та західний регіони

Австралії, що спонукало англійців до активізації дій щодо утвердження власних позицій на материк та забезпечення контролю над всією його територією. 8 квітня 1802 р. два дослідницькі кораблі «Географ» та «Натураліст» Н. Бодена, зустрілися з британським судном під командуванням дослідника М. Фліндерса. Французи наголошували на суто науковому інтересі щодо даного району, проте геополітичні реалії епохи імперіалізму змушують сумніватися у відвертості подібних запевнень. Британський уряд та керівництво австралійської колонії зробили свої висновки й прискорили формальне на фактичне закріплення за собою підконтрольних територій регіону, зокрема було утворено нові поселення на півдні Австралії (район сучасного Мельбурна) та на острові Земля Ван-Дімена (пізніше Тасманія). Французи продовжили відправлення нових експедицій до берегів Австралії, в свою чергу спонукаючи англійців до подальший активних дій з освоєння материка. Так дізнавшись про експедицію французького капітана Ж. Дюмон-Дюрвілля, губернатор Нового Південного Уельсу створив у 1826 р. поселення Вестерн-Порт на півдні Австралії та відправив загін для створення поселення в південно-західній частині материка, яке згодом отримало назву Олбані. Також було оголошено про поширення влади британського короля на всю територію Австралії.

Геополітичні процеси в Європі, зокрема політика Британії, щодо протистояння Наполівській Франції, суттєво стримували потік нових каторжників до австралійської колонії, оскільки велика кількість людей була задіяна в бойових діях. Після прибуття перших 4,5 тис. засуджених протягом перших чотирьох років, в подальшому за період 1793-1800 рр. їх було менше 2 тис., а в наступні 10 років – лише 4 тис. чоловік [8, с. 51]. Звичайно така ситуація суттєво гальмувала розвиток колонії. Після перемоги над Наполеоном потік в'язнів почав швидко зростати: у 1816-1820 рр. більше 11 тис. прибули до Нового Південного Уельсу та 2 тис. – на Землю Ван-Дімена, таким чином населення материкової частини колонії на 1820 р. складало 26 тис., острівної частини – 6 тис. осіб [8, с. 63]. Пізніше, в період з 1821 до 1840 рр. до Нового Південного Уельсу прибули 55 тис. каторжників, тоді як на Землю Ван-Дімена – понад 60 тис. [8, с. 87].

З 1831 р. британський уряд починає використовувати прибутки від продажу землі для субсидування притоку нового класу «вільних» мігрантів, готових «почати з нуля». Кількість таких поселенців, що прибували до Нового Південного Уельсу, постійно зростала: протягом 1820-х рр. 8 тис. осіб, у 1830-х рр. вже 30 тис. [8, с. 94] Залучення вільних поселенців позитивно відображається на економічному розвитку колонії – у 1810-1850 рр. експорт овечої вовни до Англії виріс в десять разів. Якщо раніше попит всередині метрополії забезпечували Іспанія та Німеччина, то завдяки високій якості австралійської вовни, вона поступово починає витісняти конкурентів. Так у 1830 р. лише 10% імпорту приходилося на Австралію, але вже у 1840 р. його частка зросла до 25%, а у 1850 р. становила 50%. В середині XIX ст. вовна була

основою австралійського експорту (90% від загального обсягу), це був головний продукт, що забезпечував економічний розвиток та добробут Австралії [8, с. 76].

Освоєння Австралії та розширення географії британських поселень, зокрема, стало реакцією на активність Франції в Тихоокеанському регіоні. Прагнучи утвердити свої права на весь материк та прилеглі території, протягом першої половини XIX ст. було утворено низку нових поселень (окрім Нового Південного Уельсу). Ще у 1802 р. англійці офіційно заявили свої права на Землю Ван-Дімена, а вже у 1803 р. там була заснована нова колонія, що складалася з двох поселень, які підпорядковувались Новому Південному Уельсу. Лише у грудні 1825 р. Земля Ван-Дімена стала самостійною колонією. Зважаючи на швидке збільшення частки саме вільних поселенців (що відбувалося і за рахунок добровільних мігрантів, і завдяки закінченню термінів ув'язнення каторжників), все активніше з боку австралійців почали лунати вимоги про припинення висилання до колонії засуджених. В кінці 1830-х рр. британський уряд не міг більше нехтувати цими закликами, тож у 1840 р. було припинено відправлення нових каторжників до Нового Південного Уельсу. Протягом певного часу в'язнів продовжували висилати на Землю Ван-Дімена, але у 1853 р. відправку припинили, а сам острів змінив назву на Тасманія (на честь голландського мореплавця А. Тасмана, який відкрив острів у 1642 р.) [21].

На відміну від колоній для засуджених – Нового Південного Уельсу і Землі Ван-Дімена – Південна Австралія від початку була колонією вільних поселенців, організатори якої утворили акціонерну компанію, що мала придбати землю на півдні Австралії та відповідати за організацію та існування нової колонії. У 1834 р. король підписав указ, щодо утворення Південно-австралійською земельною компанією нової колонії, де влада буде належати губернатору (якого буде призначати король) та уповноваженим компанії, а вже у липні 1836 р. перші 546 колоністів прибули до Південної Австралії. На місці, яке поселенці обрали для створення столиці, зараз знаходиться м. Аделаїда. Не дивлячись на те, що адміністративно до складу Південної Австралії входили величезні території центральної та північної частини материка, в цілому вони протягом тривалого часу залишалися неосвоєними.

Західна Австралія, подібно до Південної Австралії спершу виникла як колонія вільних людей і так само як Земля Ван-Дімена, насамперед, мала не допустити утворення французьких поселень. Оскільки формально Дж. Кук оголосив англійською власністю східну частину материка, було необхідно здійснити офіційне захоплення території, що й було зроблено у 1829 р. капітаном Ч. Фрімантлом, який проголосив британський суверенітет над західною частиною континенту. Не досягнувши успіхів у розвитку цивільної колонії, її керівництво звернулося до Лондона із проханням прислати ув'язнених, щоб завдяки їх праці прискорити освоєння території. Протягом

18 років до Західної Австралії було завезено понад 10 тис. засуджених і припинився цей потік лише у 1868 р. під тиском сусідніх колоній [22].

Цікавою та нетиповою для Австралії є історія заснування колонії Вікторія, яка була започаткована автономно від ініціатив британського уряду. У 1834-1835 рр. невеликі групи колоністів оселилися в районі Порт-Філіпу, оформивши з місцевими жителями договір на «придбання» землі. Оскільки договір був оформлений англійською, аборигени не мали жодного уявлення про його зміст, але він був наданий владі Нового Південного Уельсу в якості обґрунтування «законності» претензій на південні прибережні території і щоб не платити британському уряду за землю. Договір не був визнаний і в 1839 р. колонію було включено до складу Нового Південного Уельсу, що викликало невдоволення колоністів, які почали активно вимагати автономії мотивуючи це тим, що Новий Південний Уельс був колонією для в'язнів, а Порт-Філіп – поселенням вільних людей. Статус окремої колонії, так само як і нову назву – Вікторія (на честь тодішньої британської королеви), Порт-Філіп отримав лише у 1850 р. На той момент у поселенні мешкало 77 тис. осіб.

Заселення території сучасного Квінсленду почалося лише у 1821 р. зі створення невеликої колонії для засуджених у Порт-Маккуорі. У 1824 р. туди прибула перша партія з 30 засуджених, які мали розчистити територію та підготувати її для вільних поселенців. Протягом тривалого часу, колонія залишалася місцем для каторжників, зокрема у 1830 р. там знаходились лише 1 тис. засуджених і 100 солдатів, які їх охороняли. Оскільки у 1841 р. в районі поселення почали використовувати пасовиська, до 1851 р. кількість її мешканці зросла до 2 тис. Згідно акту 1859 р. ця північна частина Нового Південного Уельсу була проголошена окремою та отримала назву Квінсленд. Столицею нової колонії стало м. Брісбен, а населення її на той момент складало 28 тис. осіб [23]. Після заселення центральної частини Австралії, Британія офіційно зайняла весь континент. Процес освоєння континенту супроводжувався ростом населення, якщо у 1820 р. його кількість складала 30 тис. осіб, то у 1830 р. вона подвоїлась до 60 тис., у 1840 р., вона становила вже 160 тис., а в 1850 р. досягла 400 тис. [8, с. 99].

Наприкінці 1840-х рр. на південному сході Австралії були виявлені значні поклади золота і оскільки більша його частина знаходилась близько до поверхні землі, добувати коштовний метал можна було просто кайлом та лопатою. Подібна доступність зумовила початок справжньої австралійської «золотої лихоманки»: наприкінці 1851 р. на копальнях знаходилось понад 20 тис. осіб, а у 1858 р. населення досягло піку в 150 тис. «Золота лихоманка» суттєво змінила австралійські колонії, оскільки протягом лише двох перших років кількість прибульців перевершила кількість каторжників завезених за всі 70 років. Загальна кількість неаборигенного населення протягом 10 років зросла майже в три рази – з 430 тис. осіб у 1851 р. до 1150 тис. осіб у 1861 р. В епіцентрі золотовидобування – Вікторії – населення зросло в 7 разів з 77 тис. осіб. до

540 тис. осіб, перевершивши населення Нового Південного Уельсу. Завдяки продажу золота, на початку 1850-х рр. Австралія споживала 15% від загального обсягу британського експорту. В той же період були побудовані перші залізниці, почали працювати перші телеграфи, а між Європою та Австралією почали курсувати пароплави [8, с. 108].

Період початку «золотої лихоманки» фактично співпав з приходом самоврядування в колоніях. У 1842 р. Новий Південний Уельс отримав законодавчу раду, яка частково обиралася його мешканцями. Подібну можливість у 1851 р. отримали також Південна Австралія, Тасманія і Вікторія. Протягом кількох років згаданими колоніями були розроблені проекти конституцій, які у 1855 р. погодив британський парламент. У 1856 р. свою конституцію отримала Південна Австралія, а у 1859 р. після відділення від Нового Південного Уельсу такими самими правами було наділено Квінсленд. Звичайно британський уряд зберіг значні повноваження, зокрема здійснював контроль над зовнішніми зв'язками та призначав губернатора, надаючи йому директиви. Крім того, будь-який колоніальний закон міг бути відхилений Лондоном [8, с. 112].

В середині XIX ст. в Англії починають виникати ідеї про об'єднання австралійських колоній та створення органів центральної влади для управління величезним материком. Перший законопроект з подібними пропозиціями було подано до парламенту у 1850 р. британським міністром колоній Дж. Греєм. В Австралії також існували прихильники ідеї створення загальноколоніального законодавчого органу, але вони були в переважній меншості, оскільки розбіжностей у відносинах між колоніями було набагато більше ніж об'єднуючих чинників. Боротьба за самостійність Вікторії, Тасманії та Південної Австралії, які протягом тривалого часу перебували у складі Нового Південного Уельсу, є яскравим прикладом відцентрових тенденцій у австралійській внутрішній політиці. Окрім внутрішніх стимулів для об'єднання, були відсутні й зовнішні, зокрема безпекові – військова могутність Британії була настільки беззаперечною, що жодна з європейських держав не ризикувала б захопити її австралійські володіння [17].

Проте у 1880-х рр. на тлі бурхливого економічного та політичного розвитку колоній, суттєвого збільшення населення в період «золотої лихоманки», а також прагнення Англії перекласти витрати на оборону колоній на них самих, знову актуалізували питання необхідності спільних органів управління. Так, у 1870 р. Британія повністю вивела свої війська з Австралії, їм на заміну було створено місцеві міліцейські загони. У 1887 р. відбулася перша загальноколоніальна конференція, на якій зокрема було досягнуто згоди про створення спеціальної військово-морської ескадри для захисту Австралії та Нової Зеландії коштом колоній. Для організації стратегічної оборони на морі та суші британський уряд спрямував до Австралії генерала Дж.Б. Едвардса, який висловив низку рекомендацій щодо необхідності створення єдиної військової інфраструктури,

зокрема уніфікації залізничних колій. Одним з ключових питань, що вимагали координації зусиль усіх колоній була протидія міграції, зокрема з Китаю т.з. рух за «білу Австралію», який підтримували усі політичні угруповання (профсоюзи, лейбористські партії тощо). Важливо, що міграційні обмеження часто не знаходили підтримки Лондона, оскільки Британія провадила власну політику з країнами Азії [17].

У 1883 р. на загальноавстралійській конференції в Сідней було погоджено законопроект про утворення Федеральної ради – законодавчого органу, чий закони були б обов'язковими для тих колоній, що їх розглянули й погодили. Законопроект про створення Федеральної ради був погоджений британським парламентом у 1885 р. Уряди Вікторії, Тасманії, Західної Австралії і Квінсленду призначили представників до ради, місцем перебування якої обрали столицю Тасманії – Хобарт. До компетенції ради формально були віднесені: відносини Австралії з тихоокеанськими островами; недопущення транспортування засуджених до Австралії; риболовство в межах територіальних вод; забезпечення виконання судових вироків за межами окремих колоній. За погодженням двох і більше членів до компетенції також могли бути віднесені питання оборони, запровадження карантинів, патентного права, авторського права, натуралізації та ін. [17].

Уряд Нового Південного Уельсу відмовився від участі у Федеральній раді, аргументуючи це відсутністю в неї реальних повноважень та ефективних інструментів функціонування. Водночас прем'єр-міністр Нового Південного Уельсу розгорнув масштабну кампанію, в рамках якої він переконував урядовців інших колоній у необхідності створення федеральних представницьких та виконавчих органів влади за зразком Канади. Ці ідеї не знайшли підтримки серед інших прем'єрів австралійських колоній, проте рух за федерацію цілком співпадав з позицією Лондона, який прагнув одночасно зміцнити позиції своїх найвіддаленіших володінь та перекласти на них питання внутрішнього розвитку і захисту від нападу ззовні. Тож 1889 р. активними прибічниками ідеї утворення федерації виступили губернатори колоній, які своїми діями спонукали прем'єрів взяти участь у конференції щодо створення загальноавстралійських законодавчих та виконавчих органів, яка відбулася 6 лютого 1890 р. в Мельбурні. Не дивлячись на розбіжності у поглядах сторони дійшли згоди і закликали парламенти колоній виділити представників на національну конференцію для напрацювання проекту федеральної конституції. Конференція відкрилася 2 березня 1891 р. в Сідней, і хоча з огляду на різницю у поглядах проект конституції мав компромісний характер, але в подальшому все одно не був підтриманий парламентами більшості колоній. Зокрема в рамках проекту конституції вперше було запропоновано назву федеральної держави – Австралійський Союз.

Лише у 1897 р. було скликано нову конференцію, яка розпочала роботу 22 березня в м. Аделаїда, на якій зібралися вже не призначені, а обрані (на

загальних виборах чи у парламенті) делегати. Проект конституції було підготовлено і передано на розгляд парламентів, після чого повернуто для нового обговорення, роботу було продовжено 20 січня 1898 р. в Мельбурні. Через узгодження процедурних питань було проведено два референдуми у 1898 та 1899 рр., на останньому проект федеральної конституції погодили 5 колоній: Вікторія, Новий Південний Уельс, Тасманія, Південна Австралія і Квінсленд. Західна Австралія своєї позиції не озвучила. Проект конституції було надіслано до Лондона, де після переговорів і внесення певних правок він був узгоджений й надійшов до британського парламенту, де був погоджений. Закон про федеральну конституцію був введений у дію королівським указом у червні 1900 р., а вже в кінці року було сформовано перший австралійський уряд. Офіційне проголошення новоствореного Австралійського Союзу відбулося 1 січня 1901 р. До компетенції федеральної влади увійшли питання зовнішніх відносин, торгівлі з іноземними державами, оподаткування, мореплавства, банківської системи, будівництва та управління залізницею та ін. У випадку протиріч між федеральними законами та законами штату, перевагу мали перші. Протягом двох років після створення Австралійського Союзу, федеральний уряд мав запровадити єдиний митний закон і тариф та встановити вільну торгівлю між штатами [17].

Утворення Австралійського Союзу завершило колоніальний період в історії країни, оскільки новостворена федерація отримала статус домініона, тобто фактично самостійної політичної одиниці у складі Британської імперії.

Зважаючи на відсутність міжнародної правосуб'єктності, місце австралійських колоній у світовій політиці визначалося насамперед положенням їх метрополії Великої Британії, проте це не заважало Австралії вже з середини ХІХ ст. вести свою зовнішньополітичну гру, принаймні в Океанії. Зважаючи на військову могутність Великої Британії, австралійці могли не боятися зазіхань з боку європейських держав, водночас сусідні з нею азійські країни в колоніальний період просто не були суб'єктами міжнародних відносин, оскільки здебільшого також були підлеглими територіями. Поступово, підтримуючи усі зовнішньополітичні акції Великої Британії, великий австралійський бізнес починає просувати власні інтереси поза п'ятим континентом. У другій половині ХІХ ст. австралійські промисловці почали цікавитись островами Океанії як джерелами сировини і дешевої робочої сили. На тлі зростаючої торгівлі з тихоокеанськими територіями почали лунати заклики до прямої анексії деяких островів. Ситуація розвивалася на тлі посилення боротьби великих європейських держав за колоніальний розподіл Океанії. Так, ще 24 серпня 1828 р. голландський уповноважений проголосив власністю Нідерландів західну частину острова Нова Гвінея, а за 20 років – 30 липня 1848 р. – генерал-губернатор голландської Ост-Індії оголосив, що східним кордоном Нідерландських володінь на Новій Гвінеї буде 141-й меридіан. Не маючи можливості конкурувати зі США, Францією чи

Німеччиною, австралійські ділові та політичні кола починають активно підштовхувати Лондон до подальшої експансії в Океанії. Однак головним спірним питанням між британцями та австралійцями було фінансування нових колоній. Дискусії лише загострились після самовільної експедиції організованої урядом Квінсленду, під час якої 4 квітня 1883 р. було оголошено про приєднання до володінь британської королеви всієї території Нової Гвінеї та навколишніх островів між 141° та 155° східної довготи. Такі дії Квінсленду зустріли підтримку всіх колоній Австралії, але були піддані нищівній критиці з боку Лондона. Активність Німеччини, яка також претендувала на території Нової Гвінеї, спонукала австралійські колонії погодитись з витратами на управління захопленими територіями, після чого Британський уряд негайно відправив власну експедицію для проголошення англійського протекторату над захопленою територією. 6 листопада 1884 р. командер Дж. Ерскін офіційно заявив права на території Нової Гвінеї. Такі дії Британії викликали обурення в Німеччині, проте після низки взаємних звинувачень сторони вирішили домовитись про розподіл острова, як наслідок згідно угоди від 25-29 квітня 1885 р. Німеччина отримала північно-східну частину Нової Гвінеї з усіма островами, а також частину Соломонових островів [24].

Якщо протягом перших років Британія також брала участь у забезпеченні нової колонії, то після створення Австралійського Союзу фінансування адміністрації Британської Нової Гвінеї взяла на себе Австралія. Поступово управління колонією переходило до Австралійського Союзу, а 15 березня 1902 р. британський уряд погодився закріпити це юридично. Законодавчі процеси тривали кілька років і лише у вересні 1906 р. відповідний акт був опублікований. Право управління Британською Новою Гвінеєю юридично було передано Австралійському Союзу, колонія отримала нову назву – Папуа. Зокрема, згідно цього документу, на чолі колонії стояв губернатор якого призначав генерал-губернатор Австралії. Після Першої світової війни «німецька» частина острова також перейшла під австралійське управління, таким чином акт 1906 р. залишався без змін до 1949 р. [25].

Освоєння Великою Британією австралійського континенту (включно з його подальшою колонізацією) цілком відповідало логіці міжнародно-політичних процесів «епoxy імперіалізму», яка тривала з періоду Великих географічних відкриттів і до кінця Першої світової війни. Фактично, вся світова політика зводилася до конкуренції європейських держав за розширення географії свого домінування: виходячи переважно з міркувань економічної, а також військово-стратегічної доцільності, імперії прагнули поширити свій суверенітет на певні території, як в Старому світі, так і за його межами. Більшість країн за межами європейського континенту в епоху імперіалізму виступали не акторами міжнародних відносин, а об'єктами впливу і домінування Великих держав.

Незважаючи на те, що Австралія є країною з давньою та яскравою історією, саме колоніальний період 1788-1901 рр. став переломним її етапом, який поклав

початок процесам формування австралійської нації та розвитку державності. Під час заснування першої колонії на території нового материка Велика Британія діяла відповідно до усталеної міжнародно-політичної практики епохи імперіалізму, переслідуючи при цьому низку цілей, зокрема: організацію альтернативної віддаленої локації для висилки засуджених (замість втрачених американських колоній); збільшення підконтрольних Лондону територій з метою отримання нових джерел сировини; розширення географії проживання та господарської діяльності громадян Британії задля створення та розвитку нових ринків збуту та відповідно збільшення експорту власної промислової продукції; отримання військово-стратегічних переваг шляхом утвердження в азійсько-тихоокеанському регіоні. Процес освоєння Австралії супроводжувався утворенням низки колоній-поселень в різних частинах материка і саме на їх «фундаменті» згодом постали штати, які й утворили федерацію – Австралійський Союз. Першим британським поселенням на континенті став Новий Південний Уельс, згодом було започатковано ще п'ять: Тасманію, Південну Австралію, Вікторію, Західну Австралію та Квінсленд.

Британська політика щодо австралійських колоній полягала у збереженні контролю за соціально-економічними процесами та господарською діяльністю підлеглих територій, що водночас не виключало заохочення розвитку місцевого самоуправління. Незважаючи на те, що безпосереднім приводом для британської колонізації Австралії стала необхідність створення віддаленої тюрми, головною метою Лондона було формування повноцінної політико-економічної одиниці, яка б спочатку забезпечила власну самокупність, а потім стала б вигідним торгівельним партнером. Одним з елементів цієї політичної стратегії стало сприяння об'єднанню у 1901 р. колоній у федерацію Австралійський Союз, який в свою чергу став британським домініоном.

Таким чином, конструктивне зовнішнє управління на перших етапах розвитку колоній зіграло свою позитивну роль в процесі становлення Австралійського Союзу, проте ще важливішими чинниками стали громадянська активність і підприємницький хист переселенців, які сприяли низовій ініціативі й утворенню горизонтальних політичних структур, що з рештою стало основою австралійської державності. Одним з надважливих чинників успіху Австралії, стало заохочення міграції на материк вільних британців, які стали опорою та рушійною силою розвитку економіки й формування громадянського суспільства, що сприяло утворенню ефективних державних інституцій. Австралійські традиції самоврядування, що склалися на фундаменті громадянської ініціативи демонструють більш ніж конструктивний приклад, зокрема і для нашої держави.

В останні десятиліття XIX ст. економічна і політична вага Австралії зросли настільки, що її ділові та урядові кола почали здійснювати вплив на колоніальну політику британського уряду в Океанії. Саме наслідком австралійської ініціативи й лобювання стало рішення Лондона щодо

колонізації у 1885 р. Нової Гвінеї, яке фактично було здійснено в інтересах Австралії і частково за її кошти. Утворення Британської Нової Гвінеї підкреслило провідні позиції Австралії в регіоні (незважаючи на її колоніальний статус), оскільки саме вона взяла на себе управління й основну частину фінансування нової колонії.

Список використаних джерел та літератури

1. Hiscock P. Archaeology of Ancient Australia. – London: Routledge, 2008. – 338 p.
2. Lourandos H. Continent of Hunter-Gatherers: New Perspectives in Australian Prehistory. – Melbourne: Cambridge University Press, 1997. – 390 p.
3. Wade N. From DNA Analysis, Clues to a Single Australian Migration. The New York Times. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.nytimes.com/2007/05/08/science/08abor.html?ex=1187236800&en=3051874ea83b3233&ei=5070>
4. Australia colonized earlier than previously thought? Archeo news. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.stonepages.com/news/archives/000236.html>
5. Landmark hepatitis study tracks ancient human movements into Australia. ABC News. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.abc.net.au/news/2019-03-19/hepatitis-b-study-aboriginal-australians-northern-territory/10914184>
6. Дробышевский С. Заселение Австралии. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://postnauka.ru/video/102016>.
7. Харари Ю. Sapiens. Краткая история человечества. – М.: Синдбад, 2016. – 520 с.
8. Макинтайр С. Краткая история Австралии. – М.: Весь мир, 2011. – 360 с.
9. История Австралии. Европейцы на континенте. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://diletant.media/articles/25461412/>
10. Doyle M. Empires. – New York: Cornell University Press, 1996. – 407 p.
11. Мотиль О. Підсумки імперії. – К.: Критика, 2009. – 200 с.
12. Потемкин В. История дипломатии. Коллективная монография в 3 т. – М.: ОГИЗ, Государственное социально-экономическое издательство, 1941. — Том I (XV в. до н.э. – 1871 г.). – 566 с.
13. Тарле Е. История территориальных захватов. XV-XX века. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://history.wikireading.ru/81530>
14. Кертман Л. Создание английской колониальной империи. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://history.wikireading.ru/225114>
15. Фокс Р. Английская колониальная политика. – Ленинград: Государственное социально-экономическое издание Москва, 1934. – 83 с.
16. Англия в XVIII в. Начало промышленного переворота. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000034/st020.shtml>
17. Малаховский К. История Австралии. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000185/st003.shtml>
18. A guide to Australian bushranging. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://aguidetoaustralianbushranging.wordpress.com/what-is-a-bushranger/>
19. Rum Rebellion. Encyclopedia Britannica. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.britannica.com/event/Rum-Rebellion>
20. How was Australia named? National library of Australia. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.nla.gov.au/faq/how-was-australia-named>
21. Tasmania. Encyclopedia Britannica. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.britannica.com/place/Tasmania/Cultural-institutions#ref42567>
22. Western-Australia. Encyclopedia Britannica. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.britannica.com/place/Western-Australia/History>

23. Queensland. Encyclopedia Britannica. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.britannica.com/place/Queensland-state-Australia/Free-settlement-and-separation-from-New-South-Wales>
24. German colonization in the Pacific the outbreak of war. Australian war memorial. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://s3-ap-southeast-2.amazonaws.com/awm-media/collection/RCDIG1069938/document/5520688.PDF>
25. British and German New Guinea. World Digital Library. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.wdl.org/en/item/15670/>

References

1. Hiscock, P. (2008). *Archaeology of Ancient Australia*. London: Routledge. [In English].
2. Lourandos, H. (1997). *Continent of Hunter-Gatherers: New Perspectives in Australian Prehistory*. Melbourne: Cambridge University Press. [In English].
3. Wade, N. (2007). *From DNA Analysis, Clues to a Single Australian Migration*. The New York Times. 8th May. [Online]. Available from: <https://www.nytimes.com/2007/05/08/science/08abor.html?ex=1187236800&en=3051874ea83b3233&ei=5070> [In English]
4. Archeo News. *Australia colonized earlier than previously thought?* [Online]. Available from: <https://www.stonepages.com/news/archives/000236.html> [In English].
5. ABC NEWS. *Landmark hepatitis study tracks ancient human movements into Australia*. [Online]. Available from: <https://www.abc.net.au/news/2019-03-19/hepatitis-b-study-aboriginal-australians-northern-territory/10914184> [In English].
6. Drobyshevskiy, S. *Zaseleniye Avstralii* [Australia settlement]. [Online]. Available from: <https://postnauka.ru/video/102016> [In Russian].
7. Kharari, Y. (2016). *Sapiens. Kratkaya istoriya chelovechestva* [Sapiens. A Brief History of Humankind]. Moskva: Sindbad. [In Russian].
8. Makintayr, S. (2011). *Kratkaya istoriya Avstralii* [A Brief History of Australia]. Moskva: Ves' mir. [In Russian].
9. *Istoriya Avstralii. Yevropeytsy na kontinente. Diletant* [History of Australia. Europeans on the continent]. [Online]. Available from: <https://diletant.media/articles/25461412/> [In Russian].
10. Doyle, M. (1996). *Empires*. New York: Cornell University Press. [In English].
11. Motyl, A. (2009). *Pidsumky imperii* [Imperial ends]. Kyiv: Krytyka. [In Ukrainian].
12. Potemkin, V. (1941). *Istoriya diplomatii. Kollektivnaya monografiya v 3 t. Tom I (XV v. do n. e. – 1871 g.)*. [History of diplomacy. 3 vol. collective monograph. Vol. I (XV a.d. – 1871)]. Moskva: OGIZ, Gosudarstvennoye sotsial'no-ekonomicheskoye izdatel'stvo. [In Russian].
13. Tarle, E. *Istoriya territorial'nykh zakhvatov. XV-XX veka* [History of territorial conquests. XV – XX centuries]. [Online]. Available from: <https://history.wikireading.ru/81530> [In Russian].
14. Kertman, L. *Sozdaniye angliyskoy kolonial'noy imperii* [Creation of the English Colonial Empire]. [Online]. Available from: <https://history.wikireading.ru/225114> [In Russian].
15. Foks, R. (1934). *Angliyskaya kolonial'naya politika* [English Colonial Policy]. Leningrad: Gosudarstvennoye sotsial'no-ekonomicheskoye izdaniye Moskva. [In Russian].
16. World History. *Angliya v XVIII v. Nachalo promyshlennogo perevorota* [England in the 18th century. The beginning of the industrial revolution]. [Online]. Available from: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000034/st020.shtml> [In Russian].
17. Malakhovskiy, K. *Istoriya Avstralii* [History of Australia]. [Online] Available from: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000185/st003.shtml> [In Russian].
18. *A guide to Australian bushranging*. [Online]. Available from: <https://aguidetoaustralianbushranging.wordpress.com/what-is-a-bushranger/> [In English].
19. Encyclopedia Britannica. *Rum Rebellion*. [Online]. Available from: <https://www.britannica.com/event/Rum-Rebellion> [In English].
20. National Library of Australia. *How was Australia named?* [Online] Available from: <https://www.nla.gov.au/faq/how-was-australia-named> [In English].

21. Encyclopedia Britannica. *Tasmania*. [Online]. Available from: <https://www.britannica.com/place/Tasmania/Cultural-institutions#ref42567> [In English].
22. Encyclopedia Britannica. *Western-Australia*. [Online]. Available from: <https://www.britannica.com/place/Western-Australia/History> [In English].
23. Encyclopedia Britannica. *Queensland*. [Online]. Available from: <https://www.britannica.com/place/Queensland-state-Australia/Free-settlement-and-separation-from-New-South-Wales> [In English].
24. Australian War Memorial. *German colonization in the pacific the outbreak of war*. [Online]. Available from: <https://s3-ap-southeast-2.amazonaws.com/awm-media/collection/RCDIG1069938/document/5520688.PDF> [In English].
25. World Digital Library. *British and German New Guinea*. [Online]. Available from: <https://www.wdl.org/en/item/15670/> [In English].

Ветринский И.М. Исторические, социокультурные и международно-политические предпосылки возникновения и становления Австралийского Союза.

В статье исследуются предпосылки создания и ранние этапы развития Австралийского Союза от основания первых европейских колоний до юридического оформления федерации. Также упоминается вариативность подходов к формированию историографии Австралии, в частности с позиций классического английского и современного австралийского взглядов. Отдельно рассматриваются ранние этапы развития континента, которые предшествовали открытию Австралии европейцами. Анализируется широкий контекст геополитических процессов в Европе в эпоху империализма (XVI-XIX вв.), а также обстоятельства формирования больших колониальных империй. В частности, показаны особенности статуса, места и роли Англии в международно-политических процессах XVII и XVIII в., а также рассматриваются этапы становления британской колониальной империи. Анализируется комплекс внутренних социально-экономических, а также внешнеполитических предпосылок начала колонизации Австралии Великобританией, в частности уделяется внимание последствиям английской промышленной революции XVIII в. Исследуются этапы формирования системы британских колоний в Австралии, а также освоения материка от создания первого поселения – Нового Южного Уэльса до обретения полного контроля над континентом. Анализируются особенности экономического, социального, политического, демографического и других аспектов развития австралийских колоний. Рассматривается эволюция торговых и административных отношений между отдельными колониями, а также этапы подготовки к созданию федерации, которая была названа Австралийский Союз и изменила колониальное положение страны на статус доминиона Британской империи. Особое внимание уделяется международно-политическим процессам, которые сопровождали освоение австралийского континента, а также роль колониальных администраций в региональных геополитических процессах, в частности колонизации Новой Гвинеи.

Ключевые слова: Австралия, колониализм, Англия, международная политика, Новый Южный Уэльс.

Vietrynskyi I. Historical, Socio-cultural and International Political Preconditions for the Emergence and Formation of the Australian Union.

The article examines the prerequisites for the creation and early stages of development of the Commonwealth of Australia from the founding of the first European colonies prior to the legal formalization of the federation. Also mentioned are the variability of approaches to the development of Australia's historiography, in particular from the positions of classical English and modern Australian views. Also, the early stages of the development of the continent that preceded the discovery of Australia by Europeans are considered. It analyzes the wide context of geopolitical processes in Europe in the era of imperialism (XVI-XIX centuries), as well as the circumstances of the formation of

large colonial empires. In particular, features of the status, place and role of England in the international political processes of the XVII and XVIII centuries are shown, and the stages of the formation of the British colonial empire are also considered. The complex of internal socio-economic as well as foreign policy prerequisites for the beginning of the colonization of Australia by Great Britain is analyzed, in particular the attention paid to the consequences of the British Industrial Revolution XVIII. The stages of formation of the British colonies in Australia, as well as the development of the mainland from the establishment of the first settlement - New South Wales until full control of the continent are investigated. The characteristics of the economic, social, political, demographic and other aspects of the development of Australian colonies are analyzed. The article discusses the evolution of trade and administrative relations between individual colonies, as well as the stages of preparation for the creation of a federation, which was called the Commonwealth of Australia and changed the country's colonial position to the dominion status in the British Empire. Particular attention is paid to the international political processes that accompanied the development of the Australian continent, as well as the role of colonial administrations in regional geopolitical processes, in particular the colonization of New Guinea.

Keywords: *Australia, colonialism, England, international policy, New South Wales.*

УДК 94(9)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2020-12-5>

Хижняк І.А.

АВСТРАЛІЯ У ПОШУКУ ВЛАСНОЇ БАГАТОПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Публікація складається з двох частин. Перша, містить характеристику прем'єрної Конституції Австралії, яку на цьому історичному етапі слід розглядати лише як проміжну сходинку для одержання цією країною незалежності і суверенітету. Базовою державотворчою настановою вказаного Основного закону було забезпечення юридичної гнучкості та державної стабільності функціонування всього механізму державного апарату нової країни. В основній частині цього головного правового документа країни спостерігалась присутність дилеми її предметно окреслених вихідних складових.

Першою – юридичної. Тут за зразок була обрана конституція Швейцарії, яка практично була повномасштабною реплікою базового закону цієї країни. Друга ж – позначена чітким конкретно-історичним характером і була покликана на відтворення еволюційної ролі певної «подушки безпеки» та забезпечення успішного спрацювання всього механізму управління новою державою.

Друга частина публікації присвячена історичній дії створення і розвитку формальних і неформальних інститутів, а також впливу культурно-цивілізаційних чинників на побудову країни на Південному континенті.

Як відомо, політика є мистецтвом можливого і насамперед компромісів. Тому, та її модель, що була обрана провладним істеблішментом, стала мистецтвом консенсусу. Це відтворилось у «політичній скарбниці», що була одержана у спадок австралійськими лібералами власне від їх британських візаві. І з цього історичного періоду саме серед риторичних напрацювань місцевих провладних мужів стало базовим політичне кредо: «До компромісів, завжди готові!».

Тому весь партійно-політичний простір Австралії першої декади ХХ ст., хоча і був позначений досить жорстким протистоянням лібералів, лейбористів, консерваторів, соціал-реформістів, соціалістів, незважаючи ні на що, продовжував слідувати офіційно визнаним політико-державним інтересам.

Ключові слова: Конституція Австралії, ліберали, лейбористи, консерватори – основні фракції тогочасного парламенту Австралії, формальні і неформальні інститути країни, культурно-цивілізаційні чинники, Австралійська Лейбористська Партія.

Процес подальшого становлення та історичного розвитку ще досить молодій країні проходив досить складно, з серйозними суперечностями, до того ж далеко нелінійного характеру. Тому прийняття її основного закону (Конституції) з погляду історії можна розглядати лише як проміжну сходинку на цьому тернистому шляху. Сама по собі Конституція Австралійського Союзу (КАС) як юридичний документ була далеко непростим симбіозом зразків британської версії меж правової відповідальності уряду її величності і моделі чітко визначеного федералізму США [1, р. 137]. Базовою настановою зазначеного правового джерела було забезпечення юридичної гнучкості та безпекової стабільності функціонування всього механізму державного апарату

нової держави. Внаслідок цього спостерігалась очевидна присутність знакової дилеми, в якій було дві предметно окреслені вихідні складові.

Перша, мала яскраво артикульовану *юридичну* основу. За зразок була обрана конституція Швейцарії, яка була повноформатною реплікою базового закону цієї країни. В ній, зокрема, містилось положення статті 128 відносно легітимності прийняття різноманітних поправок. На їх здійснення необхідними були, насамперед, згоди обох палат федеративного парламенту, більшості кантонів та переважної чисельності виборців у кожному з них [2].

Згідно оцінок одного з провідних юристів Австралії того періоду М. Кербі «всі перестороги були прийняті не для того, щоб запобігти або необмежено перешкоджати змінам у будь-якому напрямку, а для того, щоб відвернути зміни саме такого порядку або такі, які були прийняті поспіхом або крадькома, щоб заохотити початок суспільної дискусії та відтермінувати небажані перетворення до того часу, поки не з'являться очевидні свідчення запиту на них, їх нездоланності та необхідності» [3].

Інша складова, що мала відверто компромісний характер КАС, була позначена чітко, підкресленим *конкретно-історичним наповненням*, і була покликана на остаточне закріплення еволюційної ролі неодмінної «подушки безпеки» у функціонуванні механізму держави. Водночас формування загальнодержавних основ (по-суті, створення активно діючих **формальних і неформальних інститутів**) та цілої системи **раціонально-бюрократичних механізмів** зовсім *не означало скасування легітимної дії* конституцій окремих колоній, що були прийняті ще в середині XIX ст. До початку XX ст. зазначені юридичні документи також визначали **межі правової самостійності** тогочасних провідних адміністративних одиниць країни – штатів. До того ж, і сам Австралійський Союз, відповідно до Основного закону того періоду, був невід'ємною частиною Британської імперії. Отже, Конституція нової федерації стала породженням або дітищем подвійного компромісу: домовленостей *внутрішнього порядку*, що були досягнуті під час перемовин та ритуальних конференцій прем'єрів в різних штатах Австралії. Угод *зовнішнього порядку*, які стали результатом чисельних обговорень і погоджувань з метрополією.

Як відомо, політика є мистецтвом можливого і, насамперед, компромісу. А у нашому випадку обрана політика виявилась *мистецтвом консенсусу*, який очевидно став **правовим спадком** для місцевих *австралійських лібералів*, що перейшов до їх політичної скарбниці саме від британських візаві. Такий **великомонарший дар метрополії** варто розглядати як **політико-правове підґрунтя**, що згодом стало *базовою основою подальшого курсу* для місцевих можновладців. Саме з **цього історичного періоду** серед риторичних напрацювань місцевих провладних мужів досить часто вживаною «фігурою мови» став вираз «до компромісів, завжди готові!» [4, р. 89].

Водночас наявність у правових приписах КАС чисельних неконкретних і розпливчастих формулювань, зробили **історично непевними** для реалізації

домірних пунктів слогану, що був запропонований *федералістами* – «один народ, одна доля», що суттєво відклало його практичне відтворення на довгий час. А поки, партикулярна урочистість, що мала обов'язково супроводжувати появу нової держави, була дотримана з повною відповідністю до протоколу таких подій.

Першим генерал-губернатором Австралійського Союзу було призначено лорда Хоуптона. До речі, він і всі його наступники були креатурами з лав поважної найвищої британської аристократії. Це певним чином вказувало на політичну важливість Південного континенту для британської корони.

На урочистих торжествах був присутній майбутній король Сполученого Королівства Георг V, який саме і відкрив засідання федерального парламенту. Власне реальну роботу сенатори і члени палати представників Австралійського Союзу розпочали 9 травня 1901 р. Цей історичний момент було втілено на полотні відомого австралійського художника Тома Робертса.

До речі, у Австралійського Союзу були і власні «батьки-засновники», до яких належала перша генерація австралійських політиків національного масштабу, які були об'єднанні у *три основні фракції*. У лавах «*фрітрейдерів*», яких очолив экс-прем'єр Нового Південного Уельсу (НПУ) Джордж Х. Рід, переважали *консерватори*. Ця фракція кількісно була невеликою, проте, можливо, чи не найзгуртованішою. *Протекціоністи* – головним чином *ліберали і радикали* – віддали перевагу лідеру та одному з найвидатніших для Австралії політиків на межі століть Альфреду Дикіну. Протягом першої декади він очолював найчисельнішу групу парламентарів. До його прибічників можна було віднести представників *ліволіберальних поглядів*, а також представників *великого бізнесу* Австралії.

Період, що розглядається, для місцевих комерсантів і промисловців, став на зразок переломного. Вони дійшли до розуміння важливості діяльності постійно діючих *національних політичних організацій*, серед яких найбільшою була *Федерація підприємців Вікторії (ФПВ)*, *Союз платників податків* та *Ліга народної реформації*, які функціонували в НПУ.

Вже згадуваний нами А. Дикін продемонстрував досить чутливу рефлексію на умонастрої тих, хто «володів приватною власністю, інтелігенції і тих, хто наймав робочу силу», а також і на «*фермерів*», які вважались тоді найбільш «тверезомислячими». Саме в них він вбачав реальну політичну опору для буржуазного політикуму. Згідно власне його ж тверджень «... саме вони (на той час – І.Х.) створювали *нову консервативну партію* в штатах, яка за власного керівництва могла тримати під постійним контролем всі важелі політичного управління» [5, р. 48].

Проте це були лише перші непевні кроки на тернистому шляху вибудови партійно-політичної структури Австралійського Союзу.

У 1901 р. *лейбористи* як *фракція* мали найдрібніше за чисельністю політичне представництво в парламенті. Їх кількість нараховувала всього 25 осіб.

Кореспондент впливової лондонської газети «Таймс», який був сучасником політичних подій того часу А. Джоуз, досить точно характеризував організаційну структуру *лейбористів* того періоду. Він особливо підкреслював її коаліційний характер, вказуючи водночас, що вона була лише однією партією в країні, склад якої об'єднував в собі *імперіалістів* та *антиімперіалістів*, *комуністів* й *індивідуалістів*, *уніфікаторів* і *прихильників прав штатів*. «Можливо, що різниця між флангами федеральної опозиції і ліберальною партією, фактично є значно меншою, ніж між крайностями лейборизму» – обґрунтовував власну думку журналіст [6, р. 318]. Строкатий, різномасний склад такого зразка неодноразово ставив партію під загрозу розколу і розпаду. Тим більше, що дещо пізніше у 1914 р., представники гільдії журналістів з берегів туманного Альбіону стали висловлювати припущення стосовно створення на Південному континенті «партії «середнячків» з числа найпоміркованішої секції лейбористів та найрадикальніших елементів з лав лібералів» [7, р. 202].

Розуміючи невизначеність власних позицій, лідери *лейбористів* будували свою тактику дій, виходячи з подвійних партійно-організаційних настанов: 1) жорстко пов'язувати перебування в парламенті з реальним урахуванням стану наявного балансу сил до моменту одержання абсолютної більшості в обох палатах **в інституті законодавчої влади**; 2) поєднувати парламентську діяльність з налагодженням активної роботи на місцях.

Свідченнями вказаного стали страйки залізничників Вікторії у 1903 р., заворушення серед шахтарів Броукен Хілла у 1908-1909 рр., протестні виступи робітників Брісбена у 1912 р., тощо [7, р. 202].

Базовою політичною опорою *лейбористів* у той період були *профспілки*. Саме через них ця політична сила здійснювала необхідну для неї комунікацію з виборцями. А введення до законодавчої бази країни загального виборчого права значним чином посприяло поповненню лав *лейбористів* за рахунок жінок з робочих сімей; до 1906 р., їх активно підтримували фермери, а з 1905 р., всі заходи *лейбористів* одержали схвалення навіть з боку керівництва католицького духівництва. Наступний комплекс таких організаційних якостей як: згуртування членських рядів за допомогою суворої партійно-політичної дисципліни, клятв і зобов'язань підкорятися рішенням кокуса – керівного ядра партії, наявності чисельних депутатів від *робітників* поступово перетворювало *лейбористів* у *провідний* і, водночас, *керівний формальний, політичний інститут* з вищевказаним підбором вже інших *соціально-політичних складових*. Саме вони і стали *визначати* і, разом з тим, **регламентувати** риси *сукупностей* нових настанов що поступово перетворились в *усталені обмеження на поведінку і рішення*, які вже почали реального прийматись всередині самої Австралії.

Досить цікавим виглядало в той час визначення одного з *фрїтрейдерів*, який ще у 1903 р., зазначав, що *лейбористи* «якщо б захотіли, могли б провести у

парламент навіть ліхтарний стовп і виставити його проти першої ліпшої нелейбористської кандидатури» [8, р. 780].

Лідер саме цих *лейбористів* Джон К. Уотсон був у той час кар'єрним профспілковим призначенцем, який попрацював у їх номенклатурі протягом 20 років. Своїм ключовим завданням у формулюваннях представників цієї партії було надання «капіталізму, насамперед, цивілізованого вигляду». Водночас базовим аргументом такої тактичної схеми був вже надто до цього випробований засіб примусового бартеру «погоджень замість поступок». Правда згідно прийнятностей того часу такі підходи могли на той час навіть здатись дещо радикальними. І справді, серед головних вимог *лейбористів* того часу у 1902 р., були: пенсії, відповідно вікового стану, націоналізація монополій, обмеження державних позик та соціальних рухів типу «Білої Австралії», примусового арбітражу і протекціоніських тарифів. А один з місцевих дослідників проблем робітничого руху в Австралії Дж. Хеген «охрестив» останні пункти навіть «трьома новими заповідями віри» австралійських *лейбористів*, що були покликані перетворити нову націю в «райське місце для людини праці» [9, р. 2, 3].

Надто незвичний інтерес у дослідників того часу викликав факт відношення власне австралійських *лейбористів* до самого феномену соціалізму. У 1907 р., *консервативний* журнал «Квотерлі Ревю» навіть дозволив собі прийти до висновку такого порядку, що «соціалізм в політиці Австралії з'явився з подачі саме лейбористської партії» [10, р. 305].

Така досить «смілива» заява все ж містила в собі певну долю істини. Або точніше ця істина виникла (або була спровокована) власне ситуацією появи політичної необхідності для початку міжпартійної дискусії, в якій кожна зі сторін очевидно вже мала не скупитися на аргументи. Один з лідерів *консерваторів* Ендрю Фішер під час партійної конференції 1908 р. підкреслював: «Тепер ми всі соціалісти. І мабуть нас можуть характеризувати лише висловом, що “він є соціалістом, а не екстремістом”» [11, р. 14, 22].

Певним чином прикладом штучного «підігрівання» ситуації можна вважати висловлювання ще одного представника *консерваторів* Уільяма Г. Спенсера, де містилось відверто імперативне твердження відносно *австралійських лейбористів*, які, за його словами, «не мають нічого спільного з вченням Карла Маркса та інших континентальних писак – “борзописців”» [12, р. 51, 10].

А самі *лейбористи* в той час намагались бути поближче до ідей і практики *соціал-реформізму*, що викликало бурхливу реакцію з боку *радикальних соціалістичних груп* Австралії, які, у свою чергу, також намагались мати власний вплив на соціальну страту *австралійських робітників*.

Саме у цьому зв'язку офіційний орган *Соціалістичної робітничої партії Австралії* – тижневик «Піпл» дозволив собі вжити безсторонню лексику на адресу *лідерів лейбористів*, особливо наголошуючи, що вони «поскочувались від робітників до сучасного стану прислужників та послугачів капіталізму».

Аналогічна тональність в оцінках тих же *лейбористів* була витримана і в газеті *англійських соціалістів* «Клеріон» [13].

Історична дія формальних і неформальних інститутів та культурно-цивілізаційних чинників

За таких умов сфера партійного протистояння почала надто відверто переходити на рівень контрадикцій між **формальними і неформальними інститутами**, а також і **культурно-цивілізаційними чинниками**. А дії політиків вже тоді стали визначатись двома групами факторів, які обмежували і регламентували їхню поведінку. Крім того, політичні чиновники ще мали безпосередню дотичність до загально-політичних процесів (ЗПП), **формалізована модель** яких була зовнішньо/внутрішньо політичною діяльністю, прийняття рішень на відповідно внутрішньо- і зовнішньодержавному рівнях тощо.

В *першу групу* входили **формальні політичні інститути** держави. До них належали **інститути** такого ґатунку як конституції, закони різних штатів, статuti чисельних організацій, політичні партії, норми звичаєвого права, юридично оформлені угоди між політичними силами. **Неформальні інститути** були включені до *другої групи факторів* і містили в собі відповідні **неформальні обмеження і регламентації** на діяльність політичних діячів, політичні ідеології, уяви подібного ґатунку, ключові символи, системи цінностей, традиції, поведінкові патерни тощо. Сюди ж входила і **політична культура**. **Неформальні інститути** вже в той момент були способом інтерпретації **формальних**. **Неформальні інститути** вже тоді ставали надто усталеними і пов'язаними з **довгостроковими історичними особливостями** конкретної держави, Австралії. А **формальні інститути** могли легко змінюватись, зокрема і шляхом *запозичень* або *переймань*. Хоча водночас вони у реальній поведінці людей «підлаштовувались» під **неформальні інститути**. Правда разом з тим вони досить часто і навіть радикально змінювали їх первісний смисл. Ці визначення нобелівського лауреата Дугласа Норта [14] в останні роки ХХ – початку ХХІ ст. почали використовуватись у різноманітних **формалізованих моделях**, на основі яких і зараз проектується як розвиток міжнародних відносин, так і парадигми внутрішньої та зовнішньої політики.

Навіть у хронологічний період, що зараз розглядається, ЗПП у різних країнах, регіонах і культурних ареалах світу суттєво відрізнялись своєю ідентичністю **формальних і неформальних інститутів**. Це було обумовлено також наявністю інших двох груп факторів: 1) специфікою суспільно-політичних режимів; 2) **культурно-цивілізаційними особливостями**. Їх можна було співставити з **формальними** (адже такий режим був прописаний у конституціях та інших державних документах) і **неформальними інститутами**.

Зазвичай, **культурно-цивілізаційні особливості** ЗПП не потрапляли у поле зору фахівців з компаративістики різних видів політичної операційності

насамперед через те, що у них раніше був відсутній **формалізований еталон для порівняння**.

Стосовно сучасних ЗПП, то у їх межах саме **культурно-цивілізаційні характеристики**, що також раніше були надто важким каменем спотикання для ґрунтовних досліджень, наразі вийшли на прем'єрні позиції з погляду їх нагальної затребуваності. А власне це лише і підкреслює їх надмірну *практичну важливість*.

А поки, дійсно показовим прикладом практичної значущості, нагальної потреби у справжній **формалізованій моделі**, в межах якої **культурно-цивілізаційні особливості** вже в той історичний період могли б позначатись як **неформальні інститути**, була все ще *реальна їх відсутність* в остаточних політичних преференціях тодішніх *профспілкових* функціонерів.

Певна частина цих *профспілкових* бюрократів не вірили у дієвість реформ, що були задумані, складала основу вказаного типу «інакомислячих». До того ж, у такому середовищі досить щедро «визрівали» плоди найрадикальніших течій. І починаючи з 1907 р. у великих містах Австралійського Союзу, почали з'являтися відділення *Соціалістичної федерації*, яка згодом одержала назву *Соціалістичної партії* Австралії.

В той же хронологічний період спостерігалась активізація політичних кроків місцевих регіональних відділень *анархо-синдикалістської* організації «*Індустріальні робітники світу*» (ІРС), штаб-квартира якої була розташована в США. Головною ж метою нового політичного утворення була організація «одного великого союзу» робітників. Наклад газети ІРС «Пряма дія» у 1914 р. нараховував 14 тис. примірників. На її сторінках містилась доволі різка критика *Австралійської лейбористської партії* (АЛП) та *профспілок*, а також відтворювались прямі заклики до відмови від класового співробітництва у будь-якій формі.

Крім того, ІРС протягом попередніх декад була надто активним опонентом ідей класового консенсусу, що тоді домінували у політикумі країни. А у преамбулі до її статусу було прямо записано, що «трударі візьмуть у власні руки те, що виробляють своєю працею шляхом економічної організації робітничого класу без злиття з будь-якою іншою політичною партією» [9, р. 11]. Згідно з ідеями *анархо-синдикалістів* для *лейбористів* і *реформістів* зовсім не залишалось місця у *робітничому* середовищі.

Власне зазначена ситуація була безпосереднім політичним тиском на весь політикум країн, примушуючи інші його структурні складові у власний спосіб реагувати на всю систему зовнішніх викликів, – від певних поступок «лівим» з погляду посилення ступеня непримиренності відносно класового співробітництва у політичних відозвах *лейбористів* і аж до його категоричного заперечення у гаслах *лібералів*.

Дуже примітною була і достатньо велика популярність у середовищі *робітників* послідовників політичного вектору *лівого радикалізму*. Останні

мали досить усталені позиції серед персоналу профспілкових функціонерів та представників лейбористів, які спирались на них. Один з відомих в Росії революціонерів, що надто вже сумно позначив себе також і в Україні, Ф. Сергєєв (Артем), який в 1911 р. перебував в Австралії, відверто і з певною задрістю фіксував: «Робітник почуває себе достатньо впевнено, фермер також, хоча обох активно експлуатують, з одного боку промисловець, а з іншого – торгівельний і банківський капітал. Проте їм все ж залишається надмірно багато порівняно до їх справжніх потреб, і, безумовно, у порівнянні до європейських робітників». На думку цього «захисника прав робітників» таке становище призводило до відсутності «потреби гостро, напружено думати, до засилля вузько міщанських інтересів в масах» [15, с. 87].

Отже, нічого небезпечного, а тим більше загрозливого для існування держави як такої на Південному континенті з боку як партій *лівого* політичного спектра, так і самих *лейбористів*, в принципі не становило взагалі. До того ж, ще у 1907 р. за словами одного з досить інформованих дослідників того періоду А. Бьюкенена, їх поява і присутність в політичному просторі країни принципово не змінювала всієї ідейної атмосфери цього ареалу. Адже, навіть перебуваючи в *опозиції*, їх вимоги націоналізації промисловості, відміни великого землеволодіння, запровадження державного банку та введення нових податків на капітал, і вже потім *після приходу до влади*, «не тільки нічого революційного не було здійснено, не спостерігалось навіть і спроб вдатись до чогось дійсно революційного» [4, р. 82].

Одним з пояснень такого «політичного параду недовершеностей» мала бути *певна послідовність* у їх відстоюванні прав *робітників*. А це приваблювало до *лейбористів* чисельних послідовників.

Завдяки організаційній згуртованості вже у 1904 р. (нехай лише на кілька місяців), саме у цій партії все ж вдалося сформувати власний уряд. Фактично саме у такий спосіб вони стали *першою в світі партією соціал-демократичної спрямованості*, яка стала на чолі такої міжнародної потуги як Австралія. І завдяки вже усталеній популярності власного політичного курсу фракція *лейбористів* в парламенті у 1910 р. нараховувала 66 осіб. У 1914 р. *лейбористські партії* штатів створили єдину *Австралійську лейбористську партію (АЛП)*. Вона і зараз є однією з провідних сил на політичному небосхилі АС.

Примітною ознакою, що певним чином почала змінювати **історичну канву** Австралії, стало **знецінення ролі публіцистики**, а точніше, значне **зменшення її впливу на становлення місцевого політикуму**. У 1906 р. відомий діяч *робітничого руху* країни У. Спенс з бухгалтерською скрупульозністю констатував, що під час виборчих перегонів того року 21 *лейборист* пройшов в парламент всупереч негативного піару, зрежисованого впливовими газетами [16, р. 274].

В цей же час соціальна база підтримки *лейбористів* була значно розширена за рахунок *австралійських фермерів*, які з початку ХХ ст. значно активізували свою присутність у суспільному житті країни.

Протягом 1904-1908 рр. в Південній Австралії *Прогресивна партія*, яку очолював Е. Пік, здійснювала політичну діяльність разом з *лейбористами* свого штату. Аналогічні акції у 1906 р. відбувались і в Квінсленді [17, р. 18]. А журнал «Квотерлі Ревью» з власне *консервативних позицій* надавав своє тлумачення подіям, що відбувались: «Ці поселенці у своїй більшості були успішними шахтарями, стригальями та робітниками інших спеціальностей, тобто всі ті, хто потім стали фермерами, все ж принципово не змінили власним класовим рефлексіям, які були надто добре засвоєні ними ще в період перебування на місці найманих робітників. У тих же місцевостях, де нові переселенці продовжували володіти землею, наприклад, на значній території Квінсленда, Нового Південного Уельсу та Західної Австралії, вони у більшості віддавали перевагу *лейбористській партії*» [10, р. 306-307].

Правда водночас на певну кількість положень та пропозицій *лейбористів* місцеві хлібороби демонстрували досить негативну реакцію, особливо коли це стосувалось гасел про націоналізацію землі та засобів виробництва, розподілу та обміну продукції, введення поземельного податку та включення сільськогосподарських робітників у сферу юрисдикції федерального арбітражу; натомість вони висловлювали гарячу підтримку правам штатів та заохочення «бажаній імміграції». Тому, пояснюючи принципові позиції *аграріїв*, їх представник у парламенті Дж. Джибб особливо підкреслював: «Єдине, цим парламент може стати у нагоді до вимог фермерів, – це надати допомогу у вирощуванні та політичній підтримці їх продукції на ринках Великої Британії за найприйнятнішими, дешевими цінами. Ставити ж питання про якусь допомогу, водночас нав'язуючи поземельний податок та підвищення мита на сільгоспродукцію – це було вже повним абсурдом. Подібні пропозиції могли робитись лише в інтересах ремісників в містах» [12, р. 144].

Отже, не дивлячись на всі спроби віднайти консенсус у спільних акціях *лейбористів* та *аграріїв* на рівні штатів у наведений **історичний період**, ставали надто вже більш ніж очевидними моменти **не співпадіння власне нагальних і пекучих різних зацікавленостей** як найманих робітників, так і фермерів. Тому **непоправна політична прірва** між ними в майбутньому **ставала реальнішою**.

А те, що тоді відбувалось, почало артикулюватись як **доконаний історичний факт**. *Протекціоністи*, позиції яких не мали, в той час, принципових відмінностей і суперечностей у порівнянні з курсом *лейбористів*, стали відкривачами серед тих, хто запропонував політичне співробітництво. І у вересні 1904 р. була укладена напрочуд цікава і водночас досить нетипова обопільна угода. Згідно з її домовленостями кожна зі сторін, зберігаючи власну організаційну недоторканість, об'єднувала спільні зусилля членів обох фракцій

з метою здійснення гуртової програми і взаємної підтримки. Вказана платформа містила в собі наступні вимоги: прийняття білей про арбітражі, покарання за шахрайство, відносно переселенців і «білої Австралії», монополії на табачні вироби, пенсії за віком, антитрастове законодавство, створення постійного комітету з торгівлі, комерції та сільського господарства і низки інших [16, р. 435].

Власне у такий спосіб і було створене парламентське об'єднання для захисту дрібного і середнього бізнесу та найманих робітників Австралії. Хронологічний відрізок між 1904 і 1912 рр. став вважатись в дослідженнях з історії Австралії «короткочасним ліберально-лейбористським експериментальним методом» [18, р. 39-40].

Саме в цей темпоральний відрізок часу відбулось закладання історичного базису здійснення фактично *поміркованих реформ*, які один із сучасних істориків і політологів Австралії Пол Келлі визначив «проміжною австралійською угодою» [19]. А її ключові компоненти були закладені в обриси *знакової конкретно-історичної пентархії*: 1) «біла Австралія» як показник регулювання кількості населення в країні; 2) протекціонізм як засіб захисту австралійської промисловості від зовнішньої конкуренції; 3) державний арбітраж в сфері залагодження конфліктів у промисловості; 4) патерналізм, який означав широку підтримку державою практично всіх верств населення країни; 5) беззастережно шанобливе ставлення до всіх ініціатив провладного істеблїшменту Великої Британії [19].

Таким чином, виходячи з презумпції *тісної взаємодії формальних і неформальних інститутів*, населення країни у власних поведінкових преференціях вже тоді інтерпретувало *формальні системи обмежень і регламентацій* відповідно до *неформальних правил* їх сприйняття. Для цього, засновуючись на конкретно-історичних прикладах з історії Австралії, її закони досить часто почали розумітись у соціумі відповідно до *неформальної традиції їх тлумачення і застосування*, що також тоді почали сприйматись як *івенчуально* наративний літопис нормативних настанов. Тому це дало всі підстави стверджувати, що *системно-режимні і культурно-цивілізаційні характеристики різних держав, тобто їх формальні і неформальні інститути*, а у випадку, що розглядається, і в історичній реальності Австралії, виявились *тісно переплетеними і у реальності надто взаємозалежними*.

Вищезазначена *взаємодія режимних і культурних характеристик* дала змогу виділити *групу країн* (до якої, зокрема, відносилась і Австралія), де вже стала практично підтвердженою проблема *адаптації її соціуму*, а також *культурно-цивілізаційних і соціально-історичних характеристик* як до *тогочасних*, так і *сучасних демократичних інститутів*. Останні і тоді, і нині, регулюють операційність усіх видів ЗПП. А у нашому ж об'єкті стадіальності, країною, яку можна характеризувати вказаними відмінностями, безумовно є Австралія.

Список використаних джерел та літератури

1. Macintyre S. *A Concise History of Australia*. – Cambridge University Press, 2005. – 396 p.
2. Конституции государств Юго-Восточной Азии и Тихого океана: Тексты конституций и конституционных актов / Пер. и ред. З.И. Луковниковой. – М.: Изд. иностр. лит., 1960. – 738 с.
3. Menzies Centre for Australian Studies, King's Colleges. – London, 2000; Menzies Memorial lecture, Great Hall, King's College. – London, Tuesday, 4th July 2000, The Hon Justice Michael Kirby AC CMG “The Australian Referendum on a Republic – Ten lessons”. A centenary reflection on the Australian constitution: the republic referendum, 1999.
4. Buchanan A. *The Real Australia*. – London, 1907. – 318 p.
5. Deakin A. *Federated Australia. Selections from the Letters to the Morning Post 1900-1910*. – Cambridge University Press, 1968. – 314 p.
6. *The Quarterly Review*. – London, 1911, October.
7. *Australia. Social and Political History*. – Sydney, 1975.
8. Norris R. *The Emergent Commonwealth: Australian Federation, Expectations and Fulfilment, 1889-1910*. – Carlton: Melbourne University Press, 1975. – 273 p.
9. Hagan J. *Australian Trade Unionism in Documents*. – Melbourne, 1986.
10. *The Quarterly Review*. – London, 1907, April.
11. *The Australian Labour Party and Federal Politics. A Documentary Survey*. – Carlton, 1976.
12. *Australia. Parliamentary Debates. Senate and House of Representatives*. – Canberra, 1901, Vol. 2.
13. *The People* 13. February; *The Clarion*. 1907, 18 January; 1 February.
14. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функциональные экономики. – М.: Начала, 1997. – 180 с.
15. Артем (Ф.А. Сергеев). Статьи, речи, письма. – М.: Политиздат, 1983. – 356 с.
16. Spence W.G. *Australia's Awakening*. – Sidney, 1909. – 388 p.
17. Ellis U. *A History of the Australian Country Party*. – Melbourne: Melbourne University Press, 1963. – 359 p.
18. Fitzpatrick B. *The Australian People 1788-1945*. Melbourne: Melbourne University Press 1951. – 279 p.
19. Kelly P. *The End of Century*. – Sidney, 1992.

References

1. Macintyre, S. (2005). *A Concise History of Australia*. Cambridge University Press. [In English].
2. Lukovnikova, Z.I. (eds) (1960). *Konstitutsii gosudarstv Yugo-Vostochnoy Azii i Tikhogo okeana: Teksty konstitutsiy i konstitutsionnykh aktov* [Constitutions of the states of South-East Asia and the Pacific: Texts of constitutions and constitutional acts]. Moskva: Izd. inostr. lit. [In Russian].
3. *Menzies Centre for Australian Studies, King's Colleges*. London, 2000; *Menzies Memorial lecture, Great Hall, King's College*. London, Tuesday, 4th July 2000; *The Hon Justice Michael Kirby AC CMG “The Australian Referendum on a Republic – Ten lessons”*. A centenary reflection on the Australian constitution: the republic referendum, 1999. [In English].
4. Buchanan, A. (1907). *The Real Australia*. London. [In English].
5. Deakin, A. (1968). *Federated Australia. Selections from the Letters to the Morning Post 1900-1910*. Cambridge University Press. [In English].
6. (1911). *The Quarterly Review*. London, October. [In English].
7. (1975). *Australia. Social and Political History*. Sydney. [In English].
8. Norris, R. (1975). *The Emergent Commonwealth: Australian Federation, Expectations and Fulfilment, 1889-1910*. Carlton: Melbourne University Press. [In English].
9. Hagan, J. (1986). *Australian Trade Unionism in Documents*. Melbourne. [In English].
10. (1907). *The Quarterly Review*. London, April. [In English].

11. (1976). *The Australian Labour Party and Federal Politics. A Documentary Survey*. Carlton. [In English].
12. (1901). *Australia. Parliamentary Debates. Senate and House of Representatives*. Canberra. Vol. 2. [In English].
13. The People 13. February; The Clarion. 1907, 18 January; 1 February. [In English].
14. Nort, D. (1997). *Instituty, institutsional'nyye izmeneniya i funktsional'nyye ekonomiki* [Institutions, institutional change and functional economics]. Moskva: Nachala. [In Russian].
15. Artem (F.A. Sergeyev) (1983). *Stat'i, rech'i, pis'ma* [Articles, speeches, letters.]. Moskva: Politizdat. [In Russian].
16. Spence, W.G. (1909). *Australia's Awakening*. Sidney. [In English].
17. Ellis, U. (1963). *A History of the Australian Country Party*. Melbourne: Melbourne University Press. [In English].
18. Fitzpatrick, B. (1951). *The Australian People 1788-1945*. Melbourne: Melbourne University Press. [In English].
19. Kelly, P. (1992). *The End of Century*. Sidney. [In English].

Хижняк И.А. *Австралия в поиске собственной многопартийной системы (конец XIX – начало XX вв.).*

Публикация состоит из двух частей. Первая, содержит характеристику премьерной Конституции Австралии, которую на этом историческом этапе следует рассматривать лишь как промежуточную ступень для получения ею независимости и суверенитета. Первой государствообразующей установкой указанного Основного закона было обеспечение юридической гибкости и государственной стабильности функционирования всего механизма государственного аппарата новой страны. В основной части этого главного правового документа наблюдалось присутствие дилеммы ее предметно очерченных исходных составляющих.

Первой – юридической. Тут в качестве образца была избрана конституция Швейцарии, которая фактически представляла собой полномасштабную перепечатку основного закона этой страны. Вторая – обозначена четким конкретно-историческим характером и была призвана воспроизводить роль определенной эволюционной «подушки безопасности» и обеспечивать успешное срабатывание всего механизма управления новой страной.

Вторая же часть публикации посвящена историческому созданию и развитию формальных и неформальных институтов, а также влиянию культурно-цивилизационных факторов на строительство новой страны на Южном континенте.

Как известно, политика является искусством возможного и, прежде всего, компромиссов. Поэтому та ее модель, которая была определена провластным истеблишментом, и стала искусством консенсуса. Это нашло воплощение в самой сути «политической сокровищницы», полученной фактически в наследство от их британских визави. И с этого исторического периода именно среди риторических наработок местных провластных мужей основным политическим кредо стало воззвание: «К компромиссам, всегда готовы!».

Поэтому все партийно-политическое пространство первой декады XX в., хотя и было обозначено достаточно жестким противостоянием либералов, лейбористов, консерваторов, социал-реформистов, социалистов и других политических сил, тем не менее, несмотря ни на что, продолжало следовать официально признанным ключевым политико-государственным интересам.

Ключевые слова: Конституция Австралии, либералы, лейбористы, консерваторы – основные фракции парламента Австралии того времени, формальные и неформальные институты страны, культурно-цивилизационные факторы, Австралийская Лейбористская Партия.

Khyzhnyak I. *An Australia's Quest For Own Political Diversity: An Inside View (late the XIX-th – early the XX-th Centuries).*

The publication consists of the two parts. The first one has the characteristic features of the premier Constitution of Australia, which at that historical period, had to be considered as an intervening stage to obtain targeting independence and sovereignty so urgently strived for by that country. The key purpose for the country forming matter of the foregoing basic statute book was to ensure a juridical versatility of the machinery of the new state. The main plot of this principal legal document seemed to point out the presence of a certain dilemma along with its subjectly indexed initially forming constituents.

Their first part was of an juridical content. The Constitution of Switzerland was chosen as an optional example and exposed it in the form of a full-scaled replica for the basic principal law of the above-mentioned country. The second part of it was lavishly marked with its clear-cut specific and historical character and called upon to faithfully reproduce a certain «safety cushion» to ensure successfully achieved harmony in operating the whole mechanism of the State government.

The second part of the publication is dedicated to the historical activity of forming and developing of a certain rationally consistent formal and informal institutions as well as their impact on specific and historical determining elements to construct a new country in the Southern continent.

So, as it is known, politics as a fundamental stuff of art gatherings inside all possible potentials define primarily means and resources of an entire compromise. And due to that its basic political model preferred by authoritative commanding establishment appeared to be as a perfect tool for veritable consensus. So, the mentioned pattern had been originated and settled with “a political treasure house” as well as being received by the Australian liberals as an inheritance from their British counterparts. And starting from that historical period and onwards among other rhetorical earnings of the local authoritative officers there had been occurring a firm political credo: “We're always ready to make a compromise!”.

And therefore the whole number of parties as well as the entire Australian political milieu, over the first decade of the XX-th century, inspite of all rather sharp confrontations among liberals, laborites, conservatives, social reformers, socialists and others, had also been keeping on to follow almost half of a century long historically lasted tour. And all that was performed to the key official political course responsive to the State's national interests.

Keywords: Constitution of Australia, liberals, laborites, conservatives – the leading fractions of conterminous Parliament of Australia, formal and unformal institutions, cultural and civilized determining elements, Australian Labour Party.

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94:327.3“1914”

http://doi.org/10.46869/2707-6776-2020-12-6

Клименко Ю.А., Потєхін О.В.

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО ПИТАННЯ ПРО ПРИЧИНИ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ ХХ СТ.

На початку ХХ ст. серед європейських правлячих еліт, військових кіл та імперських неурядових організацій домінував силовий підхід щодо вирішення міжнародних конфліктів. Наголос робився на непримиренній боротьбі за так звані «національні інтереси», необхідності змінити світ на краще, безсумнівній перевазі міждержавної конкуренції над співпрацею і застосуванні сили, перш за все військової. Безумовним пріоритетом держави була здатність мобілізувати національні ресурси для захисту своїх «інтересів».

Велика війна за здійснення геополітичних мрій була безглуздим витрачанням наявних ресурсів. Її ініціатори, в першу чергу Німеччина, керувалися скоріше ідеологічними, ніж прагматичними міркуваннями, й отримали результати, які прямо суперечили розрахункам їх великих стратегій. Серед причин війни не було раціональних, які б вирішували основні економічні проблеми, проблеми безпеки, соціальні або будь-які інші. Натомість, були ті, хто заробляв гроші на підготовці до війни.

Вирішальним фактором, який викликав війну, була прихильність міфам: про перебільшені або вигадані «національні образи»; «невідповідність отриманої частки колоніальних захоплень вазі у світовій економіці та політиці»; «меншовартісні народи, нездатні до внеску у цивілізаційний поступ, їхній руйнівний націоналізм»; «культурну перевагу, яка за необхідності має бути поширена силою»; «вікна вразливості, які варто закрити негайно»; «поклик крові, волі і долі» тощо.

Витоки війни варто шукати в поглядах правителів, представників або служителів старих режимів династичної аристократії. Правлячий імперський клас знаходився в кризі, йому загрожували соціальні і національні потрясіння, власне тому він був схильний шукати порятунку у переможній війні «малою ціною». Але, яким чином сторони конфлікту сподівалися на швидку перемогу? Адже, незалежно від типу режиму – абсолютна або конституційна монархія, демократична чи авторитарна держава – занадто часто їх вище керівництво глибоко помилялось, зокрема у таких питаннях як вступ у війну, вибір союзників та форм, методів і ступеня взаємодії з ними.

Зазначимо, що війна в Європі могла статися раніше, адже держави постійно погрожували одна одній, а неодноразові спроби ліквідувати загрозу агресії підірвали міжнародну стабільність. Зусилля європейських лідерів не були спрямовані на створення стійкого військового потенціалу союзників, об'єднаних загальною стратегією для досягнення узгоджених цілей. Натомість, переважали дипломатичні ігри: сторони блефували, намагалися розіграти козирі, яких у них насправді не було. В результаті Великої війни стався крах чотирьох імперій: Австро-Угорської, Російської, Німецької та Османської і вибух двох найбільших тоталітарних революцій в Європі ХХ ст. – Російської (більшовицької) та Німецької (нацистської).

Ключові слова: Велика війна, 1914 р., національні інтереси, економічні фактори, колонії, дилема «наступ-захист», імперія, військово-політичні союзи.

Історія виникнення Великої війни 1914-1918 рр., як і її перебіг, надзвичайно ретельно вивчені до найдрібніших деталей та подробиць. Академік РАН Ю. Поляков, один з редакторів підготовленої в Інституті всесвітньої історії РАН чотиритомної праці, у якій в концентрованому вигляді найкращим чином викладено традиційні погляди на причини війни, цілком слушно зауважує у своєму «Слові до читача»: «...Світові війни ХХ ст. не можна пояснити “бездарністю” Ніколая II, “самовпевненістю” Вільгельма II, “агресивним нахабством” А. Гітлера (хоча все це мало місце, як й “агресивний авантюризм” В. Леніна, Л. Троцького та Й. Сталіна. – Авт.) або “хитромудрим інтриганством” мюнхенців. ... Вони відрізняються від попередніх військових зіткнень масштабами – у ХІХ ст. війни та військові конфлікти позбавили життя 5 млн. осіб, а у ХХ ст. – 140 млн.» [1, с. 9]. У своїй неперевершеній тритомній класичній праці, присвяченій причинам Першої світової війни та написаній у міжвоєнний період, у якій основну вину за її розв’язання покладено на вільгельмівську Німеччину (аргументації італійського історика ревізіоністи нічого серйозного протиставити не змогли), Л. Альбертіні справедливо зазначає про можновладців 1914 р., у яких гостро відчувалася невідповідність їхніх інтелектуальних і моральних якостей складності проблем, з якими вони опинилися віч на віч, а також між їхніми безпосередніми діями та кінцевими наслідками для Європи [2].

До початку ХХ ст., на думку авторів згаданої праці російських істориків, «накопичилося чимало протиріч у світових економіці, політиці, соціальній сфері» [1, с. 9]. Як, додамо, й в ідеології, яка претендувала на їхні пояснення, виправдання існуючого світового устрою та порядок зовнішньополітичних пріоритетів окремих держав або, навпаки, їх критику, обґрунтування необхідності радикальних змін. «За десятиліття, що минули, ці протиріччя добре досліджено. Історики дослідили майже всі архівні фонди, розкрили чимало секретів. Таємниці, які ще залишилися, нездатні змінити більшість загальних оцінок. З історичної висоти, на яку ми піднялися, багато чого стало краще видно» [1, с. 9]. Ми вважаємо, що справи йдуть принципово інакше: продовжують розповсюджуватися старі міфи, не припиняються спроби їхньої реінкарнації у модерних шатах.

У передмові до своєї книги «Війна 1914-1918 років такою, як вона дійсно була» Б. Лиддел Гарт уже у 1930 р. іронічно писав: «Наступив час, коли можна писати правдиву історію війни. Уряди з безпрецедентною відвертістю і відвагою розкрили свої архіви, а державні діячі й генерали – свої серця» [3, с. 5]. Щодо внеску Великої Британії у розв’язання війни, англійські дослідники, вважають, що це дратливе питання було недосяжним для об’єктивного розгляду до розсекречування відповідних дипломатичних документів протягом 1950-1970 рр.[4, р. 1]. Але Б. Лиддел Гарт цілком мав рацію, коли стверджував: «Можна сміливо казати, що більшість свідоцтв про війну вже опубліковані або доступні для вивчення. Але вони недостатньо

прокоментовані. Поява великої кількості документів, щоденників і мемуарів про війну це чудово, тому що є можливість піддати їх перевірці особистими свідченнями безпосередніх учасників критичних подій та обговоренню досвіду війни. Такі «очні ставки» надають історикам чудової можливості встановити істину. Чим більше історик є свідком подій, які описує, або чим ближче він дотикався до їхніх учасників, тим сильніше він переконується, що історія, побудована винятково на офіційних документах – штучна. До того ж, часто-густо, вона потрапляє до лабет саморобної міфології: легенд про війну. ... Війна велася, і її підсумки визначалися швидше психікою індивідів ніж зіткненням фізичних сил. Але це відбувалося у високих кабінетах і штабах, а не в піхотних окопах чи у самотності зруйнованих війною будівель» [3, с. 5-6].

Оприлюднені після Першої світової війни документи, на думку Г. Гальгартена, підтвердили, що у них «підкреслюється цілковита миролюбність своєї країни, якщо тільки не зачеплені її «життєві інтереси» [5, с. 585]. Пошук винуватців розв'язання війни припиняється, зазвичай, на констатації факту «існування загрози «життєвим інтересам», але сутність проблеми полягає у тому, якою була природа цих «життєвих (екзистійних. – Авт.) інтересів». Залежно від характеру цих інтересів та міжнародного становища позірно наймиролюбніша лінія поведінки, зафіксована у документах, може означати підготовку до війни» [5, с. 585-586]. Війна ніяк не сприяла реалізації, так званих, «життєвих інтересів»: ані вигаданих ідеологами та політиками, ані справжніх, що належали народам, які опинилися у її вирі.

Як констатує академік РАН Ю. Поляков, «... поступово на шляху проникнення у товщі минулого постають нові питання, а старі відповіді стають недостатніми або непереконливими. Нинішні покоління намагаються зрозуміти, чому не вдалося зупинити сповзання світу до трясовини, що несла загибель. Чому не можна було загасити іскру в маленький Сербії і не роздмухувати її до світової пожежі?» [1, с. 10]. Чи дійсно «світові війни сконцентрували у своєму походженні вузлові суперечності економіки, політики, соціальної ситуації» [1, с. 9], як вважає цитований академік? Простежимо (з деякими скромними коментарями – *виділено курсивом*) фактори світового порядку, які, на думку наукового керівника підготовки вказаного російського видання В. Малькова, зробили світову війну «невідворотною»:

- небезпека націоналізму: додамо – *особливо у вибухонебезпечній суміші з імперським шовінізмом;*
- перехід до індустріального суспільства, мінливості становлення індустріалізму: *швидше варто брати до уваги технічне вдосконалення та нові види зброї (кулемети, отруйні гази, підводні човни, авіацію, а згодом і танки);*
- нерівномірність розвитку: *був, такий собі, рівномірний, раптом місцями прискорився, а в інших – загальмувався, тому, мовляв, на часі повоювати, використати тимчасові переваги;*

- демографічний вибух: *але завдяки Росії перевага у людських ресурсах країн Антанти над Центральними державами була абсолютною. Чи Німеччині або Австро-Угорщині не вистачало «життєвого простору», загрожував голод?;*

- безконтрольна економічна конкуренція: *чи насправді зовсім безконтрольна та чи обов'язково потрібна війна, щоб встановити державний контроль над економікою?;*

- зміни у структурі капіталу, зростання його банківсько-грошової складової: *як відомо, війна призводить до неповернення боргів банкам, зокрема іноземним;*

- експансія фінансово-промислових груп: *ця експансія аж ніяк не була військовою – навпаки, в основному такі групи були міжнародними, а війна загрожувала їм руйнацією;*

- руйнування старих світогосподарських зв'язків: *та інтенсивне становлення навзамін цілком нових [1, с. 13].*

З погляду так званих *національних інтересів*, пише М. Капітоненко, «...Перша світова війна почалася ... як результат несумісності інтересів держав, які брали у ній участь. Ця несумісність ... була пов'язана з колоніальними, економічними, військовими або політичними конфліктами. Війна стала способом розв'язання цих конфліктів – і відбулася б незалежно від прізвища чи рис характеру того, хто конкретно її оголосив. Такий підхід має набагато більше детермінізму і багато спільного зі словами Карла Маркса про те, що люди самі творять історію, але не так, як їм заманеться, а за обставин, які вони не обирають. ... У своїх рішеннях держави змушені дослухатися до тих сигналів, які надсилає *система міжнародних відносин*. ... І тоді Перша світова війна здаватиметься вже не стільки наслідком несумісності інтересів держав-учасниць, а радше – закономірним результатом еволюції структури міжнародної системи, зокрема консервації рис біполярності, з оформленням постійних коаліцій: Троїстого Союзу та Антанти» [6, с. 19-20].

Наша гіпотеза базується на невизнанні вирішальної ролі «національних інтересів», включно з економічними факторами, які б мали їх визначати, та «рис біполярності» у структурі міжнародної системи, тобто військово-політичних союзів у розв'язанні Великої війни. Причина полягала в іншому, а саме – в пануванні у свідомості провідників європейських держав спотвореної геополітичними мареннями картини світу, яке підштовхнуло їх на хибний воєнний шлях вирішення дійсних або штучних конфліктів.

Щодо економічних факторів імперіалізму, «про які писали американець Т. Веблен, австрієць Р. Гільфердінг, англієць Дж. Гобсон, росіянин В. Ленін», то, за словами В. Малькова, їх «об'єктивно супроводжувало зростання загальної наднапруги в суспільстві» [1, с. 13]. Навряд чи цю «наднапругу» економічного походження раціонально було скидати війною.

На похибки ленінської теорії імперіалізму як вищої стадії капіталізму, що мала пояснити причини виникнення Великої війни, насамперед, конфліктом економічних інтересів провідних світових держав, аргументовано вказав Р. Арон. На його думку, В. Ленін не відрізняв конфлікти економічні або колоніальні від політичних чи воєнних. За ленінською теорією війну породили чвари імперських держав, нездатних мирно поділити багатства світу, котрий вони грабували. Насправді, розподіл Чорної Африки – остання передвоєнна фаза європейського імперіалізму – частково був проявом традиційного суперництва між великими європейськими державами, ареною їхніх змагань у силі й престижі та водночас – результатом безпідставної впевненості у тому, що економічне процвітання вимагає експортувати товари до своїх колоній та забезпечувати свою промисловість сировиною з них.

«Однак необхідно приписати якимось виняткове засліплення банкірам, промисловцям та державним діячам, допускаючи, що вони захотіли б зброєю вирішити другорядні конфлікти щодо африканських та азійських територій, від яких майже нічого не мали», – зазначає Р. Арон [7, с. 12].

Дипломатична історія надає чимало прикладів урегулювання міжімперських суперечок, компромісів у розподілі сфер впливу (наприклад, у Китаї, Єгипті, низці африканських країн): у крайньому випадку – локальних конфліктів, які не переростали у велику війну. Звичайно, всі імперії, навіть Велика Британія (перший дзвіночок «на вихід» для якої пролунав під час англо-бурської війни), були незадоволені своєю колоніальною здобиччю, прагнули її розширити або щонайменше зберегти. «Найобділенішою» вважала себе Німеччина, яка швидко набрала економічної та військової ваги, але «запізнилася» до розподілу головних колоніальних трофеїв. Утім, усунення цієї, на думку Берліна, «несправедливості» світового масштабу навряд чи з невідоротною необхідністю вимагало великої європейської або світової війни. Історик-марксист Е. Гобсбаум, всупереч ленінській теорії «непримиренної боротьби імперіалістів за силовий поділ світу», стверджує: «Напередодні 1914 р. колоніальні конфлікти не створювали проблем, яких неможливо було розв'язати конкуруючим державам...» [8, р. 250]. Водночас він поділяє відому дуже сумнівну тезу про те, що «ніхто не хотів розв'язування світової війни» влітку 1914 р. [8, р. 249]. Отже, воно, мабуть, так само собою сталося через збіг обставин. Хоча дійсно *саме такої чотирирічної війни* з сумним підсумком і для переможців, і для переможених ніхто не бажав і не уявляв, але сліпі провідники заплуталися у тенетах імперських марень.

Позиції міжнародних фінансово-економічних груп напередодні війни 1914 р. характеризувалися парадоксами. З одного боку, банкіри тісно співпрацювали зі своїми урядами й відповідними інвестиціями дійсно дещо сприяли консолідації військово-політичних союзів, до яких входили їхні країни (це особливо стосується франко-російського союзу), та імперським колоніальним змаганням. Водночас спостерігалися випадки активної протидії військово-політичному

співробітництву. Наприклад, лондонські представники сімейства банкірів Ротшильдів під час липневої кризи 1914 р. всіляко заважали своєчасному приєднанню Великої Британії до франко-російського союзу, налаштовували проти нього політикум та громадську думку, мотивуючи небажаність такого кроку, зокрема, державним антисемітизмом у Російській імперії [9, р. 204].

Заробляючи на міжнародній торгівлі та кредитуванні закордонних клієнтів, фінансисти висловлювали зацікавленість у збереженні миру, пониженні рівня міжнародної напруги, оскільки вона заважала розвитку торговельно-економічних відносин, а велика війна загрожувала їхнім повним розривом. У середовищі міжнародних інвестиційних банкірів з обох таборів та між ними, як і деяких груп провідних промисловців, встановилися близькі особисті та навіть родинні зв'язки. Це, звичайно, не усувало суперечок, але для розв'язання конфліктів зовсім не обов'язково було вдаватися до фізичного знищення конкурента, тим більше руйнувати країни – споживачів і постачальників товарів та/або капіталів. Так, у період 1904-1914 рр. Велика Британія постала у світі провідним імпортером німецької продукції, а Німеччина займала друге місце серед ринків збуту британських товарів. Зростаюче населення Німеччини і промисловість вимагали збільшення обсягів зовнішньої торгівлі, але німецька торгова статистика не давала жодних підстав для занепокоєння, не свідчила про необхідність колоніальної експансії, а тим більше – війни. 82% німецького імпорту надходили з європейських та американських країн, а до них прямував 91% експорту з Німеччини. Німецький експорт постійно зростав з початку 1890-х рр., а протягом п'яти передвоєнних років темпи його збільшення різко прискорилися, приріст склав більше ніж 50%. Негативний загальний торговельний баланс Німеччини різко скоротився протягом 1912-1913 рр. [10, р. 472]. Зважаючи на успішний випереджаючий розвиток німецької економіки, банкір М. Варбург мав рацію, коли переконував кайзера у червні 1914 р., що час працює на Німеччину, тому краще зачекати, а не вдаватися до війни. Але його аргументацію не було почуто [11, р. 30].

Частка Німеччини в імпорті Росії 1913 р. складала майже половину, а Франції – лише 4,6%. Загальний обсяг торгівлі Росії з Німеччиною напередодні Першої світової війни становив 1 095 млн. рублів, а з Францією – 157 млн. Німеччина володіла половиною російської внутрішньої торгівлі. Від неї в першу чергу залежали перспективи модернізації країни. Берлін докладав надзвичайних зусиль для отримання домінуючих позицій в Росії, де мешкали приблизно 170 тис. німецьких підданих, 120 тис. австро-угорських і тільки 10 тис. французьких й 8 тис. британських [12, с. 26]. Отже, чи вимагали національні інтереси Німеччини воювати проти Росії та *vice versa*? Ні. Але геополітичні примари спрацювали краще міркувань економічної доцільності.

«Будь-яке неупереджене вивчення ділової преси, приватної та комерційної кореспонденції підприємців, їхніх публічних заяв як речників банківської справи, торгівлі та промисловості свідчить, що більшість бізнесменів вважали

мир корисним для себе», – пише Е. Гобсбаум. У пошуку економічних початків політики до марксиста варто прислухатися: «Війна була прийнятною лише настільки, наскільки вона не заважала “бізнесу як завжди”» [8, р. 257].

«Але навіть капіталістам – навіть промисловцям, за винятком виробників озброєнь – бажати порушити міжнародний мир: суттєву умову їхнього процвітання та зростання, від якої залежала сама структура вільного міжнародного бізнесу фінансових операцій?» – риторично запитує Е. Гобсбаум. І продовжує: «Невдахи, зазвичай, схильні вимагати протекціонізму від своїх урядів, але від цього дуже велика відстань до бажання війни. До того ж, найбільший потенційний невдаха – Велика Британія – чинила опір протекціонізму, її ділові інтереси залишалися цілком прихильними до збереження миру, незважаючи на чітко артикульовані ще протягом 1890-х рр. побоювання німецької конкуренції та проникнення німецького й американського капіталу на британський внутрішній ринок. ... Якщо економічна конкуренція сама собою веде до війни, англо-американське суперництво мало б підготувати ґрунт для військового конфлікту. ... І все-таки, саме в 1900-ті рр. британський імперський генеральний штаб відмовився від навіть найвіддаленіших планів англо-американської війни. З того часу її можливість повністю виключалася» [8, р. 253].

У найґрунтовнішому сучасному дослідженні взаємозв'язків між економікою, імперськими змаганнями та міждержавними суперечностями стверджується, що фундаментальна потреба для розвитку британської економіки на той час – міжнародний мир: «...для Лондона вся складна мережа фінансових і комерційних інтересів унаслідок тривалої війни або сталих значних витрат на оборону була б піддана серйозному випробуванню або навіть зазнала руйнації» [9, р. 207].

На початку ХХ ст., за словами П. Кейна та Е. Гопкінса, «на відміну від досвіду британського експансіонізму вікторіанської епохи промисловість (яку зображали оплотом мілітаризму. – Авт.) втрачає колишню вагу порівняно з фінансами та торгівлею, які переважно вимагали співробітництва, а не суперництва» [9, р. 207]. Звичайно, від країни до країни ситуація взаємовідносин у цьому трикутнику більш-менш відрізнялася від британської. «Наскільки існування складної системи фінансових і комерційних взаємозв'язків кореспондується з теорією, що війна розпочалася саме з економічних причин?», – запитують Дж. Джол та Г. Мартель, яких немає підстав підозрювати у заангажованості або в упередженості. І надають відповідь: «Економічні міркування були далеко не першорядними у свідомості політиків, що приймали рішення у липні 1914 р.» [9, р. 208].

Водночас тривала активна міфотворчість про вигадані «національні образи», «невідповідність отриманої частки колоніальних захоплень вазі у світовій економіці та політиці», «меншовартісні народи, нездатні до внеску у цивілізаційний поступ, їхній руйнівний націоналізм», «культурну перевагу, що

має бути розповсюджена, якщо треба – силою», безпекові «вікна вразливості, які треба негайно зачинити», «поклики крові, волі й долі» та інші. Відразу виникла спокуса призначити зброярів, які прагнули вигідних замовлень – так званих «торгівців смертю» (цей вислів набув популярності завдяки пацифістам) – відповідальними за «війну зі сталі та золота». Не можна пояснити спалах світової війни змовою зброярів, хоча фахівці робили все можливе, щоб переконати генералів та адміралів, краще обізнаних із військовими парадмами, ніж з технологічними досягненнями, що все буде втрачено, якщо не замовити найсучаснішу зброю чи новий лінкор. «Накопичення озброєнь, яке досягло величезних масштабів за останні п'ять років до 1914-го, дійсно створювало вибухонебезпечну ситуацію. Наближався момент, коли негнучку машину для мобілізації сил знищення було вже важко надалі утримувати у стані бездіяльності. Але не гонка озброєнь спонукала Європу до війни, а міжнародна ситуація, яка запустила сили у дію», – пише Е. Гобсбаум [8, р 248-249]. Мабуть, на часі деміфологізувати ці сили, як і власне ситуацію.

На початку ХХ ст. в правлячих елітах, військових колах і впливових громадських організаціях імперської спрямованості провідних європейських країн переважали погляди на світовий порядок, згідно з якими наголос робився на непримиренній боротьбі за так звані «національні інтереси», необхідності міжнародних змін на свою користь, безсумнівній перевазі міждержавної конкуренції над співробітництвом, застосуванні сили – насамперед, військової та мобілізації національних ресурсів для надання державі здатності реалізувати свої «інтереси». Менш розвинені райони земної кулі були в основному узяті європейськими державами під прямий контроль або потрапили до сфер гегемоністського впливу «геополітичних гравців». Геополітик Г. Маккіндер тоді стверджував, що ефективність і внутрішній розвиток мають заступити експансіонізм як головну мету сучасних держав – отже, виникне набагато тісніший зв'язок, ніж дотепер «між великими географічними та історичними загальними правилами», тобто – за умови належного використання наявних ресурсів – розмір території, чисельність населення та воля до влади точніше визначатимуть співвідношення сил [13, р. 381].

Велика війна за втілення цих «загальних правил» виявилася марним витрачанням наявних ресурсів, оскільки її ініціатори керувалися суто ідеологічними засадами й отримали результати, прямо протилежні розрахункам застосованих «великих стратегій». Відомий дослідник співвідношення сил – індустріальних, науково-технічних, людських та інших потенціалів сторін, що боролися у війні – П. Кеннеді віддає належне ролі лідерів – «володарів розумів», найголовніша вада яких, на наш погляд, полягала саме в тому, що вони керувалися геополітичними мареннями: «Лідери багато чого значили – хто у століття Леніна, Гітлера і Сталіна стверджуватиме, що це не так? Їхня вага у силевій політиці визначалася здатністю контролювати і реорганізувати

продуктивні сили великої держави... для реалізації амбіцій свого лідера» [13, р. 382].

На нашу думку, аналізуючи причини Великої війни, варто, насамперед, брати до уваги саме нереальні амбіції цих лідерів, які надто часто призводили до згубних помилок в оцінці власного та союзного потенціалів, здатності їх реалізувати проти ворога у часі та просторі.

Саме на союзи (блоки, коаліції держав) переважна більшість дослідників досі схильні покладати головну провину за розв'язування Великої війни – це стало майже аксіомою. Принциповою проблемою є здатність військово-політичних союзів «втягувати» державу всупереч її волі у збройну боротьбу, а також примушувати поступатися власними інтересами на угоду союзникові.

Е. Гобсбаум помиляється, коли вважає, що виявлення «агресора» не допомагає у пошуку причин Першої світової. Вони, за Е. Гобсбаумом, буцімто полягали у тому, що стабільність міжнародної системи занепадала (а коли вона зростала? Кризи протягом довоєнного десятиліття слідували одна за одною. – Авт.). Отже, ситуація «все більше виходила з-під контролю урядів. Поступово, – за Е. Гобсбаумом, – Європа опинилася поділеною на два протилежні блоки великих держав. Такі нові блоки були, по суті, зумовлені появою на європейській арені об'єднаної Німецької імперії, створеної дипломатією та війною за рахунок інших держав між 1864 і 1871 рр. Вона прагнула захистити себе від головного невдахи – Франції – альянсами мирного часу, які з часом призвели до створення контрсоюзу (Антанти. – Авт.). Союзи самі собою, хоча залишалися беззаперечними чемпіонами світу з гри у багатосторонні дипломатичні шахи, майже двадцять років після 1871 р. присвятили себе винятково успішній підтримці миру між (великими європейськими. – Авт.) державами. Система силових блоків стала небезпечною для миру лише тоді, коли протилежні союзи набули постійного характеру (цього, на наше переконання, не відбулося аж до початку Великої війни. – Авт.), а суперечки між ними перетворилися на некеровані конфронтації» [8, р. 251]. Дві війни початку ХХ ст., в яких брали участь великі європейські держави – англо-бурська (1899-1902 рр.) та російсько-японська (1904-1905 рр.), балканські війни, а також низка міжнародних криз, кожна з яких загрожувала перерости у світову війну, аж ніяк не свідчать на користь схеми Е. Гобсбаума.

За 17 місяців – з січня 1913 р. по 1 липня 1914 р. начальник австро-угорського Генерального штабу К. Гетцендорф 26 разів звертався до керівництва своєї країни з вимогою розпочати війну проти Сербії. У листі до німецького колеги Г. Мольтке-молодшого у лютому 1914 р. він стверджував, що «Австрії негайно необхідно «розірвати кільце, яке знову стискається навколо нас» [14, с. 83]. Під враженням поразок Османської імперії від балканських держав перед Великою війною К. Гетцендорф вважав, що останній шанс Дунайської імперії уникнути такої ж сумної долі полягає у використанні сараєвського інциденту для знищення Сербії, яка була для нього втіленням

нав'язливої ідеї «слов'янської загрози» [14, с. 84]. Водночас начальник Генерального штабу розраховував на рятувну допомогу з боку Німеччини. Зі свого боку, Берлін не тільки не зупинив напад свого молодшого партнера на Сербію, але, трішки повагавшись, вирішив діяти відповідно до формули «зараз самий час, завтра воювати буде запізно». У німецькій верхівці поширювалися облудні тези, що в основному зводилися до наступного: по-перше, Росія до війни не готова, вона вже декілька разів здавала сербів – під час анексії Австро-Угорщиною Боснії та Герцеговини 1908 р. та балканських війн, – й немає причин, чому зараз «слов'янська солідарність» має спрацювати (адже навіть жодного натяку на формалізовані військово-політичні союзницькі відносини між Санкт-Петербургом та Белградом – публічні або таємні – не існувало); по-друге, після того як Росія завершить військову реформу – 1916? 1918? 1930-го року? (існували різні плани нарощування військової сили недієздатного архаїчного політико-економічного та соціального устрою Російської імперії) – воювати з нею Німеччині буде не під силу. Ситуація зображувалася так, нібито Німеччина та її молодший союзник вже вичерпали усі ресурси підвищення власної боєздатності та через якісь примарні перестороги вимушені зупинитися. Або Німеччина вже досягла абсолютної досконалості, здатна самотужки легко перемогти у війні на два фронти (проти чого застерігав ще канцлер О. Бісмарк). Перше та друге припущення не мали під собою серйозних початків. Жодних важелів силоміць «затягти» Берлін у війну Відень не мав, хіба що сміховинних – загрожувати полишити союзника «на самоті».

Констатуємо очевидний факт – Росія вступила у війну на захист *несоюзної* країни – Сербії, пізніше її шляхом відправилася й Велика Британія – у відповідь на порушення нейтралітету *позасоюзної* Бельгії. Згодом відбулася «ланцюгова реакція», під час якої у війну вступали союзні та інші держави. На думку С. Ван Евери, «росіяни побоювалися, що опиняться перед прямою небезпекою, якщо Австрія розгромить Сербію. Сербія була важливим додатковим фактором сили для [франко-російського] альянсу, вважали вони, отже, загибель Сербії призведе до «ефекту доміно» на Балканах, який досягне Росії. За Сербією настане черга Болгарії. Згодом Німеччина з'явиться на Чорному морі і набуде здатності проектувати силу безпосередньо на південну Росію. За словами міністра закордонних справ Російської імперії С. Сазонова, це буде «смертний вирок для Росії» [15, р. 219].

Немає сумнівів у таланті керівника російської дипломатичної служби та його колег-урядовців з Санкт-Петербургу жонглювати геополітичними категоріями. Значно гірше в них складалося зі спуском із захмарних висот геополітичних марень на грішну землю – подбати про підвищення боєздатності сербської армії, своєчасно організувати постачання озброєнь, амуніції та підсилити військовими інструкторами. Нічого навіть близько до цього зроблено не було. Пояснення просте – імперська зверхність призводила до аберації зору. Втім про примарний «союз Сербії та Росії» як самоочевидний факт пишуть чимало

політичних реалістів. Наприклад, П. Вейтсман без жодних підстав презирливо називає цю балканську державу «російським сателітом» [16, р. 112].

Франція на словах визнавала значущість Сербії у війні. Під час липневої кризи 1914 р. з Парижу лунали попередження, що розгром Сербії безосередньо загрожуватиме безпеці Франції: «Покінчити з Сербією означає подвоїти сили, які Австрія зможе спрямувати проти Росії ... Це дозволить Німеччині використати на декілька армійських корпусів більше проти Франції. Кожен сербський солдат, вбитий кулею на Мораві, означитиме, що на Мозелі на одного прусського солдата з'явиться більше. Треба усвідомити цю просту істину і зрозуміти наслідки, перш ніж Сербія зазнає катастрофи» [15, р. 219-220]. У французів та росіян часу, бажання та ресурсів надати допомогу Сербії забракувало.

Італія зрадила своїх союзників – Німеччину та Австро-Угорщину з початком війни та згодом змінила сторону, воювати на якій буцімто відповідало її «національним інтересам». Спочатку Рим відмовився вступити у війну як член Потрійного союзу на боці Берліну та Відня й заявив про свій нейтралітет. 31 серпня 1914 р. міністр закордонних справ повідомив посла Німеччини: уряд Італії «дійшов висновку, що дії Австрії проти Сербії варто розглядати як акт агресії, і, отже, відповідно до умов договору про Потрійний альянс, *casus foederis* відсутній. Тому Італія має визнати себе нейтральною. ... Уряд залишає за собою право пізніше визначити, чи можливе втручання Італії на боці союзників, якщо на той час інтереси Італії будуть забезпечені задовільним чином» [17]. Виконувати союзницькі зобов'язання Італія відмовилася, але залишила собі шпарину для подальшого територіального торгу з Австро-Угорщиною. Треба було тільки скласти належну ціну порушенню нею нейтралітету, тоді б Рим не забарився винайти достатню причину для вступу у війну. У змаганнях за залучення відданого союзника кращі умови запропонувала Антанта. Зокрема, Італії пообіцяли приєднання населених переважно італійцями земель, які до війни знаходилися у складі Австро-Угорщини. На практиці спочатку Італія вступила до Антанти у квітні-травні 1915 р., а тільки після цього припинила свій нейтральний стан, а не навпаки [18, с. 429-431].

Як правдиво пише Р. Джарвіс, «...коли європейські лідери втягнули свої країни у війну 1914 р., вони однозначно вірили, що конфлікт був їм нав'язаний і, на відміну від їхніх противників, вони не мали вибору. ... До останніх днів липня ніхто з них не відчував, що взагалі у будь-якому значущому сенсі робить вибір. Інакше кажучи, багато з тих, хто приймав рішення 1914 р., вважали, що в них є домінуюча стратегія, тому курс, якого вони дотримувалися, був найкращим, незалежно від дій іншої сторони. Важке завдання з'ясування чужих побоювань і намірів, а також розгляд можливості того, що їхні власні дії можуть погіршити ситуацію, не бралися до уваги. Прагнення мінімізації відповідальності та збільшення комфорту під час кроків, які загрожували

війною, заважали усвідомити, що обережніший шлях буде безпечнішим» [19, р. 86-87].

Факти свідчать, що зовсім не союзні зобов'язання примусили держави виступити на тому чи іншому боці, влада кожної країни на власний розсуд схвалювала рішення про вступ у війну.

«Хтось може подумати, що під час липневої міжнародної кризи 1914 р. нації-держави взаємодіяли як компактні, автономні, дискретні об'єкти, щось на зразок більярдних куль на столі. Але окремі структури, що формували політику під час кризи, ... розташовувалися в різних виконавчих органах, а «політики» – або різноманітні ініціативи – не обов'язково спускалися з верхівки системи; вони могли виходити з досить периферійних місць – дипломатичного апарату, від послів, військових командирів та міністерських чиновників», – пише К. Кларк [20, р. 15].

Пояснюючи причини Першої світової війни в рамках дилеми політичного реалізму «напад-оборона», С. Ван Евера стверджує, що вона є *простою, надаючи задовільну відповідь* (курсив наш. – Авт.) на всі поставлені раніше запитання [15, р. 236]. Він перераховує «старі» численні гіпотези походження війни, об'єднані тезою про трагічний збіг обставин у Європі 1914 р., який, власне, й призвів до її початку. Історики лише сперечалися про те, які з них мали вирішальне значення. Прихильники школи Ф. Фішера вказували на австро-німецький експансіонізм, німецьку ставку на превентивну війну і безрозсудну австро-німецьку тактику створення *fait accompli*. Цілі Німеччини у війні можна охарактеризувати як виключно імперські [21, р. XI].

Їхні опоненти підкреслювали роль оголошення мобілізації в Росії, що, мовляв, підштовхнуло липневу кризу до прірви. Інші вказували на позірно «жорсткий» характер системи європейських альянсів (завдяки якій локальна балканська війна розповсюдилась на решту Європи, а згодом за її межі); гонку морських та сухопутних озброєнь; негнучкість і багатосторонній характер німецького (проти Франції та Росії) і російського (проти Німеччини та Австро-Угорщини) планів війни; імператив, що «мобілізація в Росії та Франції означає війну» для Німеччини; британську нездатність вжити своєчасних кроків для стримування небезпечних кроків Німеччини та Росії й попередження війни; російські чи австрійські прорахунки під час липневої кризи 1914 р. Але більшість згодні з тим, що декілька причин мали значення, хоча «ніхто не пояснює, чому вони з'явилися разом саме 1914 р.» [15, р. 236].

Якщо, навіть, частково погодитися з тезою С. Ван Евери про єдине спільне джерело війни, а саме – «панування впевненості, що завоювання є легкодоступними», це не є задовільною відповіддю, оскільки виникає наступне питання: звідки взялася ця впевненість – була вона ілюзією чи мала під собою дійсні об'єктивні підстави, зокрема *концентрацію сил у рамках військово-політичних союзів*? Простежимо за аргументацією С. Ван Евери, який намагається змалювати картину тотального європейського стану небезпеки,

якою вона дійсно була чи безпідставно уявлялася такою правителям кожної з імперських держав. Водночас С. Ван Евера справедливо вважає, що «прірва між сприйняттям і реальністю війни ніколи не була більшою, ніж у Європі у останні декілька років перед Першою світовою війною. Культ наступальних дій призвів до зростання багатьох небезпек, на які історики покладають відповідальність за липневу кризу та втрату контролю за її перебігом» [15, р. 194]. У період 1890-1914 рр. у європейських провідників домінувала точка зору: нападник матиме перевагу на полі бою, а війни будуть швидкими та рішучими. Практично повністю ігнорувався досвід громадянської війни в США, російсько-турецької війни 1877-1878 рр., англо-бурської та російсько-японської воєн, під час яких оборона доводила свою ефективність. Водночас поширювалися військово-політичні міфи про неприйнятність оборони, оскільки вона, буцімто, веде до неминучої поразки. Як наслідок у вказаний період усі без виключення європейські імперії схвалили власну наступальну військову доктрину, яка мала б призвести до швидкої тотальної перемоги свого союзу у майбутній війні [15, р. 194-198].

А. Мейер не грішить проти істини, коли стверджує, що причини війни ховалися у поглядах можновладців: старого режиму династичної аристократії, картина світу якої дещо й відповідала реаліям XIX ст. та історичної епохи, яка йому передувала – із пануванням геополітичних (просторових) уявлень, які тоді ще не остаточно втратили своє земне коріння, але принципово спотворювали новий світ – той, яким він постав влітку 1914 р. До того ж, правлячий імперський клас відчував кризу, йому загрожували соціальні та національні катаклізми, тож свого спасіння він був схильний шукати у невеличкій переможній війні «за малу ціну» [22]. Як могло статися, що обидві сторони розраховували на швидку перемогу? Схоже, що незалежно від типу режиму – абсолютна або конституційна монархія, демократична чи авторитарна держава – занадто часто все їхнє вище керівництво грубо помилялося у визначальних рішеннях щодо вступу у війну або її небажаності, вибору союзників та форм, методів, масштабів взаємодії з ними. Держави витрачали гроші, докладаючи значних зусиль для отримання конфіденційної інформації про своїх ворогів. Проблема полягала в інтерпретації усіх цих повідомлень та виборі дій у відповідь. У переважній більшості випадків керівники держав ігнорували дані розвідки або їхнє тлумачення професіоналами. Можновладці керувалися багатьма іншими факторами, разом з упередженими уявленнями, ідеологією, політичною доцільністю, особистими забобонами, расовими або етнічними стереотипами, та були схильні затуляти очі на доведені факти. Надто часто спочатку схвалювалося рішення, а потім під нього робилася вибірка з розвідданих (методом «виколупування з булки родзинок»), щоб його виправдати [23]. Е. Мей зазначає досить примітивний стан відповідних національних розвідувальних спільнот перед Великою війною, а головне – їхню явно слабку інтегрованість у процеси прийняття рішень у кожній з країн –

майбутніх учасниць війни. Перешкодою для правильного використання даних та аналізу розвідки виступала упередженість керівництва, яку не могли похитнути зусилля розвідників [24].

Досягти миру, який за мету своєї політики декларували й фіксували навіть у таємних договорах усі без виключення імперії – учасниці світової війни, свідомо десятиліттями проводячи політику дестабілізації міжнародної системи, – мета нереальна, навіть, якщо її творці розуміли власні дії як пошук засобів «збалансувати» силу противника. Держави, що брали участь у встановленні так званого європейського «балансу» сил, прагнули не стабільності європейської системи міжнародних відносин, а використання процесу «балансування» для отримання власної безпосередньої вигоди, суцільно ігноруючи довготривалі безпекові цілі.

Звичайно, велика європейська війна могла статися й раніше 1914 р. Своїми діями держави постійно загрожували одна одній, а неодноразові спроби справити враження загрози агресії, хоча насправді їхнє керівництво не збиралося застосовувати в даний момент військову силу, підривали міжнародну стабільність. Зусилля європейських лідерів, оскільки не йшлося про створення сталого військового союзницького потенціалу, об'єднаного спільною стратегією заради досягнення узгоджених цілей, були дипломатичною грою: сторони блефували, намагалися розігрувати козирі, яких у них насправді не було і т.д. Початкові ставки, включно з колоніальними та/або територіальними зазіханнями гравців, були мізерними у порівнянні з розплатою, що на багато порядків перевищувала їх – колапс чотирьох імперій: Австро-Угорської, Російської, Німецької та Османської та дві найвеличніші тоталітарні революції в Європі ХХ ст. – російська (більшовицька) та німецька (нацистська).

Список використаних джерел та літератури

1. Мировые войны XX века: в 4 кн. / ред. кол. В.А. Золотарев [и др.]; РАН, Институт всеобщей истории, Ассоциация историков Первой мировой войны, Ассоциация историков Второй мировой войны. – М.: Наука, 2002. – Кн. 1: Первая мировая война : исторический очерк / отв. ред. Г.Д. Шкундин. – [Б. м.]: [б.и.], 2002. – 687 с.
2. Albertini L. The Origins of the War of 1914 (3 Volumes: Vol. I – 578 p.; Vol. II – 686 p.; Vol. III – 702 p.). – New York: Enigma Books, 2005.
3. Лиддел Гарт Б. 1914. Правда о первой мировой. – М.: Яуза, Ексмо, 2009. – 480 с.
4. Hinsley F.H. British Foreign Policy under Sir Edward Grey. – New York: Cambridge University Press, 1977. – 702 p.
5. Хальгартен Г. Империализм до 1914 года. Социологическое исследование германской внешней политики до первой мировой войны. – М.: Из-во иностранной литературы, 1961. – 696 с.
6. Капітоненко М. Теорія міжнародних відносин. – Чернівці: Книги – XXI, 2019. – 271 с.
7. Арон Р. Мир і війна між націями. – К.: Юніверс, 2000. – 686 с.
8. Hobsbawm E. Age of Empire: 1875-1914. – London: Weidenfeld & Nicolson, 1989. – 404 p.
9. Joll J., Martel G. The Origins of the First World War. – 3-d ed. – New York: Routledge, 2013. – 360 p.

10. Kaiser D. Germany and the Origins of World War // The Journal of Modern History. – 1983. – Vol. 55. – № 3. – Sept. – P. 442-474.
11. Watson A. Ring of Steel: Germany and Austria-Hungary in World War I. The People's War. – New York: Basic Books, 2014. – 832 p.
12. Уткин А.И. Первая мировая война. – М.: Алгоритм, 2001. – 592 с.
13. Kennedy P. The Rise and Fall of Great Powers. – New York: Vintage books, 1987. – 704 p.
14. Хейстингс М. Первая мировая война. Катастрофа 1914 года. – М.: Альпина, 2017. – 604 с.
15. Van Evera S. Causes of War: Power and the Roots of Conflict. – Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 2001. – 288 p.
16. Weitsman P. Dangerous Alliances: Proponents of Peace, Weapons of War. – Stanford: Stanford University Press, 2004. – 244 p.
17. Telegram from German Ambassador at Rome to the German Foreign Office in Berlin. – 31 July 1914. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.firstworldwar.com/source/italianneutrality.htm>
18. Мировые войны XX века: в 4 кн. / ред. кол. В.А. Золотарев [и др.]; РАН, Институт всеобщей истории, Ассоциация историков Первой мировой войны, Ассоциация историков Второй мировой войны. – М.: Наука, 2002. – Кн. 2: Первая мировая война: документы и материалы / сост. А.П. Жилин; отв. ред. В.К. Шацлло. – М.: [б.и.], 2002. – 581 с.
19. Jervis R. Perception and Misperception in International Politics. – Princeton: Princeton University Press, 2017. – 544 p.
20. Clark C. The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914. – New York: Harper, 2014. – 736 p.
21. Fischer F. Germany's Aims in the First World War. – New York: Norton, 1967. – 652 p.
22. Mayer A. The persistence of the Old Regime: Europe to the Great War. – New York: Pantheon Books, 1981. – 384 p.
23. May E. Cabinet, Tzar, Kaiser: Three Approaches to Assessment // Knowing One's Enemies: Intelligence Assessment Before the Two World Wars / Ed. by E. May. – Princeton: Princeton University Press, 2014. – P. 11-37.
24. May E. Capabilities and Proclivities // Knowing One's Enemies: Intelligence Assessment Before the Two World Wars / Ed. by E. May. – Princeton: Princeton University Press, 2014. – P. 503-542.

References

1. Zolotarev, V.A. (eds) (2002). *Mirovyye voyny XX veka: v 4 kn*; RAN, Institut vseobshchey istorii, Assotsiatsiya istorikov Pervoy mirovoy voyny, Assotsiatsiya istorikov Vtoroy mirovoy voyny [World wars of the twentieth century: in 4 books; RAS, Institute of General History, Association of World War I Historians, Association of World War II Historians. *Kn. 1: Pervaya mirovaya voyna: istoricheskiy ocherk* [Book. 1: World War I: historical sketch]. [In Russian].
2. Albertini, L. (2005). *The Origins of the War of 1914 (3 Volumes: Vol. I – 578 p.; Vol. II – 686 p.; Vol. III – 702 p.)*. New York: Enigma Books. [In English].
3. Liddel Gart, B. (2005). *1914. Pravda o pervoy mirovoy* [1914. The Truth About the First World War]. – Moskva: Yauza, Yeksmo. [In Russian].
4. Hinsley, F.H. (1977). *British Foreign Policy under Sir Edward Grey*. New York: Cambridge University Press. [In English].
5. Khal'garten, G. (1961). *Imperializm do 1914 goda. Sotsiologicheskoye issledovaniye germanskoj vneshney politiki do pervoy mirovoy voyny* [Imperialism before 1914. A Sociological Study of German Foreign Policy before the First World War]. Moskva: Iz-vo inostrannoy literatury. [In Russian].
6. Kapitonenko, M. (2019). *Teoriya mizhnarodnykh vidnosyn* [Theory of International Relations]. – Chernivtsi: Knyhy – XXI. [In Ukrainian].

7. Aron, R. (2000). *Myr i viyna mizh natsiyamy* [Peace and war between nations]. – Kyiv: Yunivers. [In Ukrainian].
8. Hobsbawm, E. (1989). *Age of Empire: 1875-1914*. London: Weidenfeld & Nicolson. [In English].
9. Joll, J. & Martel, G. (2013). *The Origins of the First World War*. 3-d ed. New York: Routledge. [In English].
10. Kaiser, D. (1983). Germany and the Origins of World War. *The Journal of Modern History*, 3, (55), pp. 442-474. [In English].
11. Watson, A. (2014). *Ring of Steel: Germany and Austria-Hungary in World War I. The People's War*. New York: Basic Books. [In English].
12. Utkin, A.I. (2001). *Pervaya mirovaya vojna* [World War I]. Moskva: Algoritm. [In Russian].
13. Kennedy. P. (1987). *The Rise and Fall of Great Powers*. New York: Vintage books. [In English].
14. Kheystings. M. (2017). *Pervaya mirovaya vojna. Katastrofa 1914 goda* [The First World War. The catastrophe of 1914]. – Moskva: Al'pina. [In Russian].
15. Van Evera. S. (2001) *Causes of War: Power and the Roots of Conflict*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press. [In English].
16. Weitsman. P. (2004). *Dangerous Alliances: Proponents of Peace, Weapons of War*. Stanford: Stanford University Press. [In English].
17. *Telegram from German Ambassador at Rome to the German Foreign Office in Berlin. 31 July 1914*. [Online]. Available from: <https://www.firstworldwar.com/source/italianneutrality.htm> [In English].
18. Zolotarev, V.A. (eds) (2002). *Mirovyye voyny XX veka: v 4 kn*; RAN, Institut vseobshchey istorii, Assotsiatsiya istorikov Pervoy mirovoy voyny, Assotsiatsiya istorikov Vtoroy mirovoy voyny [World wars of the twentieth century: in 4 books; RAS, Institute of General History, Association of World War I Historians, Association of World War II Historians. *Kn. 2: Pervaya mirovaya vojna: dokumenty i materialy* [Book. 2: World War I: documents and materials]. [In Russian].
19. Jervis, R. (2017). *Perception and Misperception in International Politics*. Princeton: Princeton University Press. [In English]
20. Clark, C. (2014). *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*. New York: Harper. [In English].
21. Fischer, F. (1967). *Germany's Aims in the First World War*. New York: Norton. [In English]
22. Mayer, A. (1981). *The persistence of the Old Regime: Europe to the Great War*. New York: Pantheon Books. [In English].
23. May, E. (2014). Cabinet, Tzar, Kaiser: Three Approaches to Assessment. In: E. May (ed.). *Knowing One's Enemies: Intelligence Assessment Before the Two World Wars*. (Pp. 11-37). Princeton: Princeton University Press. [In English].
24. May, E. (2014). Capabilities and Proclivities. In: E. May (ed.). *Knowing One's Enemies: Intelligence Assessment Before the Two World Wars*. (Pp. 503-542). Princeton: Princeton University Press. [In English].

Клименко Ю.А., Потехин А.В. Возвращаясь к вопросу о причинах Великой войны XX в.

В начале XX в. среди европейских правящих элит, военных кругов и имперских неправительственных организаций доминировал силовой подход к решению международных конфликтов. Упор делался на непримиримой борьбе за так называемые «национальные интересы», необходимости изменить мир к лучшему, несомненному преимуществу межгосударственной конкуренции над сотрудничеством и применению силы, прежде всего военной. Безусловным приоритетом государства была способность мобилизовать национальные ресурсы для защиты своих «интересов».

Большая война за осуществление геополитических мечтаний была бессмысленной тратой имеющихся ресурсов. Ее инициаторы, в первую очередь Германия, руководствовались скорее

ідеологічними, ніж прагматичними соображеннями, і отримали результати, які прямо протирічили розрахункам їх великих стратегій. Серед причин війни не було раціональних, які вирішували основні економічні проблеми, проблеми безпеки, соціальні чи будь-які інші. Натомість були ті, хто заробляв гроші на підготовці до війни.

Рішальним фактором, який викликав війну, була приверженість міфам: про преувеличених чи вигаданих «національних обид»; «несоответствию полученной доли колоніальних захоплень всьому в світовій економіці і політиці»; «незначимих народах, неспособних до внеску в цивілізаційний прогрес, їх руйнівний націоналізм»; «культурному перевиродженню, яке при необхідності повинно бути поширено силою»; «окнах вразливості, які варто закрити негайно»; «зову крові, волі і долі» і т.д.

Істочники війни слід шукати в поглядах правителів, представників чи службовців старих режимів династичної аристократії. Правлячий імперський клас перебував у кризі, йому загрожували соціальні і національні потрясіння, тому він був схильний шукати спасіння в переможній війні за «малу ціну». Але, яким чином сторони конфлікту надіялися на швидку перемогу? Втім, незалежно від типу режиму – абсолютної чи конституційної монархії, демократичного чи авторитарного державства – занадто часто їх вище керівництво глибоко помилялося, зокрема в таких питаннях як вступлення в війну, вибір союзників і форм, методів і ступеня взаємодії з ними.

Відзначимо, що війна в Європі могла статися раніше, адже держави постійно загрожували одна одній, а неодноразові спроби ліквідувати загрозу агресії вивернули міжнародну стабільність. Зусилля європейських лідерів не були направлені на створення стійкого військового потенціалу союзників, об'єднаних загальною стратегією для досягнення узгоджених цілей. Натомість переобладали дипломатичні ігри: сторони блефовали, намагалися розіграти козири, яких у них насправді не було. В результаті Великої війни стався крах чотирьох імперій: Австро-Угорської, Російської, Німецької та Османської і вибух двох найбільш тоталітарних революцій в Європі ХХ ст. – Російської (більшовицької) і Німецької (нацистської).

Ключові слова: Велика війна, 1914 р., національні інтереси, економічні фактори, колонії, дилема «наступлення-захист», імперія, військово-політичні союзи.

Klymenko Yu., Potiekhin O. Coming Back to the Problem of the Causes of the Great War of the XX-th Century.

At the beginning of the twentieth century, among the European ruling elites, military circles and imperial non-governmental organizations, the force-based approach to the resolution of international conflicts dominated. The emphasis was on the irreconcilable struggle for the so-called “national interests”, the need to change the world for the better, the undoubted advantage of interstate competition over cooperation and the use of force, primarily military. The unconditional priority of the state was the ability to mobilize national resources to protect its “interests”.

The Great War to realize geopolitical dreams was a waste of available resources. Its initiators, primarily Germany, were guided by ideological rather than pragmatic considerations, and obtained results that directly contradicted the calculations of their grand strategies. Among the reasons for the war there were no rational ones that solved basic economic, security, social or any other problems. But there were those, who made money in preparation for the war.

The decisive factor that triggered the war was the adherence to myths: about exaggerated or fictitious “national grievances”; “the discrepancy between the obtained share of colonial seizures and the weight in the world economy and politics”; “insignificant nations, incapable of contributing to civilizational progress, their destructive nationalism”; “cultural superiority, which, if necessary, must be extended by force”; “windows of vulnerability that should be closed immediately”; “the call of blood, will and fate”, etc.

The origins of war are to be found in the views of the rulers, representatives or servants of the old regimes of the dynastic aristocracy. The ruling imperial class was in crisis, it was threatened by social and national upheavals, which is why it was inclined to seek salvation in a victorious war at a “low cost”. But how did the parties to the conflict hope for a quick victory? Indeed, regardless of the type of regime – an absolute or constitutional monarchy, a democratic or an authoritarian state – too often their top leadership was deeply mistaken, in particular in such matters as entering the war, choosing allies and forms, methods and degree of interaction with them.

Note that the war in Europe could have happened earlier, because the states constantly threatened each other, and repeated attempts to eliminate the threat of aggression blew up international stability. The efforts of European leaders were not aimed at creating sustainable military capabilities of the allies united by a common strategy to achieve agreed goals. But diplomatic games prevailed: the sides bluffed, tried to play trump cards, which they actually did not have. As a result of the Great War, four empires collapsed: the Austro-Hungarian, Russian, German and Ottoman and the explosion of two of the largest totalitarian revolutions in Europe in the XX-th century – Russian (Bolshevik) and German (Nazi).

Keywords: *Great War, 1914, national interests, economic factors, colonies, dilemma “offence-defense”, empire, military-political alliances.*

УДК 94 (439)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2020-12-7>

Держалюк М.С.

ТРИАНОНСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР – ДЖЕРЕЛО НЕСТАБІЛЬНОСТІ У ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ (ЧАСТИНА 1)

У статті зазначається, що Трианонський мирний договір від 4 червня 1920 р. між країнами Антанти та Угорщиною за наслідками Першої світової війни виявився, як і усі інші шість договорів Версальської системи, переважно несправедливим. У насильницький спосіб територія Угорщини зменшилася на 2/3-х, чисельність населення скоротилася у 2,7 рази, третина угорського етносу перейшла до складу сусідніх держав.

Наголошується, що упродовж 1920-2020 рр. в Угорщині не було владних політичних сил різних спрямувань і течій, які визнавали б Трианонський мирний договір справедливим. Одночасно, правлячі політичні еліти сусідніх з Угорщиною держав вважали і вважають умови Трианона справедливими. Такі протилежні оцінки наслідків Версалью породжували антагонізм, унеможлилювали досягнення компромісу між країнами Центрально-Східної Європи.

Звертається увага на те, що у часи домінування у Європі коаліції країн на чолі з Німеччиною Версальські мирні договори, у тому числі й Трианонський, були демонтовані, запроваджувався новий порядок, у якому активну роль відіграли опоненти Версалью – Німеччина, Італія, Японія, СРСР, Угорщина, Болгарія.

Зазначається, що переможці Другої світової війни відновили кордони країн союзниць Німеччини у Європі, згідно з власними геополітичними інтересами, що на 70% відповідали кордонам, встановленим Антантою після Першої світової війни. Паризьким мирним договором від 10 лютого 1947 р. над Угорщиною було поновлено трианонські кордони. СРСР, Велика Британія, Франція і США діяли з гегемоністських позицій, керувалися правом переможця і багато в чому нав'язали переможеним країнам дискредитовані умови Версальської системи, не зробили належних висновків і не вибудували міжнародні відносини на наближених до справедливості принципах, а зберегли відповідними договорами ускладнені територіальні суперечності минулого.

Вказується, що загроза асиміляції і зникнення закордонних угорців – одна з головних причин активізації сучасної Угорщини. Заходи для подолання синдрому розчленованості угорської нації у Центрально-Східній Європі, що триває уже століття, дають незначні результати; темпи скорочення чисельності угорців у сусідніх державах упродовж останнього століття є найбільшими, тому Будапештом вважається, що немає часу для зволікання із запровадженням автономії для закордонних угорців, бо через наступні 25 років сама потреба в ній відпаде через їх зникнення.

Підкреслюється, що рівень забезпечення прав угорської меншини Закарпаття особливо позначається на взаєминах Угорщини з Україною. Оздоровлення відносин між Угорщиною та Україною має мінімальні шанси, оскільки позиції сторін щодо порядку застосування освітнього та мовного законів в Закарпатті не співпадають.

Враховуючи рішучу активність Угорщини та угорських закордонних спільнот у 2020 р. (століття підписання Трианонського мирного договору 4 червня 1920 р.), зроблено висновки, що дана проблема не тільки не втратить актуальності, а й значно посилиться.

Ключові слова: Трианонський мирний договір, титульна нація і меншина, міжетнічні проблеми, закордонні угорці, подвійне громадянство, автономія, мова освіти меншин, роль державної мови.

4 червня 2020 р. виповнилося 100 років з часу підписання Трианонського мирного договору між переможцями Першої світової війни (Францією, Великою Британією, Італією, США, Японією, іншими) та Угорщиною. Цей договір явився одним із шести мирних договорів Версальсько-Вашингтонської системи (1919-1921 рр.), яким визначалися територіальні, економічні, репараційні, воєнні та міжнародно-правові умови існування цієї держави. Його положення виявилися одними з найбільш несправедливих і кабальних щодо угорської нації та держави.

Багатонаціональний фактор, гострі міжетнічні суперечності, що наростали і особливо загострилися на рубежі XIX-XX ст., породжували для кожної з таких держав складні й нездоланні проблеми. Особливо це негативно позначилося на внутрішньому і міжнародному житті Австро-Угорської монархії **після того, як у великій міжнародній політиці одночасно і відчутно посилилась її суб'єктність і об'єктність, що прискорило розпад цієї країни та формування у регіоні складних майбутніх процесів.** Станом на 1914 р. у монархії, з урахуванням Боснії та Герцеговини, підконтрольної спільно Австрії та Угорщині, мешкало понад 52,75 млн. чол., її територія становила 676,5 тис. кв. км. За обсягами території та кількістю населення монархія належала до першої десятки країн Європи. До її складу у дуальну епоху входило 12 великих народів, з яких пануючі нації – німці та угорці – склали 44,1% населення. На землях, які відносилися до Австрії (Цислейтанії), а це понад 300 тис. кв. км і 26,71 млн. чол., **австрійці/німці становили 12 млн. чол. (35,6% всього населення).** Решту склали 6,5 млн. чехи, 5 млн. поляки, 3,5 млн. українці, 1,3 млн. словенці, 0,8 млн. серби та хорвати, 0,75 млн. італійці, 0,4 млн. румуни та понад 0,5 млн. інші етноси.

Угорське королівство (Транслейтанія) напередодні війни було таким же строкатим за національним складом як і Цислейтанія. З врахування Хорватії його територія становила 324,75 тис. кв. км, населення – понад 21 млн. чол.; угорці склали майже 10 млн. чол. (48% всього населення). Без Хорватії Угорське королівство складало 283 тис. кв. км, населення – 18,3 млн. чол., питома вага угорців перевищувала 54%. Крім угорців, тут проживало до 3 млн. румунів, понад 2 млн. німців, до 2 млн. словаків, 1,8 млн. хорватів, понад 1 млн. сербів, понад 0,5 млн. українських русинів (Закарпаття, Східна Словаччина), євреї, роми [1, о. 225, 258; 2, с. 133-157]. Дані про Цислейтанію і Транслейтанію наводяться без врахування підконтрольної їм обом Боснії та Герцеговини.

Східний і південний напрямки зовнішньої політики монархії перебували під спільним контролем Відня та Будапешта, оскільки до Австрії належали Судети, Чехія, Західна і Східна Галичина, Буковина, Словенія і Південний Тіроль, а до складу Угорського королівства – Словаччина, Закарпаття, Патріум, Трансильванія, Східний і Західний Банат, Воєводина та Хорватія. Найвразливішою проблемою для монархії було те, що чисельність ненімців

переважала в Австрії, а угорців у королівстві досягла половини населення. Помітне посилення національно-визвольних рухів з початку ХХ ст. склало реальну небезпеку для розпаду держави. Фактор чисельної переваги інших народів монархії над німцями та угорцями перетворив їх на союзників в етнонаціональній політиці, змушував останніх активно і узгоджено діяти по ослабленню національно-визвольних рухів, посиленню асиміляційної політики слов'янських народів і румунів, які проживали у монархії, недопущенню наростання панславізму, посилення впливу країн Антанти, особливо Росії, у Центрально-Східній Європі (ЦСЄ) та на Балканах. У політиці щодо слов'янських народів, особливо на Балканах, Відень рахувався з позицією Будапешта. Лише на західному напрямку міжнародна політика монархії (Німеччина, Італія, Франція) формувалася переважно у Відні. З боку правлячих еліт монархії різко посилилася політика пангерманізму і пангунгаризму у відповідь на наростання серед чехів, словаків, українців, сербів, хорватів, підтримуваних Антантою, прагнення до незалежності, формування самостійних держав, а серед румунів – ідей великої Румунії, спрямованих на вихід із складу монархії. На рубежі ХІХ-ХХ ст. у протистоянні панславізму Будапешт почав діяти наполегливіше і рішучіше від Відня. Національна політика Угорщини, відповідно до освітніх законів 1868 р., 1881 р. та поправок до них А. Аппоні 1907 р., була спрямована на прискорену асиміляцію нетитульних народів королівства, щоб зменшити вплив останніх і не допустити наростання їхнього впливу та загрози для збереження цілісної монархії. Не випадково Угорщина відіграла важливу роль у недопущенні реформування у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. дуальної монархії аж до її розпаду шляхом розширення прав чехів, українських русинів, що планувалося здійснити Габсбургами. Напередодні Першої світової війни процес асиміляції в Угорському королівстві набув апогею.

Незважаючи на докладені великі зусилля, Габсбурзька монархія на початку ХХ ст. виявилася неспроможною політико-економічними і дипломатичними заходами протистояти наростанню впливу країн Антанти у Південно-Східній Європі, спрямувати розвиток національно-визвольних змагань інших народів монархії у конструктивне з точки зору її інтересів русло, що й стало вирішальною обставиною для оголошення монархією війни Сербії, яка переросла у Першу світову війну.

Боротьба поневолених слов'янських народів за незалежність від Османської, Австро-Угорської та Німецької імперій постійно використовувалася Росією, Францією і Великою Британією особливо активно на рубежі ХІХ-ХХ ст., у ході прискореного наростання національно-визвольних змагань. З одного боку, справедлива підтримка країн Антанти боротьби за національне звільнення таких народів гнучко поєднувалася з їх геополітичними інтересами, посиленням присутності у Європі та Азії. А з другого боку, у гострому протистоянні країн Антанти та Центральних держав навколо національно-

визвольного і великодержавницького факторів проявилися закономірності, що є властивими для відносин **держав, які претендують на світову роль**. Один блок країн прагнув досягти гегемонії у Європі, а другий намагався недопустити цього і зберегти там недоторканими власні пануючі позиції. Через безсилля останнього протидіяти втраті позицій протистояння загострилося і спричинило розв'язання Першої світової війни між двома блоками країн – Габсбурзької монархії, Німеччини, Туреччини і Болгарії та країн Антанти (Франції, Британії і Росії). Подібна закономірність, мабуть, є класичною у боротьбі чи прагненні до світового панування.

Після вступу США у війну на боці країн Антанти 7 грудня 1917 р. та обнародування у січні 14 пунктів В. Вільсона для країн Четверного союзу стала очевидною загроза програти війну і понести за це велику відповідальність. Протидіючи цьому Центральні держави, досягши Брест-Литовського сепаратного миру на Сході з Україною та з Росією у лютому-березні 1918 р., зуміли вийти з війни на два фронти і зосередитися на протиборстві лише на заході і півдні. Більше того, продовольчі поставки з України та розрив більшовицької Росії з Антантою допомогли значною мірою відновити рівновагу обох воюючих блоків. Міністр закордонних справ Австро-Угорщини О. Чернін вдався до негайного використання Брест-Литовського досвіду на переговорах з Францією і Британією, щоб і на західному напрямку досягти вигідного перемир'я. Зберігаючи лояльність до Німеччини, він розробив план сепаратного миру з країнами Антанти і провів з її представниками у квітні 1918 р. переговори з метою досягнення вигідних мирових умов для монархії, зокрема найголовніших, що були найбільш вразливими і доленосними для неї: припинення війни на Заході без анексій і контрибуцій, збереження територіальної цілісності монархії. Однак, повторити східний сценарій (припинити війну на рівних і уникнути поразки у ній) на Заході не вдалося, оскільки Франція, Британія та Італія, підсилені США, взяли курс на перемогу у війні і нав'язування умов миру як переможців, а не як рівнозначних сторін. Представники Антанти, добре знаючи про слабкі позиції монархії, вимагали від Австро-Угорщини розірвати стосунки з Німеччиною і вийти з війни на умовах Антанти (слов'янські народи і румуни мають набути незалежності). Монархія не погодилася на такі умови Антанти, залишилася союзницею Німеччини і продовжила бойові операції на західних фронтах.

При таких обставинах Франція, Італія, Британія і США посилили з травня 1918 р. бойові дії на усіх фронтах з метою досягнення перемоги над країнами Четверного союзу, їх розчленування, звільнення слов'янських й інших народів від німецького, австрійського, угорського та турецького панування. Вважалося, що новоутворені держави стануть надійними союзницями проти мілітаристської Німеччини та більшовицької Росії.

Наслідки розпочатої і програної війни обернулися для Центральних держав, для Габсбурзької імперії зокрема, як і кожної іншої

багатонаціональної монархії, яка потрапляла у подібне становище, катастрофою. У ході виснажливої 4-річної війни економіка монархії зазнала руйнації, перебувала на межі краху, зросло безробіття, нечувано збідніло населення. Внаслідок падіння абсолютизму, в умовах перехідного періоду до республіканської форми правління у Німеччині, Австрії, Угорщині, Туреччині тимчасово, у 1918-1920 рр., посилювався хаос і різко знизилася ефективність роботи державних органів правлячої еліти нового устрою цих держав. Керівництво збройних сил, як і усі провідні верстви суспільства, були деморалізовані. Обороноздатність кожної з країн Четверного союзу, особливо Австро-Угорщини, впала. Жодній з них не вдалося консолідувати і мобілізувати збройні сили на захист національних інтересів та утримання етнічних територій у межах власної держави, спрямувати політико-дипломатичний потенціал на відстоювання державних інтересів на переговорах з Антантою на рівних і добитися справедливих мирових умов.

Велика Британія і Франція, як світові і ще стабільні колоніальні імперії, цим уміло скористалися. Вони рішуче і зухвало застосували весь свій економічний потенціал, наростили збройні операції і вдалися до прискореної воєнної перемоги над країнами Четверного союзу, насамперед над Німеччиною, Австро-Угорщиною та Османською імперією, всебічно підтримували антимонархічні і пацифістські сили, ліві рухи у цих державах, сприяли дискредитації авторитету влади та розколу суспільства, нарощували допомогу національно-визвольним рухам усіх поневолених народів цих монархій, особливо слов'янських. Заходи з боку Франції, Італії, Британії та США по ослабленню єдності Австро-Угорської, Німецької та Османської імперій, підтримка національних рад чехів, поляків, румунів і південних слов'ян почала наростати упродовж літа і прискорилося у вересні-жовтні 1918 р. У кінці жовтня 1918 р. **Антантою було проголошено і визнано незалежність Чехословаччини, Королівства хорватів, сербів та словенців, Польщі, Румунії** у нових кордонах, десятків країн Балканського півострова та арабського світу.

Підтримка Антантою при визначенні кордонів нових держав поширювалася не тільки на їхнє прагнення справедливо оволодіти етнічними землями, а й на захоплення значних територій інших народів, насамперед австрійців та угорців. Вона була породжена як великодержавницькими планами сусідніх держав, так і зобов'язаннями й інтересами самих держав Антанти ще з воєнних часів. Намагаючись добитися якомога ширшої коаліції народів проти країн Четверного союзу і забезпечення перемоги у війні, Франція та Британія уклали упродовж 1914-1916 рр. таємні угоди з лідерами національних рад Чехії, Румунії, Сербії про передачу останнім відповідних територій Австрії, Угорщини в разі, якщо останні вступають у війну на боці Антанти проти Центральних держав, що й було ними на угоду Антанти зроблено. Рекомендації лідерів чеських, сербських, польських, хорватських, словацьких і румунських національних рад, вироблені у 1916-1918 рр., спрямовані на розвал

країн Четверного союзу і створення на їх місці незалежних національних держав з визволених народів, отримали належне оформлення у всіх шести Версальських договорах з Центральними державами упродовж 1918-1923 рр.

Після серії невдач на фронтах імператор/король Австро-Угорщини Карл I визнав 16 жовтня 1918 р. поразку у війні і видав Маніфест про перетворення імперії на федерацію національних держав. Але національні ради недержавних народів монархії (чехів, румунів, південних слов'ян) відхилили цей Маніфест. Слідом за ним попередній глава уряду Угорщини І. Тіса, як і чинний Ш. Векерле, інші відомі політики 17 жовтня також визнали поразку країни у війні, але не погоджувалися на проведення демократичних реформ і визнання прав на самовизначення неугорських народів та надання їм автономії. Проте антимонархічні революції та національно-визвольні процеси на просторі Австро-Угорщини домінували, набули прискореного і переможного розвитку. Останній монархічний уряд на чолі з Ш. Векерле подав 24 жовтня 1918 р. у відставку. 31 жовтня його очолив лідер республіканських сил М. Каройі. Проголошення 28-29 жовтня 1918 р. незалежності Чехословаччини, Королівства сербів, хорватів та словенців, відродження Польської, Української держав, наростання боротьби румунів Трансільванії за її вихід із складу Угорщини та приєднання до Румунії відбувалося мирно і на демократичній основі через те, що національно-визвольні змагання цих народів співпали в часі із найвищою стадією безвладдя й анархії в Австрії, Угорщині у перші дні після падіння монархічної влади і перемоги у цих двох стовпах Габсбурзької монархії 30-31 жовтня 1918 р. буржуазно-демократичних революцій, а 9 листопада – у Німеччині, встановленням в усіх цих трьох країнах республіканського устрою. Нова влада Австро-Угорщини підписала 3 листопада у м. Падуя (Італія) перемир'я з країнами Антанти, а Німеччина це зробила 11 листопада 1918 р. у Комп'єнському лісі. Після того як імператор/король Габсбурзької монархії Карл I зрікся 11 листопада престолу республіканська влада Угорщини на чолі з **М. Каройі** окремо уклала 13 листопада 1918 р. у Белграді перемир'я з Антантою. Світова війна закінчилася, Центральні держави визнали свою поразку, у кожній з них започакувався демонтаж абсолютистського режиму і формування республіканського устрою. Підписані Центральними державами умови перемир'я у війні упродовж жовтня-листопада 1918 р. розцінювалися Антантою як визнання ними поразки у війні та повну капітуляцію. Насправді Центральні держави сприймали це як акт припинення війни, правову основу для початку переговорів по укладенню рівноправних мирних договорів.

Провідні політичні сили Австро-Угорщини до середини листопада 1918 р. не допускали реформування монархії і боролися за збереження за нею історичних територій. Лише після падіння монархії, проголошення рейсратом Австрії 30 жовтня Австрійської Республіки та його рішення про приєднання до Німецької республіки як складової частини Німеччини, Угорщина припинила

стосунки з Віднем і вдалася до розбудови власної суверенної держави і проведення самостійної зовнішньої політики. Після перемоги 30-31 жовтня буржуазно-демократичної революції і встановлення 16 листопада в Угорщині республіканського устрою Угорська Народна Республіка (УНР) на чолі з М. Кароєм вдалася до перетворення Угорщини на федерацію угорського, словацького та хорватського народів, забезпечення автономії для українських русинів, румунів та сербів у рамках кордонів колишнього Угорського королівства. Однак, національно-визвольні рухи пригнічених народів значно випереджали активні політичні дії республіканських сил Австрії та Угорщини. Австро-Угорська монархія у жовтні-листопаді 1918 р. розпалася на сім нових незалежних держав – Австрію, Угорщину, Чехословаччину, Королівство сербів, хорватів і словенців (Югославія), Польщу, ЗУНР – Західноукраїнську державу та нову Румунію, кордони яких у 1918-1920 рр. були сформовані країнами Антанти – переможцями війни – з ігноруванням етнічних факторів, з гегемоністських позицій, що відповідало їхнім геополітичним інтересам та новому правопорядку у Європі.

Прагненням республіканської влади Австрії та Угорщини зберегти історичні кордони колишніх Австрії та Угорщини не судилося реалізуватися через рішучий спротив цьому країн Антанти та їх союзниць, щойно проголошених незалежними державами неугорських народів колишньої Габсбурзької монархії. Франція та Велика Британія особливо після капітуляції Німеччини рішуче підтримали визвольні змагання народів Габсбурзької монархії і не визнавали національної політики, запропонованої Угорською та Австрійською республіками. В умовах непідтримки з боку Антанти та лідерів сусідніх народів принципів федералізації Австрії та Угорщини нові владні еліти останніх переорієнтовувалися на більшовицьку Росію та Українську державу, полівиння у цих країнах, особливо в Угорщині, прискорилося.

Рішення Паризької конференції від 26 лютого 1919 р. явилася вирішальним у розчленуванні Угорщини. У ньому пропонувалося перенести нові демаркаційні лінії (розмежування між сусідніми країнами та Угорщиною) вглибину угорських територій і пояснювалося це необхідністю об'єднання народів регіону задля недопущення поширення більшовицьких ідей у Європі. На той момент 60% території історичної Угорщини уже були окуповані сусідніми країнами за допомогою Антанти. Як з'ясувалося, Антанта не збиралася розпочинати колективного військового наступу проти більшовицької Росії, а війська румунів, сербів та чехів за її підтримки чомусь спрямовувалися лише на окупацію нових територій Угорської народної республіки. На якій підставі республіканська влада Угорщини мала поступатися своїми територіями сусіднім країнам, бо вони, бачте, виступають проти більшовицької Росії. Таку загарбницьку політику Антанти (на словах заявлялося, що вона готувалася з початку 1919 р. боротися проти більшовицької Росії, а на ділі вдалася до окупації із своїми союзницями усе нових територій Угорської

республіки) глава уряду УНР М. Каройі мав усі підстави назвати віроломною, **позначеною** принципами макіавеллізму. Оцінки М. Каройі поведінки країн Антанти у ЦСЄ були справедливими. На нараді військових угорської армії 2 березня у м. Сатмар він зазначив: якщо Антанта проігнорує принципами В. Вільсона і захоче нав'язати Угорщині такий мир, який передбачає розчленування Угорщини, то він такого миру ніколи не підпише. Угорщина буде захищати свої національні території. Слід зазначити, що УНР являлася самим прогресивним державним устроєм у тогочасній Європі, а її влада – уособленням центристських і демократичних цінностей. Оскільки ця позиція республіканської влади Угорщини Паризькою Конференцією не була взята до уваги, тому вимоги дипломатичної ноти місії Антанти у Будапешті на чолі з підполковником Фернандом Віксом від 20 березня 1919 р. провести демаркаційну лінію між Угорщиною та новими сусідніми країнами із значним заглибленням в етнічні угорські території були оцінені урядом УНР імперіалістичними і загарбницькими й рішуче ним відхилені.

Глава уряду УНР М. Каройі, не погодившись із запропонованими Антантою кордонами між Угорщиною та новими країнами, відмовився від влади і передав її союзу лівих сил – соціал-демократів та комуністів, які, взявши владу, повели рішучу збройну боротьбу спочатку за збереження цілісності історичної Угорщини, а коли це стало неможливим, то за збереження етнічних угорських територій у складі Угорщини. Антиугорська позиція Антанти та її союзниць – сусідніх країн – стала основною причиною різкого полівіння угорського суспільства та його еліти, мирної перемоги Угорської радянської республіки (УРР) 21 березня 1919 р. Антанта зверталася у квітні того ж року (нота генерала Сметса) й до УРР з подібними вимогами від 20 березня, але вони також були рішуче відкинуті. Проект Конституції УРР від 24 червня 1919 р. передбачав формування соціалістичної федерації рівноправних республік робітників та селян народів колишнього Угорського королівства на зразок Російської Федерації. Коли стала зрозумілою нереальність здійснення цього завдання, УРР погодилася на вихід із її складу інших народів і формування ними незалежних держав. 3 червня 1919 р. Радянська Угорщина рішуче протидіяла загарбницьким планам сусідніх держав, і вдалася до збройного захисту угорських етнічних територій, недопущення їх передачі до складу Словаччини, Румунії та Сербії, яких підтримували країни Антанти. Ідеї про те, що святу угорську землю не можна віддавати нікому, об'єднали угорських комуністів, соціалістів та націоналістів. Наспів сформована 100 тисячна Червона армія УРР успішно вела восени-влітку 1919 р. вітчизняну війну за збереження етнічних земель Угорщини проти зазіхань сусідніх держав, поки країни Антанти, особливо Франція, не посилили своєї участі на боці Румунії, Чехії, Сербії, Польщі, заблокувавши УРР та ізолювавши її від більшовицької Росії. Після падіння УРР, спричиненої агресивними діями Антанти та сусідніх

держав, у Парижі прискорилося підготовка мирного договору з вірою, що переможена і окупована Угорщина його підпише.

Мирний договір з Угорщиною готувався у Тріанонському палаці Версаля учасницями Паризької конференції упродовж усього 1919-1920 рр. без участі угорської делегації і без врахування жодної її пропозиції. Текст мирного договору і нові кордони між Угорщиною та новими сусідніми країнами були підготовлені, визначені і узгоджені учасницями конференції у травні-червні 1919 р. Ключову роль у цьому відіграв глава уряду Франції Ж. Клемансо. У Версалі чекали на повалення Угорської радянської республіки, окупацію 80% території цієї країни військами сусідніх держав і приведення до влади консервативних сил, які мали погодитися на мирові умови Антанти, бо народно-демократична і соціалістична влада Угорщини їх заперечували.

Учасниці Конференції від країн Антанти звинувачували **виключно** Угорщину, а не Габсбурзький двір у розв'язанні війни, що переросла у Першу світову війну, і відповідно поклали на неї за це найбільшу відповідальність, що було явним перебільшенням. Аргументи авторитетних юристів Угорщини у міжвоєнний період про те, що під час війни і до розпаду Габсбурзької монархії у листопаді 1918 р. Угорщина у складі монархії не мала суверенної воєнної і зовнішньої політики, тому її одноосібне звинувачення у розв'язанні війни не зовсім відповідало дійсності, не бралися до уваги. Більш правдивими були оцінки та звинувачення Угорщини у пригніченні національних меншин у ХІХ-на початку ХХ ст. Але знову ж таки віроломними і образливими виглядали пропозиції чеських представників на чолі з Е. Бенешем, керівників Франції (Ж. Клемансо), Британії (Г. Керзон, Р. Сетон-Ватсон) та інших, які активно підтримували розчленування Австро-Угорщини, створення на її місці ряду держав слов'янських народів. Окремі з них навіть характеризували угорців не європейською, а азіатською нацією, яка грубо порушувала права інших народів, що були у складі Угорського королівства, проводила **жорстоку політику асиміляції**.

Однозначна підтримка країнами Антанти національно-визвольних змагань усіх народів, які населяли монархію, їх рішення про розчленування Австро-Угорщини мотивувалося потребою в усуненні її з політичної арени, у ліквідації її як надійної опори Німеччини та серйозної суперниці у східноєвропейському регіоні і на Балканах.

У формуванні кордонів колишніх країн Четверного союзу бралися до уваги переважно геополітичний, гегемоністський і територіальний принципи, а національний склад територій, історичний чи економічний чинники значною мірою нехтувалися. В основу таких рішень клялися перебільшені дані делегацій Чехії, Румунії, Сербії, Польщі про етнічний склад територій, на які вони претендували, а позиція делегацій Німеччини, Австрії, Угорщини, України щодо усіх спірних територій ігнорувалася.

Чеська сторона переконувала, що у Судетській області проживало 1 млн. німців, замість 3,5 млн. за фактом, що у Словаччині проживало 300 тис. угорців замість понад 800 тис. осіб. Особливо перебільшеною на користь сусідніх держав представлялася питома вага національних спільнот Угорського королівства. Румунська делегація представила дані, що на землях 110 тис. кв. км, на які претендувала Румунія (Трансільванія, Східний Банат, регіон Патріум), румунський етнос на цих землях складав понад 60% населення, а угорський – третину. Насправді румунів було 50-51%, а угорців – 36%. Якщо до останніх додати кількість німців, євреїв, українських русинів, ромів (громадяни Габсбурзької монархії, а не Румунії), то усі вони разом на цих землях становили біля 50% населення. На половині західних територій Трансільванії, прикордонних з Затисянським регіоном, угорці явно переважали румунів, а при врахуванні інших етносів картина була ще більш на користь громадян монархії, а не Румунії. Дані про національний склад Угорського королівства за 1910 р., які угорська делегація на чолі з Палом Телекі намагалася передати учасникам Мирної Конференції, не були прийняті, а самі вони були ізольовані і утримувалися у готелі як інтерновані особи [3; 4].

Існування Угорської радянської республіки 21 березня – 1 серпня 1919 р. значно посилювало антиугорські позиції серед країн Заходу та сусідніх з нею країн. Підтримка у Східній Європі Польщі, Чехословаччини, Румунії, Югославії, їх територіальне розширення і перетворення на надійний санітарний кордон проти більшовицької Росії, блокування Москви і Будапешта, ізоляція одне від одного, недопущення поширення комуністичних ідей у Європі являлася визначальними рисами політики Франції і Британії у той момент [5, о. 37-38].

У період соціалістичної влади в Угорщині літом 1919 р. лідери її сусідніх держав – Чехословаччини, Румунії, Сербії – пропонували розчленувати Угорську державу та включити її суміжні з ними території до свого складу, що рішуче було відкинуто лідерами Паризької конференції. Взамін цьому ними пропонувалося утворити спільний коридор між трьома державами (Чехією, Румунією та Сербією) шляхом приєднання: до Чехії Словаччини, усієї північно-східної Угорщини, Закарпаття і таким чином ізолювати УРР від більшовицької Росії; до Румунії – Трансільванії, Мараморощини, Буковини, території південно-східної Угорщини по річці Тиса; до Сербії – південно-західної частини Угорщини. Антанта підтримала ідею Чехії та Румунії і на сході виник спільний чесько-румунський кордон, щоб протистояти радянським Росії та Угорщині. Ці плани були закріплені у Сен-Жерменському договорі від 10 вересня 1919 р. Паралельно до цього лідери Чехії та Сербії добивалися встановити між собою спільний коридор через західні землі Угорщини. На цей раз такої зухвалої акції навіть Антанта не дозволила собі здійснити.

Прагнення Чехії, Румунії і Сербії взяти Угорщину в суцільне кільце блокади, ізолювати її від Австрії, Польщі, України та Росії явилось не стільки

породженням угорського гегемонізму, скільки наслідком великодержавного шовінізму останніх. Остаточного розчленування Угорщини, як і її суцільного оточення, все ж не сталося лише тому, що цим ненаситним планам трьох сусідніх країн завадили здійснитися самі переможці Першої світової війни – насамперед Британія та Італія при мовчазній позиції Франції. «Завдяки великим державам, включно з Францією, наші територіальні втрати опинились меншими, хоча й значнішими, ніж це можна було б вважати справедливим та обґрунтованим» – точно оцінив проблему Тріанону відомий діяч Тамаш Зала на початку оксамитової революції в Угорщині [6, с. 3].

Після отримання запрошення взяти участь у Паризькій конференції у кінці 1919 р., глава угорської делегації А. Аппоні 10 січня 1920 р. прибув до Парижа. На засіданні Конференції 16 січня він виклав позицію Угорщини щодо умов договору, яку учасники вперше слухали, хоча доленосні питання Угорщини без її відома ними уже були вирішені. У своєму виступі А. Аппоні на основі правових, етнічних та історичних даних захищав інтереси угорської нації, відстоював етнічний принцип визначення кордонів, вважав несправедливим відрив від країни **186 тис. кв. км (2/3 частини її території) та 3,23 млн. угорців (1/3 угорської нації), причому з них 1,89 млн. осіб мають мешкати у безпосередньому дотиці із своєю колишньою батьківщиною, що є протиприроднім. Більше того, від Угорщини відбирався цілий ряд міст з чисто угорським чи переважно угорським населенням.** Для угорської делегації таке жорстоке територіальне покарання було незрозумілим, адже внаслідок цього руйнувалася економічна система держави. Доводив вагомість збереження єдиної Угорської держави й тим, що роздрібнені, малі і недосвідчені країни не зможуть надійно захищати Європу від зазіхань із Сходу та Півдня. Глава делегації наполягав, щоб аргументи угорської сторони були враховані при визначенні кордонів між Угорщиною та сусідніми державами; вимагав провести відповідно до 14 пунктів В. Вільсона референдум на усіх спірних територіях, які планувалося відібрати від Угорщини. «Заявляю, – наголошував А. Аппоні, – що ми приймемо результати референдуму, які б вони не були». Його обґрунтована промова французькою, англійською та італійською мовами отримала позитивну реакцію Великої Британії та Італії. Голова уряду і англійської делегації Ллойд Джордж, вивчивши дані про етнічний склад населення Угорського королівства, надані угорською стороною (Палом Телекі), виступив проти запропонованих кордонів між Угорщиною та сусідніми країнами, якщо 3 млн. угорців потрапляли до чужих держав. Це складало, як він заявив, 1/3 частину всієї угорської нації. Миру у Центральній Європі через такі кордони не буде, потрібно вносити правки у державні кордони, щоб вони найбільше відповідали етнічному чиннику. Така позиція обговорювалася учасниками конференції упродовж лютого-березня 1920 р. Але спроби британської, італійської делегацій у ході проведення додаткових консультацій не отримали належної уваги і підтримки більшості делегацій, так

же як і усі інші пропозиції угорської сторони, особливо з боку Франції, яка категорично висловлювалася проти будь-яких поступок угорцям. Її представники пропонували компенсувати передачу значних угорських етнічних земель до нових держав забезпеченням угорським меншинам релігійної, культурної, мовної та регіональної автономії. Тоді міністр закордонних справ Великої Британії Гарольд Керзон запропонував проводити референдуми на спірних територіях і їх результати брати за основу. І знову більшості не було отримано. Зійшлися на тому, що внесення змін у кордони буде зроблено пізніше, що дане питання врегулюють остаточно на рівні Ліги Націй, а на той момент не можна було зволікати, потрібно було негайно підписувати представлені, хоч і несправедливі умови договору.

Угорській делегації повторно було вручено 5 травня 1920 р. остаточний текст договору не для погодження, а для підписання, в основі якого лежали великодержавницькі інтереси країн Антанти та представників нових сусідніх з Угорщиною держав – Чехословаччини, Румунії, Королівства південних слов'ян (Югославії). **Ознайомившись із змістом договору, в якому була врахована лише одна пропозиція угорської сторони про захист прав угорських менших у сусідніх державах, А. Аппоні відмовився його підписувати і залишив Париж.** Зважаючи на безвихідне тогочасне становище Угорщини, за дорученням керівництва цієї країни міністр праці та народного добробуту А. Бенард 4 червня 1920 р. підписав договір безмовно, стоячи, не сівши за стіл переговорів, і зразу ж залишив залу засідань. Усі країни підписанти договору, окрім США, ратифікували його, і він вступив в силу 26 липня 1921 р. Конгрес США не ратифікував жодного з 6-ти Версальських договорів. **Двосторонні відносини США з усіма країнами Четверного союзу були визначені окремими договорами.**

Тріанонським мирним договором проголошувалася незалежність Угорщини, визнавалися її обрізані кордони, їй заборонялося без дозволу Ліги Націй вступати у будь-які союзи з іншими державами. Збройні сили обмежувалися 35 тис. за чисельністю без права на розвиток воєнно-промислового потенціалу. Угорщина втратила 38% промисловості, 67% національного багатства, сформоване Велике кільце залізничної мережі Угорського королівства. Починаючи з 1921 р., упродовж 30 років Угорщина мала платити контрибуцію за нанесені воєнні збитки країнам Антанти. Згодом обсяги платежів були у 10 разів зменшені і на середину 1920-х рр. їх виплата завершилася. Територія колишньої Угорщини з урахуванням Хорватії зменшувалася з 327,75 тис. кв. км до 93 тис. кв. км (на 75%), а населення з більш як 21 млн. до 7,6 млн. осіб (63,8%) колишнього Угорського королівства. Без врахування Хорватії територія Угорщини зменшувалася з 283 тис. кв. км до 93 тис. кв. км (на понад 67%), а населення з більш як 18,2 млн. до 7,6 млн. осіб (58%) колишнього Угорського королівства. Серед переданого до сусідніх держав усього населення угорці склали 3,3 млн. осіб (25,4%). Ця чисельність 3,3 млн.

угорців, які відійшли до сусідніх держав, становила 1/3 всього угорського етносу колишнього Угорського королівства. Кожен третій угорець потрапив до сусідніх держав у насильницький спосіб на основі цього диктату. Положеннями договору передбачалося забезпечення для угорських спільнот, які перейшли до сусідніх держав, рівних прав з місцевим населенням, незалежно від їх національності, раси, релігійного сповідання, гарантувалися їхні культурно-освітні та релігійні права. Про надання їм автономії у будь-якій формі у договорі не йшлося.

Тріанонський мирний договір став, в принципі, підсумковим актом Версальської системи мирних договорів 1919-1920 рр., узгоджувався з усіма попередніми договорами, зокрема із Сен-Жерменським мирним договором від 10 вересня 1919 р. з Австрією про передачу від Угорщини до Чехословаччини Словаччини і Закарпаття, а до Австрії – Західної Угорщини (Бургенланд). Серед шести мирових угод Версаля умови для Угорщини були одними із самих суворих і несправедливих. Прагнення угорської нації до об'єднання в єдиній державі на основі права народів на національне і державне самовизначення не відбулося. Тріанон був і залишається однією з найбільших національних трагедій в історії угорства. Французька дослідниця К. Хорель у своїй книзі «Хорті Міклош», виданій у Парижі 1993 р., а згодом і в Угорщині у 2017 р., стверджує, що у Європі немає іншої настільки розчленованої країни як Угорщина, від якої після Першої світової війни відібрали 2/3 її територій, а угорці стали найбільшою меншиною у сусідніх державах. Не применшуючи угорської трагедії, слід доповнити авторку, що у той період ще більших територіальних втрат зазнали Австрія та Османська імперія, а Україна та Білорусь взагалі були розділені між сусідами і втратили державність.

Не було дискусійним питання, чому угорська сторона, оцінюючи умови цього договору грабінницькими, все ж його підписала і ратифікувала 15 листопада 1920 р. Як показали наступні події, цілковита підтримка з боку країн Антанти новоутворених держав на протигагу інтересам Угорщини наростала. Якби Угорщина відхилила умови цього договору, то за наполяганням сусідніх з нею держав, країни Антанти пред'явили б ще більші анексіоністські вимоги до цієї країни. Не виключалася й можливість ліквідації самої угорської держави.

Додамо, що нав'язування Угорщині несправедливих кордонів стало наслідком не стільки реалізації саме умов таємних угод 1914-1916 рр. із національними радами сусідніх народів (від більшості подібних угод переможці війни мовчазно відмовлялися), скільки те, що для країн Антанти Австро-Угорщина була вагомою суперницею і опорою Німеччини, тому ліквідація і розчленування Австрії та Угорщини на користь нових сусідніх держав стало реалізацією стратегічного завдання самої Антанти. Основною причиною таких наслідків були несприятливі міжнародні та внутрішні чинники. Країни Антанти мали спільну позицію щодо розчленування монархії

на нові незалежні держави. У свою чергу, слов'янські та румунський народи, користуючись підтримкою переможної Антанти, не приймали жодних реформ та умов для збереження єдності країни у будь-яких формах. Останні твердо стояли на позиціях незалежного державотворення.

Додатковим вагомим чинником проти Угорщини явилось існування радянської республіки у березні-липні 1919 р., яка на заході розцінювалася як форпост поширення комуністичних ідей, зміцнення гегемонізму більшовицької Росії в Європі. Можливості для невеликої за воєнним і економічним потенціалом УНР, як і УРР не те що утримати цілісність країни, а й зберегти за нею значні угорські етнічні території через виснаження країни війною, поразку у ній, економічну розруху і тяжке матеріальне становище населення, в умовах розпаду монархії, активізації підтримки Антантою боротьби новоутворених Чехії, Румунії, Сербії проти УРР та більшовицької Росії, що надійно заблокували та ізолювали їх одну від одної, війни Угорщини на 4-х фронтах із сусідніми країнами, ставали примарними.

Збереженню єдиних і в існуючих кордонах Габсбурзької монархії в цілому та Угорського королівства, зокрема, не допомогли навіть проведені радикальні перетворення: ліквідація монархічної форми правління і запровадження республіканської моделі державного устрою, демократизація внутрішньополітичного життя, часткове запровадження аграрної реформи.

З поразкою монархії у війні прискорився її розпад, формування при сприянні країн Антанти нових держав. Гніт інших народів припинився, а згодом набув зворотніх тенденцій, уже проти німців та угорців на користь титульних націй нових держав. Думки окремих авторів про те, що падіння Габсбурзької монархії врятувало інші народи від асиміляції упродовж наступних поколінь, виглядають перебільшеними. При цьому слід однозначно відзначити й те, що лише після формування державності поневолених народів на місці Габсбурзької монархії, як і інших багатонаціональних країн, забезпечувалися оптимальні, кращі умови для їх повноцінного розвитку.

Сформовані на місці Габсбурзької монархії нові держави – Чехословаччина, Польща, Румунія, Югославія – стали у міжвоєнний період надійними союзницями Франції і Британії проти Росії, Німеччини, Австрії та Угорщини. Вихід із складу Угорського королівства Словаччини, Закарпаття, Трансільванії, Хорватії, Воєводини та інших регіонів південно-східної Угорщини і відповідне включення їх до складу Чехії, Румунії, Сербії визнавалося справедливими актами як з боку Угорщини, так і сусідніх країн, до яких вони перейшли. В цілому на усіх цих вищевказаних територіях угорське населення опинилося у меншості (дані перепису 1920 р.). Але на пограничних землях між Угорщиною та новими державами, до яких і ці землі відійшли, явно переважав угорський етнос (Фельвдік/Південна Словаччина, Патріум, Північна Трансільванія, Східний і Західний Банат, Дельвдік/Воєводина), що в Угорщині вважалося явною їх анексією і загарбанням з боку сусідніх держав. Всупереч цьому у

сусідніх з Угорщиною державах приєднання до їх складу й земель з переважанням угорського етносу також оцінювалося справедливим актом і не вважалося анексією. Захоплення явно угорських етнічних територій на пограниччі з сусідніми країнами й сьогодні вважається справедливим актом, а відповідний природній активний спротив Угорщини цьому кваліфікується великоугорським націоналізмом. Оцінки обох сторін останнього моменту, незважаючи на певні пом'якшення в окремих аспектах з боку сусідніх держав, залишилися незмінними упродовж усього століття.

Не викликає дискусії те, що причини розчленування Австро-Угорщини визріли значно раніше, стали наслідком попередньої реакційної внутрішньої та мілітаристської зовнішньої політики їх панівних еліт. Вони стали неминучими ще задовго до перемоги в Австрії та Угорщині у листопаді 1918 р. республіканських форм правління. Але й применшувати при цьому роль великодержавницької політики світових колоніальних імперій – Франції та Британії – у визначенні кордонів Габсбурзької монархії у ході війни та їх узаконенні після її розпаду було б не правильно. Обидва чинники є вагомими, взаємопов'язаними і мають досліджуватися комплексно.

Розпад у 1917-1919 рр. за результатами Першої світової війни Російської, Німецької, Габсбурзької, Турецької багатонаціональних імперій попервах супроводжувався домінуванням позитивних тенденцій щодо державотворчих процесів більшості націй Європи. На руїнах цих імперій, антагонізм в яких відіграв головну роль у розв'язанні та поразці у Першій світовій війні, формувалися, відроджувалися чи територіально розширювалися нові держави. Усе це відбулося завдяки перемозі національно-визвольних змагань народів, їх виходу зі складу згаданих 4-х монархій і проголошенню на їхніх етнічних територіях суверенних держав. Обнародувані В. Леніним та В. Вільсоном у кінці 1917 р. – на початку 1918 р. принципи про мир без анексій і контрибуцій, про право народів на самовизначення спрямовувалися насамперед проти багатонаціональних монархій – ворогів у Першій світовій війні – Німеччини, Австро-Угорщини, Османської імперії.

Принципи про самовизначення народів, за реалізацію яких так активно і послідовно боролися країни Антанти, найбільші світові колоніальні імперії – Британія, Росія, Франція та США – не торкалися їх батьківщини і володінь, а були реалізовані лише щодо другої трійки держав – Німеччини, Австро-Угорщини та Османської імперії, які капітулювали восени 1918 р. У ході вироблення учасниками Паризької конференції мирових угод з Центральними державами етнічні фактори не були визначальними для проведення кордонів, вони бралися до уваги лише в односторонньо корисних для них випадках. У Версальських договорах у ході встановлення кордонів колишніх країн Четверного союзу домінували вигідні для Антанти геополітичний, гегемоністський і територіальний принципи, а національний склад територій, історичний чи економічний чинники нехтувалися.

Як показав подальший розвиток подій країни Антанти, завдяки активній участі США у війні на їхньому боці і доведенню восени 1918 р. війни до повної перемоги над Німеччиною, Австро-Угорщиною, частково над Османською імперією та Болгарією, шляхом розчленування змогли усунути конкурентів і підпорядкувати Східну Європу та Близький Схід власним геополітичним інтересам. З одного боку, вдавшись до нав'язування грабжницьких мирових умов, до розчленування Габсбурзької монархії, вони позбувалися серйозного конкурента, значної опори Німеччини у Європі, ліквідували гніздо міжнародних суперечностей, а з другого боку, новоутворені країни на місці цієї монархії, завдяки вагомій підтримці Антанти, отриманню значних територій за рахунок Австрії і Угорщини, ставали для країн Антанти надійними союзниками. Роздрібнення багатонаціональних держав дозволило назавжди усунути конкурентів у регіональній чи світовій політиці, а проголошення на їх місці якомога більше нових незалежних країн автоматично перетворювало їх на союзниць тих, хто це спромігся здійснити.

Етнічні території панівних націй Габсбурзької монархії – австрійської та угорської – складала до 300 тис. кв. км, понад 44% усіх територій цієї держави. Австрійці домінували у межах верхньої і нижньої Австрії, на Судетських землях, у Зальцбургу, значній частині Штирії, Каринтії, Форарбергу і Північному Тіролі. Площа етнічного розселення австрійців у монархії досягала 130 тис. кв. км, населення 12 млн. осіб. Слід звернути увагу на те, що Національні збори Австрії ще 30 жовтня 1918 р. вирішили територіальне питання найбільш справедливо. До Австрії мало відійти лише 117,825 тис. кв. км і населення біля 10 млн. осіб, з яких біля 9,2 млн. осіб були австрійцями. Відомий історик з міжнародних відносин, професор Ю.В. Ключніков (Москва) ще у 1925 р. відзначав, що «такі прагнення Австрії не можна не визнати цілком розумними і виваженими».

Національні збори Австрійської республіки, погодившись під примусом на підписання Сен-Жерменського мирного договору, 6 вересня 1919 р. оцінили його «як несправедливий з національної точки зору, політично пагубний і невиконаний в економічному відношенні».

Проте умови Сен-Жерменського мирного договору 10 вересня 1919 р. проігнорували справедливою позицією Австрійської республіки. Від Австрії відійшли не тільки усі етнічні землі інших народів, а також і значні австрійські території. До Чехії були передані Судетська область (3,5 млн. німців, які явно переважали у краї), значні території з австрійським етносом Штирії та Каринтії; до Італії – Південний Тіроль, де доля австрійців складала понад 37%, а італійців – 54,5%. Внаслідок цього етнічні території Австрії зменшилися на 40 тис. кв. км і склали 84 тис. кв. км, а чисельність населення Австрії скоротилася майже на 4 млн. осіб, знизившись до 8,9 млн. осіб. Визначені у такий спосіб кордони між новими країнами на місці Габсбурзької монархії ніяк не відповідали

справедливим принципам, проголошеним великими державами-переможцями.

В Угорському королівстві (283 тис. кв. км без врахування території Хорватії) етнічні землі угорців склали понад 160 тис. кв. км з населенням 11,4 млн. осіб. За Тріанонським мирним договором від 4 червня 1920 р. до 70 тис. кв. км угорських етнічних земель були передані до Чехословаччини, Румунії та Югославії. Йшлося про смугу територій у 30-40 км між сучасними Угорщиною та Словаччиною, Сербією і Закарпаттям та про суміжні землі між сучасними Угорщиною і Румунією вглибину останньої на 200-250 км (Патріум, Північна Трансильванія, Східний Банат). Етнічна площа тріанонської Угорщини склала 93 тис. кв. км, кількість населення – до 8 млн. осіб, яке скоротилося майже на 3,4 млн. осіб.

У підсумку, за наслідками Версальських договорів 1919 р. і 1920 р. Австрія втратила понад 30% етнічних територій, а Угорщина – понад 44%. Для цілісності картини слід додати, що відповідно до Версальського договору з Німеччиною від 28 червня 1919 р. остання втратила 14% власних територій і усі наявні колонії, які перейшли до володіння країн Антанти. Територія Османська імперія відповідно до Севрського договору від 10 серпня 1920 р. та пізніше зміненого на Лозанський договір від 24 липня 1923 р. зменшилася у 2,2 рази. Найменшими втратами обійшлася Болгарія. Відповідно до Нейського договору від 27 листопада 1919 р. її втрати склали всього 10% територій.

У ході великого Версальського переділу зреалізувалися великодержавницькі плани Франції та Британії та інтереси нових сусідніх з Австрією та Угорщиною держав – Югославії, Румунії, Чехословаччини, Польщі, які за рахунок переможених країн і народів шляхом обрізання, розчленування, пограбування чи й ліквідації їх державності добилися найбільшого прирощення територій і людського потенціалу. Територія та населення нових держав збільшилися наступним чином: Сербії – майже у 3 рази та у 2,7 рази; Румунії – майже у 2,2 рази та у 2,34 рази; Чехословаччини – у 2 рази та більш як у 2,1 рази. Прирощення відбулися за рахунок перерозподілу на користь нових держав територій і народів колишніх Цислейтанії, що відповідно змешувалася у 3,53 рази та у 4,1 рази та Транслейтанії – у 3,5 рази та у 2,7 рази. Несправедливість нових кордонів особливо чітко простежується на долі Трансильванії (102 тис. кв. км), переданій до Румунії, де проживало 50-51% румунів, 36% угорців, решту склали німці, євреї, українські русини, серби, роми. Останні сукупно, як громадяни Габсбурзької монархії, значно переважали румунів. А у Північній Трансильванії, що межує з Угорщиною, угорці явно переважали румунський етнос. Однак, ці

фактори не враховувалися і вся Трансильванія, що територіально більша від тріанонської Угорщини, відійшла до складу Румунії.

Висновки професора Ю.В. Ключнікова про те, що Сен-Жерменським і Тріанонським мирними договорами встановлювалися несправедливі кордони для австрійського та угорського народів, позбавлялися їхні права на самовизначення та повноцінний розвиток у межах своєї держави і цим самим «балканізували» усю Центральну Європу, на що постійно вказував і Ллойд Джордж, були вірними і залишаються актуальними. Але вони є такими ж слухними і щодо інших угод Версальської системи, якими ігнорувалися права на самовизначення і незалежність усіх інших поневолених народів ЦСЄ.

Найбільших втрат від Версальського порядку у ЦСЄ зазнали Українська та Білоруська держави і народи. Відповідно до Версальського договору з Німеччиною, Сен-Жерменського – з Австрією, Тріанонського з Угорщиною та Ризького між Польщею та РСФРР, БРСР, УРСР 18 березня 1921 р. українські етнічні землі були четвертовані між Польщею, Чехословаччиною, Румунією та Росією, а білоруські – розділені між Росією та Польщею. Державність української та білоруської націй була ліквідована.

З перемогою країн Антанти над Центральними державами і вимушена згода переможених на мирові умови переможниць війни, дозволили не лише відстояти, але й зміцнити світове панування, у тому числі у Європі.

Тимчасова слабкість прогресивних режимів Центральних держав обернулася для них поразкою у протистоянні із світовим імперіалізмом. Його найбільш негативною ознакою у міжвоєнний період стали укладені несправедливі мирні договори, сформована Версальська система міжнародного порядку, неефективна діяльність Ліги Націй.

У міжвоєнні роки панівні класи Угорщини, шукаючи відповіді на причини, що призвели до Тріанонського диктату, розчленування Угорського королівства і втрати значних територій, безпідставно поклали виключну вину на політику народно-демократичної та соціалістичної влади (УНР і УРР, листопад 1918 р. – серпень 1919 р.) перед загарбницькими діями сусідніх держав, яких підтримували переможці війни – країни Антанти, звинувативши їх у бездарності, зраді національних інтересів і капітулянтстві. У період М. Хорті доводилося, що народно-демократична і соціалістична революції не спромоглися, визнаючи право інших народів королівства на самостійність, повести рішучу боротьбу по захисту справедливих державних і національних інтересів угорської нації. Через них, ніби-то, грабінницькі умови Тріанону були нав'язані країні, що обернулося для неї тяжкими наслідками. Слід наголосити, що подібні звинувачення носили не об'єктивний і далеко не правдивий характер. Справжніми винуватцями трагедії Угорщини, хоча вони у міжвоєнний період жодного разу не називалися, були: імперська політика

колишніх панівних класів Австрії та Угорщини щодо Балканських країн, насильницька асиміляція, обезкровлення національно-визвольних рухів народів самої монархії, зокрема чехів, словаків, румунів, українських русинів з метою недопущення їх відділення від монархії, що посилювалося з другої половини XIX ст. і тривало до початку Першої світової війни. Саме панівні кола Габсбурзької монархії винні у розв'язанні війни, метою якої було не допустити втрати домінуючої ролі монархії на Балканах, посилення національно-визвольної боротьби слов'янських народів за здобуття ними незалежності.

Всупереч цьому, угорська еліта у міжвоєнний період вдалася до повного замовчування справжніх причин трагедії Угорщини, що сталася у роки війни та після неї, і замість об'єктивного аналізу історичних процесів розвитку Габсбурзької монархії і Угорського королівства у XIX – на початку XX ст., зокрема, покладання головної вини на панівні еліти австрійської та угорської націй за жорстоке пригнічування інших етносів монархії, насильницьку асиміляцію, за розв'язання війни, що обернулося для країн Четверного союзу поразкою, падінням і розпадом монархій. Визнання причин цих наслідків давало можливість робити правильні висновки, формувати реальні напрямки внутрішньої і зовнішньої політики. Замість цього хортистський режим зосередився на виключному звинуваченні антимонархічних, центристських і лівих режимів Угорщини 1918-1919 рр., зокрема республіканської, соціал-демократичної та комуністичної партій та їх ідеологій у розколі суспільства, загостренні класового протистояння і червоного терору, зраді національних інтересів, що завершилося падінням й розпадом Угорського королівства, нав'язуванням Тріанону та втратою історичних територій. Вагомою підставою для звинувачення лівих устроїв УНР та УРР стало й те, що у рядах антимонархічних, республіканських, соціал-демократичних і комуністичних сил провідну роль відігравали представники єврейського етносу, що найбільше проникся радикальними лівими і марксистсько-ленінськими антиімперіалістичними за суттю ідеями. При цьому цілковито замовчувалася віроломна і антиугорська політика країн Антанти, які повелися з переможеними з позицій не стільки переможця, як завойовника. Такі односторонні і реакційні звинувачення і пропаганда далеко не відповідали повній дійсності, але знаходили підтримку значної частини суспільства, особливо серед представників середніх і вищих верств Угорщини, що дозволило крайнім правим силам на чолі з адміралом М. Хорті зміцнитися при владі і отримати визнання з боку країн Антанти. На фоні того, що республіканський устрій УНР на чолі з М. Карой у кінці 1918 р. – на початку 1919 р. не знайшов підтримки з боку переможців війни, не кажучи вже про Угорську радянську республіку, така позиція Антанти цілком може оцінюватися не як політикою переможця, а як завойовника. В унісон Антанті з приходом до влади напівмонархічний режим М. Хорті обмежив діяльність

провідних партій та їх лідерів періоду УНР та УРР, а функціонування Компартії заборонялася.

Насправді, саме панівні класи Габсбурзької монархії були винними у розв'язуванні війни, що переросла у тривалу світову війну, у поразці монархії, її розпаді та розчленуванні. Лідери УНР підписали 13 листопада 1918 р. Белградське перемир'я про вихід Угорщини з війни. УНР та УРР упродовж 1918-1919 рр. не погоджувалися на Тріанонські мирові умови, пред'явлені Антантою, боролися проти них і не підписували їх. Тріанонські умови були визнані (правда, через безвихідну ситуацію) лише хортистською верхівкою, яка походила із правлячої еліти часів Габсбурзької монархії.

Всупереч цьому, панівні кола колишнього Угорського королівства на чолі з М. Хорті, запровадивши в країні напівмонархічну форму правління на націоналістично-християнських і великодержавницьких засадах, вдалися до білого терору та репресій проти керівників УНР та УРР, усунення з рядів СДП її лівого крила, яке тісно співпрацювало з КПУ, заборонили діяльність Компартії, звинуватили центристську і ліву моделі влади у непатріотизмі і зраді національних інтересів, повели рішучу роботу по відродженню економічного, воєнно-промислового потенціалу, пошуку союзників на міжнародній арені для повернення втрачених територій та відновлення свого лідируючого становища в регіоні. Такими ознаками характеризувалося політичне життя цієї країни у міжвоєнний період.

Після розпаду монархії, роздрібненості регіону, значні 2-3-кратні перекроювання територій і населення у ЦСЄ сформувалися дуже складні політичні, економічні та міжнаціональні відносини. Становлення нових держав у міжвоєнний період супроводжувалося надзвичайно складними процесами внутрішнього і міжнародного характеру, які не дозволили порівнювати стан економічного їх розвитку цього регіону у 20-30-і рр. ХХ ст. з довоєнним періодом. Єдиним спільним критерієм для оцінки становища нових держав були їх низькі стартові можливості, спричинені виснажливою і тривалою війною, яка завдала найбільших втрат економіці усього регіону, кожній країні. Промислове виробництво скоротилося в середньому на 1/3, а сільськогосподарське – у два рази порівняно з 1913 р. До цього додалися: висока інфляція, відсутність іноземних інвестицій, велике безробіття, політика ізоляціонізму та антагонізму, тарифна політика, обвал економічного співробітництва між країнами регіону. У кожній з них правлячі еліти вдалися до проведення структурної перебудови економіки відповідно до отриманих нових територіальних і ресурсних умов. Панівні еліти нових держав почали формувати самостійну державну політику, відстоювати економічні інтереси на міжнародній арені з позицій національного егоїзму, вибудованого на довоєнних лозунгах: чим швидше і надійніше від'єднатися від вчорашніх метрополій. Ізоляціонізм, економічний націоналізм панував у нових державах колишньої Габсбурзької монархії упродовж усього міжвоєнного періоду.

Значне економічне відставання, політичні, міжнаціональні проблеми пояснювалися слабкістю справжнього політичного, економічного та державного суверенітету. Шлях до прогресу ними вбачався в ослабленні колишніх економічних зв'язків із вчорашніми метрополіями сприянні максимальному досягненню економічної самодостатності. Нові країни сповідували ізоляційну політику, особливо щодо своїх вчорашніх метрополій, що спричинило уповільнення темпів економічного розвитку кожної країни колишньої Габсбурзької монархії у міжвоєнний період, можливості для модернізації промисловості через відсутність внутрішніх ресурсів були мінімальними. Націоналістична економічна політика нових країн ЦСЄ задомінувала з перших днів їхнього становлення і тривала до середини 1930-х рр. Консолідація країн простору, реконструкція і модернізація провідних галузей економіки, заходи по впровадженню результатів промислової революції нових держав головним чином зводилася до національних джерел фінансування або залучення інвестицій країн Заходу, гальмуючи регіональні стосунки через гострі політичні і міжетнічні суперечності між країнами ЦСЄ.

Темпи промислового розвитку кожної нової держави були нижчими, ніж до розпаду єдиного ринку колишньої монархії. З посиленням антагонізму у регіоні склалися гірші умови для економічного прогресу нових країн.

Відродження країни та консолідація суспільства за часів режиму М. Хорті на антидемократичних націоналістичних цінностях відбувалося у 1920-і рр. дуже повільно. Угорщина перетворилася з середньої на малу країну, втратила своє домінування у ЦСЄ, потрапила до ізоляції у Карпатському басейні і була позбавлена доступу до регіональних та міжнародних ринків. Зате тотальна критика режимом М. Хорті нав'язаного Угорщині у 1920 р. Тріанонського мирного диктату, а також антиугорської політики Малої Антанти, широко пропаговані і доведені до свідомості широких народних мас вимоги ревізії цього несправедливого договору, стали головним аргументом нової влади у поясненні причин тяжкого соціально-економічного становища країни, отримали у суспільстві масову підтримку.

Ревізія Угорщиною Тріанону започаткувалася уже в кінці 1921 р. Нетривале воєнне напруження між Угорщиною та Австрією завершилося при посередництві Італії проведенням 4 грудня 1921 р. референдуму щодо приналежності північно-східної області Австрії (Бургенланд, Іорвідик), міста Шопрон та прилеглих до нього районів. В результаті плебісциту сама область залишилася у складі Австрії, а саме місто Шопрон на основі 65% голосів його жителів перейшло до Угорщини.

Рішучий курс Угорщини на ревізію Тріанонського договору спонукав нові й оновлені значною мірою за рахунок не тільки власних земель, а й етнічних угорських територій, Чехословаччину, Югославію та Румунію через один рік після його підписання укласти 7 червня 1921 р. між собою воєнно-політичний союз як колективну безпеку проти намагання Угорщини піддати ревізії

кордони з ними. Співпрацею цих трьох країн, що у міжвоєнний період в історичній літературі отримала назву «Мала Антанта», демонструвалося, що Угорщина має неухильно прийняти їхню політичну позицію. З підписанням 29-30 вересня 1938 р. Мюнхенської угоди договір про Малу Антанту втратив чинність.

Фінансова система країн ЦСЄ після війни цілковито занепала. Кожна країна регіону зіштовхнулася з цілком новими умовами співіснування, подолати які традиційним шляхом було неможливо через відсутність внутрішніх джерел. Оптимальним для вибору країн ЦСЄ залишався шлях піддатися значному політичному і економічному засиллю великих світових держав, що й було зроблено.

Під впливом світових оздоровчих процесів у 1930-і рр. започаткувалося поступове економічне зростання усіх країн і ЦСЄ, покращилося економічне та матеріальне становище їх населення, серед них і Угорщини у порівнянні з довоєнними роками. Якщо на середину 1920-х рр. питома вага іноземного капіталу в економіці країн ЦСЄ складала 25-30%, то на середину 1930-х рр. його доля досягла 50-70% (окрім Чехословаччини, де іноземний капітал не відігравав провідної ролі). Економічні успіхи Західної Європи у 1930-і рр. хоч і справили позитивний вплив на країни ЦСЄ, але цього було недостатньо, щоб їхнє відставання від Заходу скорочувалося. Країни цього регіону, на етапі лише формування незалежної національної економіки, не встигли завершити індустріалізацію, зазнали відчутного удару через світову економічну кризу 1929-1933 рр. Ціни на світових ринках на сільськогосподарську продукцію Угорщини впали на 50%, загальний експорт скоротився на 61% (найбільше серед країн ЦСЄ). Промислове виробництво цієї країни знизилося до 52% [1, с. 332-333, 346, 360].

Найбільш успішно подолали наслідки світової економічної кризи держави Європи, де посилювалися тоталітарні форми правління червоного, чорного чи коричневого режимів насамперед завдяки відмові від торгівельної системи вільного неконтрольованого ринку країн Атлантики і запровадженню повного державного контролю за кожною провідною галуззю економіки. Реформа економічного управління у Німеччині, починаючи з 1934 р., суть якої зводилася до посилення регуляторної ролі держави в економічних процесах, запровадження переходу до клірингових двосторонніх угод, виявилася ефективною формою не тільки для подолання кризи, а й ведення боротьби за світове панування. Завдяки відходу від принципів торгівлі на основі світових ринків і переходу до іншої торгівельної політики, запропонованої умовами Німеччини, країни ЦСЄ перетворилися на важливий економічний і сировинний плацдарм у піднесенні економіки і воєнно-промислового комплексу Німеччини. Позиції кожної країни регіону унезалежнювалися від регіональних перешкод, вибудованих Версальською політикою. Укладання Німеччиною з кожною країною регіону незалежних двосторонніх угод стало вигідним для

кожної з них, забезпечило рівність у торговельно-економічних, а згодом і у воєнно-політичних відносинах. У другій половині 1930-х рр. у ЦСЄ і на Балканах сформувався Великий економічний простір при домінуванні Німеччини. Відтоді економічне життя Угорщини прискорилося: у 1938 р. її промисловий розвиток досяг 128% довоєнного рівня проти 65% у 1924 р. Доля експорту та імпорту Угорщини з Німеччиною у 1939 р. перевищила 52%. Проте основу цих успіхів складали традиційні агропромислові галузі економіки, а доля нових модерних її складових (машинобудівної, автомобільної, електротранспортної) у цьому була незначною [1, о. 377, 380, 382-383, 396-398, 452].

Рівень механізації базових галузей економіки на Заході залишався більш вищим, ніж у країнах ЦСЄ, проте результати розвитку промисловості, особливо агропромислового комплексу країн цього регіону мало в чому їм поступалися. У 1930-і рр. країни ЦСЄ, хоча й повільно, проте успішно розвивалися; їхній прогрес ставав все очевиднішим, що забезпечило їм визначальну роль у великій політиці Німеччини.

У трьох нових світових центрах (Німеччині, країнах Атлантики, СРСР) посилювалося державне регулювання економічними процесами та основними сферами життя, соціальні питання, інтереси народних мас набули більшої уваги. Імперіалістична сутність капіталізму (всесилля монополій, банків, нічим не обмежена експлуатація трудових і природних ресурсів, колонізація інших народів та їх жорстоке визискування), щоб уникнути свої загибелі, з ініціативи правлячих режимів почала еволюціонувати до посилення державного регулювання суспільних та економічних відносин, обмеження всесилля приватного капіталу і діяльності монополій, а приватна сфера діяльності набула більш правових і демократичних форм управління та розвитку. Сутність капіталістичної економіки збереглася, зате гострота класових суперечностей, соціальна напруженість спадали у міру посилення її державного регулювання, що дозволило подолати світову економічну кризу 1930-х рр., стабілізувати економічне і суспільно-політичне життя капіталістичної системи, забезпечити прискорений розвиток провідних держав світу.

Але політичні процеси на світовій арені перебували під негативним впливом Версальського правопорядку, який став джерелом гострих міжнародних суперечностей у Європі, унеможлилювалося їх усунення мирним демократичним шляхом. На рубежі XIX-XX ст. вдалося уникнути переділу світу завдяки перемозі у Першій світовій війні країн Антанти (Франції, Британії і США). Після війни і до початку 1930-х рр. у політиці провідних держав світу (Італії, СРСР, Іспанії, Німеччині, Японії, Угорщині) запанувала тоталітарна форма влади, яка реально була зацікавлена у реформуванні світового порядку. На цей раз у боротьбу за переділ світу втрутилася більшість світових держав, що набуло у міжнародних та міжнародних відносинах

нечуваного ускладнення. Імперіалістична природа капіталізму знову брала гору над конструктивними процесами у світовому вимірі.

З трьох світових центрів два (Німеччина, СРСР) однозначно прямували курсом на демонтаж Версальсько-Вашингтонського світового порядку. Третій центр, країни Атлантики, які являлися безпосередніми творцями цього порядку, докладали великих зусиль для збереження цієї системи, йдучи при цьому на великі компроміси і погоджуючись на можливість значного її реформування. Для усунення небезпечних тенденцій, які безпосередньо загрожували новою світовою війною, саме країни Атлантики вдалися до рішучого реформування капіталістичної системи, зокрема посилення державного регулювання економічними процесами, активізували дипломатичну діяльність, в якій задомінували виваженість у взаєминах різних сторін, схильність до компромісів, що дозволило на певний час оздоровити ситуацію у світі.

Допоки між трьома центрами світової політики (англосакські країни з демократичною моделлю розвитку, блок тоталітарних країн на чолі з Німеччиною та комуністичний СРСР) склалася паритетність відносин, то кожна з них почала демонструвати прихильність до компромісів. Три світові центри погодилися у мирний спосіб переглянути результати Першої світової війни, анулювати Версальсько-Вашингтонський світовий порядок, визнати, що Ліга Націй так і не набула ролі міжнародного гаранта миру і стабільності. У часи домінування країн фашистської коаліції у Європі (1934-1941 рр.) Версальська система була демонтована, започаткувалося запровадження нового порядку, в якому найбільш активну роль почали відігравати Німеччина, Італія, Японія, СРСР, Іспанія, Угорщина, Болгарія та інші країни і народи, обділені версальськими рішеннями. Як тільки Німеччина та Японія вийшли з Ліги Націй, країни Атлантики негайно пішли на союз з Радянським Союзом, щоб не допустити подальшого зближення Москви та Берліну. Проте нові геополітичні умови створювали для обох цих держав різні можливості. СРСР успішно розвивав співробітництво як з країнами Осі, насамперед з Німеччиною, так і з країнами Атлантики. Союзницька політика на обох напрямках вдавалася лише СРСР. І на цей раз геополітичні реалії повторювали розвиток політичних процесів, що відбувалися напередодні Першої світової війни, у її ході та після її закінчення. Кожна з великих держав на шляху до світового домінування повторювала й у часи Другої світової війни гіркий досвід попередньої війни. Як не як, а колишні союзниці Антанти – Франція, Велика Британія, США та Росія – поверталися обличчям до своїх колишніх стратегічних партнерів. Вони знаходили компроміс, особливо коли їх до цього змушували фатальні обставини.

Загострення відносин між Німеччиною та країнами Атлантики наростало з метою зміни Версальського порядку і набуття Німеччиною та її союзницями рівноправного становища на світовій арені. Як показали подальші події, мирні

взаємини трьох світових центрів тривали до тих пір, поки це не призвело до помітного переважання інтересів країн Осі у світі, що неминуче і прискорено обумовило розв'язання нової світової війни.

Третій центр світової політики СРСР після завершення тотального одержавлення усіх сфер суспільного життя, встановлення в країні диктатури єдиної партії з догматичною ідеологією, набув нечуваного за формою і змістом тоталітаризму крайнього лівого зразка. Його діяльність ґрунтувалася на марксистсько-ленінській теорії про неминучість загибелі капіталізму і заміни його соціалістичним устроєм. Цьому завданню підпорядковувалася уся практична робота СРСР на міжнародній арені. Вона спрямовувалася не тільки на ліквідацію Версальського світового порядку, а й усієї капіталістичної системи, що переживала останню імперіалістичну стадію, та встановлення соціалістичної республіки у світовому масштабі.

Зміцнюючи свій воєнно-промисловий потенціал та міжнародні комуністичні, профспілкові, робітничі організації, СРСР активно готувався до реалізації марксистсько-ленінської концепції світової революції. Оскільки очікуваного чергового революційного піднесення у період світової кризи не відбулося і безпосередня перемога світової комуні віддалялася, Москва та її філія – КІ – тимчасово змінили тактику діяльності заради здійснення незмінних положень стратегії у майбутньому. Розгорнулася рішуча робота по зміцненню могутності СРСР, захисту його інтересів на міжнародній арені, виправдовуванню будь-яких його акцій, оскільки вони здійснювалися заради реалізації нової політики Й. Сталіна «про будівництво соціалізму в окремо взятій країні». Домінуючі державно-комуністичні інтереси СРСР на світовій арені здійснювалися у міжвоєнний період при допомозі міжнародного комуністичного руху. Нова тактика КІ щодо народного і національного фронту, починаючи з 1935 р., переслідувала незмінну стратегічну мету, суть якої зводилася до того, що майбутня війна, як і попередня, буде імперіалістичною і вестиметься за перерозподіл колоній, ринків збуту готової продукції, доступу до дешевої сировини та трудових ресурсів. У кінцевому підсумку боротьба загостриться між прихильниками утримання Версальсько-Вашингтонського світового порядку та його противниками, вимагаючими демонтажу і запровадження нового порядку, тобто за досягнення зміни світового панування одного блоку держав над іншим. Головне завдання СРСР та його міжнародного органу – КІ – полягало у тому, щоб активно підштовхувати країни Атлантики та фашистського блоку (країн Осі) до загострення між ними відносин, провокувати розв'язання між ними нової імперіалістичної війни, яка обернеться виснаженням потенціалу конкурентів обох сторін, погіршенням соціально-економічного становища та життєвого рівня народних мас, деморалізацією суспільства воюючих імперій, наростанням антиколоніального і національно-визвольного руху, початком розпаду світових колоніальних імперій. Сприяючи загостренню відносин і підтримуючи у нелегальний спосіб

нову війну між великими державами, сам же революційний штаб світової соціалістичної революції залишався осторонь до тих пір, поки останні процеси не вийдуть з під контроль пануючих держав та правлячих класів, невдоволення трудящих мас досягне апогею і складеться революційна ситуація, коли верхи стануть уже неспроможними, а низи ще не здатними справитися із загальною кризою, а відтак настане повна дестабілізація внутрішнього становища. На момент визрівання об'єктивних умов і початку революційних подій у провідних країнах обох воюючих блоків передбачалося рішучими кадровими і фінансовими акціями підтримати поглиблення громадянського протистояння, переростання глибокої кризи у громадянську війну. Після того як настане помітне воєнне, економічне та моральне виснаження війною країн обох блоків, планувалося нанесенням вирішального воєнного удару повалити дискредитовані режими і забезпечити перемогу соціалізму у світовому масштабі. Такі висновки, почерпнуті з повоєнного досвіду, були непохитними. З одного боку, протестний потенціал, що формувався у країнах, які програли війну, пережили розпад багатонаціональних імперій у 1917-1919 рр., падіння монархічних устроїв, встановлення республіканської форми правління, перемогу національно-визвольних змагань та формування на їх місці нових держав, набув світового рівня. З другого боку, Версальська система світового порядку, запроваджена переможцями війни, носила явно несправедливий характер. На цьому розломі вирішувалося майбутнє світового порядку, до якого готувалися усі великі політичні гравці. Але оскільки прогресивні, демократичні, комуністичні й інші ліві сили на шляху до участі у розв'язанні цього загальносвітового і європейського протиріччя не спромоглися гнучко поєднати інтернаціональні ідеї та демократичні, національні й державницькі інтереси, ефективно їх відстоювати, діяли розпорошено, то вони швидко були витіснені із світового подіуму правими політичними силами, головним чином тими державами, які зазнали поразки у війні і потрапили у підлегле становище (Німеччина) чи були з боку Антанти дискредитованими (СРСР).

Природньо, що у міжвоєнний період антиверсальську позицію займав і штаб світової соціалістичної революції – III (Комуністичний) Інтернаціонал, який діяв у Москві. Завданням Комінтерну являлося подолати імперіалізм як останню стадію капіталізму і забезпечити у революційний спосіб перехід від капіталізму до соціалістичної моделі державного устрою. Ця міжнародна організація неухильно керувалася ідеями В. Леніна про «світову соціалістичну революцію, створення всесвітньої Радянської республіки». Досвід більшовицької революції в Росії лежав в основі стратегії і тактики міжнародного комуністичного руху як інструмент повалення імперіалізму і перемоги міжнародної пролетарської революції. Діяльність КІ носила антиімперіалістичний і антиверсальський характер, оскільки укладені мирні договори за наслідками Першої світової війни сприймалися як

імперіалістичні, несправедливі, загарбницькі, вважалися тимчасовими, підлягали рішучому перегляду, який неминуче відбудеться після падіння імперіалізму та революційної перемоги соціалістичного устрою на міжнародному рівні. Революційна і безкомпромісна політика КІ та керівних штабів компартій зарубіжних країн позбавляла їх можливостей для формування і ефективної діяльності широкого народного і національного фронту з іншими лівими і центристськими силами, які у своїй діяльності віддавали перевагу політиці еволюції та реформізму у боротьбі за ліквідацію реакційних елементів капіталістичної системи, фашистських режимів та встановлення демократичної моделі державного устрою.

КП Угорщини під егідою керівного штабу КІ вивчала ситуацію у країнах ЦСЄ, насамперед Угорщини, намагалася знайти шляхи для їх розв'язання. Але догматична віра у всесилля теорії класової боротьби, що епоха імперіалізму неминуче призведе до загострення міждержавних відносин у світі, і рано чи пізно породить нову світову війну, що має завершитися перемогою пролетарської революції у світовому масштабі, звужувала можливості адекватно оцінювати історичні процеси в цілому у Європі та конкретно в Угорщині. У її рішеннях та діях спостерігалася відсутність реальних, чи хоча б наближених до дійсності, оцінок. Догматичні настанови КІ не дозволяли виявляти головні причини, які призвели до гострих політичних і міжетнічних суперечностей у ЦСЄ, економічної стагнації більшості країн цього регіону. А вони виявилися глибшими від загальних і поверхових декларацій КІ, сфокусованих лише на теоретичних положеннях – на загостренні класової боротьби, захисті інтересів трудящих і знищенні експлуаторських класів, ліквідації імперіалізму – головного і єдиного джерела усіх цих проблем. У міжвоєнний період оцінки та дії КП Угорщини все більше ставали догматичними, не відповідали реаліям розвитку країн, націй у ЦСЄ у міжвоєнний період.

Прогресивні сили Угорщини усіх спрямувань не змогли зробити правильні висновки і дати своєчасні відповіді на причини сповзання країни до тоталітарної форми правління, до посилення крайніх режимів у Європі у міжвоєнний період. А вони впливали з того, що кожна країна у нових Версальських кордонах, в умовах загострених міжнаціональних відносин, переживала складний і дуже тривалий процес свого становлення. Можливості для модернізації у них були мінімальними. Жоден обрубок колишньої Габсбурзької монархії, на відміну від країн Заходу, виявився у міжвоєнний період не придатним для прискороного відновлення економічного життя. Негативний вплив мали антагоністичні відносини між новими країнами регіону, у яких національні еліти, особливо впливові інтелігентні кола нових держав, відігравали у цьому ключову роль. Не було відповідей на причини домінування у нових державах політики економічного націоналізму, суть якого зводилася до політичної ізоляції та економічної замкненості господарства,

відмежування нових держав (колоній) від вчорашніх метрополій колишньої монархії, через що усі спроби модернізації промисловості в цілому, індустріалізації провідних галузей, розвитку машинобудування, залізниці та електричного транспорту, модернізації агропромислового комплексу наштовхувалися на нездоланні регіональні перешкоди. В умовах повної роз'єднаності і конфронтації між країнами усього регіону, тим більше, коли він не був індустріально розвинутим вирішення цих проблем давалися дуже важко. Керівні і панівні кола кожної з цих країн змушені були вдаватися до докорінної реорганізації усіх галузей господарства, які їм випали у спадок від колишньої монархії. Відсутність замкнутого виробництва практично у жодній галузі, зруйнованість зв'язків, повне домінування політичних принципів у відносинах між країнами-спадкоємцями Габсбурзької імперії не давали можливості повноцінно зайнятися індустріалізацією, модернізацією та аграрною реформою. Націоналістична економічна політика більшості країн регіону спрямовувалася на ізоляцію внутрішнього ринку від сусідніх країн, обмеження розвитку здорових торговельних відносин у регіоні. Країни, які успадкували великі території після розпаду монархії (Чехословаччина, Румунія, Югославія), отримали значно більший економічний, ресурсний і територіальний потенціал, внутрішній ринок ставав об'ємнішим. Їхні шанси для модернізації ставали кращими. Але ті з них, які втратили значні території, потрапили до складніших умов для економічного прогресу. До останніх належали Австрія та Угорщина.

Упродовж міжвоєнного періоду гострі і складні проблеми угорської держави та суспільства, породжені обмеженими кордонами, ресурсами і ринками, не знаходили своєчасного і належного аналізу й оцінок, особливо серед радикальних лівих сил Угорщини. Під впливом політики СРСР у міжвоєнний період Компартією Угорщини, як і іншими секціями КІ, приймалися усе частіше помилкові і наївні рішення, що не відповідали дійсному становищу в Угорщині, в цілому у регіоні, зате цілковито були згодливими для режиму Сталіна. Через відсутність патріотичних і державницьких позицій, засудження імперіалістичної політики великих держав у ЦСЄ, спрямованої не на задовільнення наближеного до вирівнювання інтересів кожного народу регіону, не на консолідацію, а на ослаблення усього простору шляхом його розчленування на малі держави, які легше було утримувати під своїм впливом, нацьковувати одна на одну, знижували авторитет партії в угорському суспільстві. КПУ не спромоглася дати відповіді на доленосні проблеми своєї країни, зробити правдивий комплексний аналіз причин розпаду Габсбурзької монархії, зокрема Угорського королівства, об'єктивно оцінити Версальський правопорядок у Європі, показати нікчемність політики Ліги Націй у врегулюванні міжнародних і особливо територіальних спорів, зокрема Тріанонського мирного диктату, назвати справжніх винуватців трагедії Угорщини у 1920 р., аргументовано розвінчувати і спростовувати неправдивість однобічних звинувачень правлячих кіл режиму М. Хорті. Тільки

обґрунтована позиція щодо усіх доленосних питань Угорської держави, а не зосередження політики навколо вимог проведення аграрної реформи шляхом ліквідації великого поміщицького землеволодіння, забезпечувала б ідеологічну перевагу лівих сил над панівними класами хортистського режиму, дискредитовувала б їх діяльність у суспільстві, підвищувала б авторитет КП Угорщини, як впливової політичної організації своєї країни. Кожне рішення влади заслуговувало на вивчення і гідну відповідь. А на кожний ідеологічний випад, демагогічну позицію влади мало слідувати аргументоване і достовірне спростування та його масове тиражування серед населення. Обставини вимагали від КПУ формувати свою діяльність на паритетності інтернаціональних та національних інтересів, що відповідало політиці народного і національного фронту КІ. Однак, така політика ставала можливою при умові, якби політичний центр партії діяв поза межами режиму Сталіна. Оскільки цього не відбулося, тому опозиційна КП Угорщини не мала шансів стати успішною у порівнянні з політикою монархічних класів на чолі з М. Хорті. Адже центристські чи ліві республіканські принципи і цінності в усьому вивищувалися над дискредитованою монархічною моделлю у Європі, у тому числі й в Угорщині. Однак, опозиційні ліві сили, маючи значний потенціал, після переміщення центра своєї діяльності з Європи (Відня, Берліна, Парижа) до Москви зіштовхнулися із сталінською деспотією. Замість підсилення ефективності своєї системної інтелектуально-організаторської роботи вони потрапили до умов схоластики і догматизму, обрамлених інтернаціональними постулатами, за якими приховувалися великодержавницькі інтереси СРСР. З цих причин усе частіше почали з'являтися рішення, що не відповідали історичному моменту і дійсним процесам у країні. З боку КПУ режим М. Хорті в Угорщині оцінювався виключно як фашистський, а його внутрішня політика – реакційною, антинародною, спрямованою лише на шкоду інтересам трудящих Угорщини, ставали все більш неадекватними. КПУ продовжувала слідувати універсальній класовій догмі – сприяти визріванню чергової революційної ситуації, поваленню режиму М. Хорті і відновленню Угорської комуни. У її діяльності усе більше посилювалася тенденція, що у міру загострення міжнародних відносин і наростання загрози нової світової війни, з'являтимуться все більші шанси для успіху у боротьбі за інтереси трудових класів цієї країни. Повне переважання у політиці КПУ інтернаціональних, соціалістичних і соціальних принципів, відсутність патріотичних і державницьких мотивів, неадекватні оцінки внутрішньополітичних процесів в Угорщині витісняли її на узбіччя політичного і економічного життя країни. Починаючи з 1930 р., діяльність КПУ усе більше позиціонувала себе як органічна складова керівного органу ВКП(б). Вважалося, що на рубежі 1920-30-х рр. у країні складалася нова революційна ситуація для повалення хортизму. **Помилковий** курс на безпосереднє встановлення в Угорщині 2-ї Угорської радянської республіки

був незмінним і домінував у політиці КПУ аж до 1936 р., поки не було ліквідовано керівництво партії на чолі з Б. Куном. Лише після цього на вимогу КІ партія проголосила головним своїм завданням формування широкого антифашистського народного фронту за збереження незалежності Угорщини від Німеччини та недопущення її участі у війні на боці країн Осі. Проте й ця зміна в тактиці лише на словах обернулася такими ж невдачами, як і попередня, через що унеможлиблювалося відродження цієї партії як впливової політичної сили країни у 1918-1919 рр. На державницькі і національні питання своєї країни КПУ не давала належних відповідей. З великим запізненням, лише після приєднання Австрії до Німеччини у березні 1938 р. головною метою КПУ було проголошено боротьбу за збереження незалежності Угорщини, недопущення її повного входження в орбіту політики Третього рейху. Тривалий час партія відмовчувалася й щодо питання Тріанону, не підтримувала насильницької ревізії у 1939-1941 рр. умов цього несправедливого мирного договору. Їй була нав'язана догма, що перегляд кордонів хортистами на користь Угорщини було злочином проти сусідніх народів, бо вчинялося це на користь фашистської Німеччини з метою поневолення нею усіх народів регіону. Лише у квітневій 1941 р. програмі КПУ викладалася позиція партії щодо переглянутих кордонів на користь Угорщини. У ній зазначалося, що партія засуджує Тріанонський мирний диктат, але й не приймає його ревізії, здійсненого хортистським режимом збройним чином. У ній наголошувалося, що розв'язання територіального питання з сусідніми народами можливе шляхом переговорів, зміцнення дружніх стосунків з народами Дунайського басейну заради спільного прогресу. Партія виступила проти махінацій імперіалістичних держав, зазначила, що розв'язання територіального питання не може служити поневоленню інших народів, а має вирішуватися лише на принципах їх самовизначення, вільного і мирного врегулювання, досягнутого на основі згоди трудящих угорського та сусідніх народів [7, о. 115-116, 118].

У роки німецько-радянської війни політика єдиного і національного фронту у діяльності КПУ була сфокусована на ослаблення агресивного блоку фашистських держав, забезпечення перемоги СРСР над Німеччиною та її союзницями, сприяння виходу Угорщини з коаліції фашистських країн, припинення нею війни на їхньому боці, допомогу СРСР, іншим поневоленим народам у визвольній боротьбі. Вістря політики національного фронту було спрямоване на припинення Угорщиною війни проти СРСР, виведення із Східного фронту угорських військ на батьківщину. Вважалося, що такими є гострі вимоги угорських трудящих, проте ні словом не було обмовлено, що припинення війни найбільше відповідає національним і державним інтересам. Ініційовані партією акції по формуванню антифашистського, антивоєнного та антинімецького політичного фронту в Угорщині, як і усі інші подібні проекти не заходи помітного відгуку всередині країни. Правлячий клас Угорщини

дотримувався позиції, що союзницями Угорщини є ті держави, які допомогли переглянути несправедливі кордони і підтримували право Угорщини на них.

Саме через неефективну національну політику угорський рух до незалежності у роки війни значно поступався своєю активністю іншим країнам, які були окуповані чи ліквідовані Німеччиною. Спротив німецьким інтересам в Угорщині через отриману від Берліна міжнародну підтримку, задовільнення територіальних інтересів сприймалося у цій країні як зрада державних і національних інтересів і був незначним. До середини 1943 р. головна увага правлячих кіл країни була прикута до союзу Угорщини з Німеччиною проти СРСР. Починаючи з другої половини 1943 р. і до кінця війни, основна увага лідерів країни спрямовувалася на примирення із західними країнами, щоб заручитися їх підтримкою та добитися згоди на збереження за Угорщиною ревізованих кордонів, щоб війська країн Атлантики окупували Угорщину і не допустили Радянської армії на її територію. Оскільки такої підтримки від англо-американської коаліції Угорщиною не було досягнуто, то правлячі кола Угорщини продовжували чітке співробітництво з Німеччиною до кінця війни. У жодній країні Європи накази німецького Вермахту так ретельно не виконувалися, як в Угорщині [7, о. 119, 125, 129]. Для цього були відповідні підстави. Завдяки Німеччині Угорщина у кінці 1930-х рр. отримала реальну міжнародну підтримку і сприяння у перегляді Тріанонського мирного диктату.

Біда не в тому, що КПУ у міжвоєнний період, тим більше у роки війни не спромоглася виробити і реалізувати жодного позитивного рішення для інтересів країни, що могло підірвати чи хоча б ослабити позиції тогочасної влади в Угорщині. Справжньою трагедією цієї політичної сили, центр якої перебував в СРСР, було те, що їй не вдалося добитися від країн Антинімецької коаліції, насамперед від СРСР, хоча б одного позитивного рішення, яке слугувало б загальноугорським і державним інтересам, яке багато значило б для Угорщини. Нав'язані Москвою виключно просталінські догматичні стратегія і тактика виключали національні інтереси і державницькі позиції, не давали цій партії можливості справляти певний вплив на політику Угорщини, відігравати вагомий роль у формуванні широкого національного і антифашистського фронту, єднанні прогресивних сил суспільства, не кажучи вже про лідируючі позиції в країні. Трудящі країни були достатньо свідомими у тому, щоб розібратися, хто є прихильником угорської нації, а хто – її суперником чи ворогом. Так було й з угорськими інтернаціоналістами в СРСР. Лідери КПУ, які перебували упродовж війни у Москві, так і не отримали жодних запевнень з боку керівництва СРСР у можливості формування кордонів Угорщини за етнічним принципом. Їм нічого іншого не залишалося як згрупувати знекровлені, деморалізовані масовими репресіями і переслідуваннями сили угорської політичної еміграції, а також сформовані з колишніх угорських військовополонених антифашистів і спрямувати їх на допомогу СРСР у війні проти фашистських агресорів і лише абстрактними

фразами запевняти своїх співвітчизників, що після переможної війни складуться сприятливі можливості для врегулювання спірних територіальних і міжнаціональних проблем у ЦСЄ. При цьому наголошувалося, що дані питання мають розглядатися лише на основі взаємної згоди усіх зацікавлених сторін. Ці сподівання ставали все більш примарними у міру наростання перемог СРСР у війні з Німеччиною. Після визволення країни Радянською армією у керівництва КПУ жодних шансів для врегулювання міжнаціональних проблем з сусідніми державами, тим більше виправити грабіжницькі умови Тріанону не з'являлося. Після встановлення народно-демократичної та соціалістичної системи у країнах ЦСЄ до міжнаціональних, тим паче до територіальних проблем, ніколи не поверталися.

(Продовження статті у наступному номері журналу «ПВІ»)

Список використаних джерел та літератури

1. Iván B.T., György R. *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19-20. században*. – Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976. – 723 o.
2. Зейдлер М. Трианонский мирный договор 1920 г. Взгляд современной венгерской историографии // Историческая экспертиза – 2019. – № 2. Институт истории Центра гуманитарных исследований ВАН. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://istorex.ru/page/zeydler_m_trianonskiy_mirnyy_dogovor_1920_g_vzgljad_sovremennoy_vengerskoy_istoriografii
3. Botos Laszlo. *Ut a trianoni bekeparancshoz*. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://magyarmegmaradasert.hu/kiletunk/trianon/item/507/-z>
4. *Trianonrol ertekezett Romsics Ignac Marosvasarhelyen*. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.maszol.ro/index.php/kultura/54960-trianonrol-ertekezett-romsics-ignac-marosvasarhelyen> - 2015. oktober 23
5. Gusztáv K. *Franciaország Közép-Kelet-Európa politikája 1918-tól napjainkig*. – Budapest, 2004.
6. Зала Т. Трианон в новом освещении // Венгерские новости. – Будапешт. – 1988. – № 9.
7. Pinter I. *A Magyar antifasiszta, Hitler-ellenes nemzeti ellenallas tortenetehez. Munkaszozgalomtorteneti tanulmanyok*. – Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1975. – 488 o.

References

1. Iván, B.T. & György, R. (1976). *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19-20. században* [Economic development of the Central-Eastern Europe in XIX-XX centuries]. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. [In Hungarian].
2. Zejdler, M. (2019). *Trianonskij myrnyj dogovor 1920 g. Vzglyad sovremennoj vengerskoj istoriografii* [Treaty of Trianon of 1920. The view of modern Hungarian historiography]. *Istoricheskaya ekspertiza* [Historical expertise], 2. [Online]. Available from: https://istorex.ru/page/zeydler_m_trianonskiy_mirnyy_dogovor_1920_g_vzgljad_sovremennoy_vengerskoy_istoriografii [In Russian].
3. *Botos Laszlo. Ut a trianoni bekeparancshoz* [Way to Trianon peaceful dictatorship]. [Online]. Available from: <http://magyarmegmaradasert.hu/kiletunk/trianon/item/507/-z> [In Hungarian].
4. *Trianonrol ertekezett Romsics Ignac Marosvasarhelyen* [Lecture of Ignác Romsics in Marosvásárhely town]. [Online]. Available from: <https://www.maszol.ro/index.php/kultura/54960-trianonrol-ertekezett-romsics-ignac-marosvasarhelyen> - 2015. oktober 23 [In Hungarian].
5. Gusztáv, K. (2004). *Franciaország Közép-Kelet-Európa politikája 1918-tól napjainkig* [Policy of France in Central-Eastern Europe from 1918 to present time]. Budapest. [In Hungarian].

6. Zala, T. (1988). Trianon v novom osvjetshcenii [Trianon in new lighted]. *Vengerskije novosti* [Hungarians news], 9 [in Russian].
7. Pinter, I. (1975). *A Magyar antifasiszta, Hitler-ellenes nemzeti ellenallas tortenetehez. Munkaszozgalomtorteneti tanulmanyok* [To the issue of Hungarian antifascist antihitler national resistance. Researches from the history of workers' movement]. Budapest: Kossuth Könyvkiadó. [In Hungarian].

Держалюк Н.С. Трианонский мирный договор – источник нестабильности в Центрально-Восточной Европе (Часть 1).

В статье отмечается, что Трианонский мирный договор от 4 июня 1920 г. между странами Антанты и Венгрией по результатам Первой мировой войны оказался, как и все остальные шесть договоров Версальской системы, преимущественно несправедливым. Насильственно территория Венгрии уменьшилась на 2/3-х, численность населения сократилась в 2,7 раза, треть венгерского этноса перешла в состав соседних государств.

Отмечается, что на протяжении 1920-2020 гг. в Венгрии не было властных политических сил различных направлений и течений, которые признавали бы Трианонский мирный договор справедливым. Одновременно, правящие политические элиты соседних с Венгрией государств считали и считают условия Трианона справедливыми. Такие противоположные оценки последствий Версаля порождали антагонизм, делали невозможным достижение компромисса между странами Центрально-Восточной Европы.

Обращается внимание на то, что во времена доминирования в Европе коалиции стран во главе с Германией Версальского мирного договора, в том числе и Трианонский, были демонтированы, вводился новый порядок, в котором активную роль сыграли оппоненты Версаля – Германия, Италия, Япония, СССР, Венгрия, Болгария.

Отмечается, что победители Второй мировой войны восстановили границы стран союзниц Германии в Европе, согласно собственным геополитическими интересами, что на 70% отвечали границам, установленным Антантой после Первой мировой войны. Парижским мирным договором от 10 февраля 1947 г. над Венгрией были восстановлены трианонские границы. СССР, Великобритания, Франция и США действовали с гегемонистских позиций, руководствовались правом победителя и во многом навязали побежденным странам дискредитированные условия Версальской системы, не сделали надлежащих выводов и не выстроили международные отношения на приближенных к справедливости принципах, а сохранили соответствующими договорами осложненные территориальные противоречия прошлого.

Указывается, что угроза ассимиляции и исчезновения заграничных венгров – одна из главных причин активизации современной Венгрии. Меры для преодоления синдрома расчлененности венгерской нации в Центрально-Восточной Европе, который продолжается уже столетие, дают незначительные результаты; темпы сокращения численности венгров в соседних государствах на протяжении последнего века являются наибольшими, поэтому Будапештом считается, что нет времени для промедления с введением автономии для заграничных венгров, потому что через следующие 25 лет сама потребность в ней отпадет через их исчезновение.

Подчеркивается, что уровень обеспечения прав венгерского меньшинства Закарпатья особенно сказывается на взаимоотношениях Венгрии с Украиной. Оздоровление отношений между Венгрией и Украиной имеет минимальные шансы, поскольку позиции сторон о порядке применения образовательного и языкового законов в Закарпатье не совпадают.

Учитывая решительную активность Венгрии и венгерских иностранных сообществ в 2020 г. (столетие подписания Трианонского мирного договора 4 июня 1920 г.), сделаны выводы, что данная проблема не только не потеряет актуальности, но и значительно усилится.

Ключевые слова: Трианонский мирный договор, титульная нация и меньшинство, межэтнические проблемы, зарубежные венгры, двойное гражданство, автономия, язык образования меньшинств, роль государственного языка.

Derzhaliuk M. The Treaty of Trianon as a Source of Instability in the Central-Eastern Europe (Part 1).

The article notes that the Trianon Peace Treaty of June 4, 1920 between the Entente countries and Hungary, as a result of the First World War, turned out to be, like all the other six treaties of the Versailles system, mostly unfair. In the forcibly the territory of Hungary decreased by 2/3, the population decreased 2,7 times, a third of the Hungarian ethnic group became part of neighboring states.

It is noted that during 1920-2020. In Hungary, there were no powerful political forces of various trends and trends that would recognize the Trianon Peace Treaty as just. At the same time, the ruling political elites of the neighboring states of Hungary considered and still consider the conditions of the Trianon fair. Such opposite assessments of the consequences of Versailles engendered antagonism, making it impossible to reach a compromise between the countries of Central-Eastern Europe.

Attention is drawn to the fact that during the domination in Europe of the coalition of countries led by Germany of the Versailles Peace Treaty, including the Trianon, were dismantled, a new order was introduced, in which opponents of Versailles – Germany, Italy, Japan, the USSR, played an active role. Hungary, Bulgaria.

It is noted that the winners of the World War II restored the borders of the countries of Germany's allies in Europe, in accordance with their own geopolitical interests, which corresponded by 70% to the borders established by the Entente after the World War I. The Trianon borders were restored over Hungary by the Paris Peace Treaty of February 10, 1947. The USSR, Great Britain, France and the United States acted from a hegemonic position, were guided by the right of the winner and in many respects imposed on the defeated countries the conditions of the Versailles system were discredited, did not draw proper conclusions and did not build international relations on principles close to justice, but preserved the complicated territorial contradictions of the past with the corresponding treaties.

It is indicated that the threat of assimilation and disappearance of foreign Hungarians is one of the main reasons for the revitalization of modern Hungary. Measures to overcome the syndrome of the dismemberment of the Hungarian nation in Central-Eastern Europe have been going on for centuries with little results; The rate of decline in the number of Hungarians in neighboring states over the past century is the highest, so Budapest believes that there is no time to delay the introduction of autonomy for foreign Hungarians, because in the next 25 years the very need for it will disappear through their disappearance.

It is emphasized that the level of ensuring the rights of the Hungarian minority in Transcarpathia especially affects the relationship of Hungary with Ukraine. The improvement of relations between Hungary and Ukraine has minimal chances, since the positions of the parties on the procedure for the application of educational and language laws in Transcarpathia do not coincide.

Taking into account the decisive activity of Hungary and the Hungarian foreign communities in 2020 (the century of the signing of the Trianon Peace Treaty on June 4, 1920), it is concluded that this problem will not only not lose its relevance, but will significantly increase.

Keywords: Trianon Peace Treaty, titular nation and minority, interethnic problems, foreign Hungarians, dual citizenship, autonomy, language of education of minorities, the role of the state language.

УДК 94 (9)+314.74

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2020-12-8>

Романенко О.В.

СТРАТЕГІЯ МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ АВСТРАЛІЇ: ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ, НОВІ ВИКЛИКИ ТА ВІДПОВІДІ НА СУЧАСНІ ЗАГРОЗИ

У статті розглядається Австралійська міграційна політика, етапи її становлення та розвитку, сучасний стан справ. Можна виділити три етапи міграційної політики Австралії в період після Другої світової війни: політика асиміляції, політика інтеграції та політика культурного різноманіття і мультикультуралізму. Дана політика регулюється Міністерством імміграції Австралії. З моменту створення назва Міністерства була змінена більше десяти разів, що відображало основні напрями діяльності установи та функції за ці періоди.

Підсумовуючи результати, отримані внаслідок роботи над статтею, можна сказати, що, якщо перший очільник Міністерства імміграції у 1945 р. пропагував масову британську імміграцію, проголошуючи гасло «Заселити або загинути», то з плином часу назва Міністерства та політика щодо іммігрантів змінювалася. У березні 1996 р. назва установи змінилася на Міністерство імміграції та мультикультурних питань, чім гаслом було «Збагачення Австралії шляхом міграції». Головною ідеєю міграційної стратегії стало створення мультикультурної країни з сильним потенціалом завдяки її різноманітності. У 2007 р. поняття «мультикультуралізм» виключено з назви структури; більший акцент у роботі Міністерства було зроблено на визнанні національної ідентичності, заснованої на низці основних цінностей, які все ще сприяють розвитку мультикультурного суспільства. 2017 р. було офіційно створено Міністерство внутрішніх справ, що сьогодні займається імміграцією.

На початку ХХІ ст. в країні діє Австралійська міграційна програма, що передбачає декілька основних причин, за якими громадяни іншої держави можуть здійснювати в'їзд на довготривале проживання в країну: студентська, кваліфікована імміграція (враховується професійний досвід, навички або кваліфікація, які потребує на момент дії програми економіка Австралії), возз'єднання сім'ї (члени сім'ї, які проживають в Австралії), особливі обставини (повернення громадян Австралії, які раніше покинули країну). Також є гуманітарна програма по міграції та адаптації у австралійське життя біженців.

Ключові слова: Австралія, міграційна політика, асиміляція, інтеграція, мультикультуралізм.

У 1788 р. в Австралії була закладена перша британська колонія. Експансія вглиб земель материка та відкриття нових територій супроводжувалася винищенням корінного населення, що докорінно змінило демографічну ситуацію на континенті. Одним з міфів офіційної пропаганди аж до Другої світової війни була однорідність расового складу населення Австралії. Це не лише ігнорувало особливу ситуацію ірландського населення (яких поза їх волею називали британцями) [1, s. 37], але не брало до уваги також етнічної різниці всередині самої Британії: Англія, Шотландія та Уельс мали різний склад в колоніальному суспільстві, але територіально вони не були розмежовані в рамках певних регіонів чи менших територіальних одиниць (наприклад, поселень чи районів новостворених міст), утворюючи сукупність «змішану

етнічно». Це була інтеграція, що не існувала у Великій Британії, але мала місце у її колонії. Тобто з самого початку свого існування Австралія була мультикультурним континентом, побудованим на інтелектуальній та фізичній силі іммігрантів, хоча, щоб визнати це офіційно, необхідно було майже два століття розвитку та перетворень.

Основною метою статті є розгляд формування етапів становлення сучасної стратегії міграційної політики Австралії: історичні передумови, що їй передували та подальший розвиток.

З мети постають наступні завдання статті:

- прослідкувати еволюцію міграційної політики Австралії від так званої «білої міграції» до концепції мультикультуралізму, дати коротку характеристику ознак кожного з етапів та визначити особливості Австралійської міграційної програми початку ХХІ ст.;
- проаналізувати політику асиміляції, що включала заохочення британських підданих до постійного проживання на території австралійського континенту, надаючи їм пільги та переваги у порівнянні з іншими прибулими;
- розглянути політику інтеграції, що включала інтеграцію іммігрантів з континентальної Європи до австралійського життя, надання їм можливості вивчити мову та адаптуватися до нових реалій;
- виділити основні риси політики культурного різноманіття і мультикультуралізму; стратегію, що діє до сьогодні, і полягає у збереженні унікальності кожної національної спільноти в Австралії за умови прийняття спільних для всіх цінностей, поваги до закону та людини;
- дослідити сучасні можливості імміграції до Австралії, зокрема основні причини, за якими громадяни іншої держави можуть здійснювати в'їзд в країну на довготривале проживання: студентська, кваліфікована імміграція, возз'єднання сім'ї, гуманітарна програма для легальних та нелегальних біженців;
- зробити висновки про те, наскільки змінилися пріоритети міграції до Австралії в період після закінчення Другої світової війни до початку ХХІ ст.

Окрім розгляду особливостей міграційної політики сучасної Австралії, автор ставить завдання проаналізувати нормативно-правові документи, що регулювали та регулюють право перебування громадян на континенті, окреслити проблеми і загрози нелегальної імміграції до Австралії у ХХ ст., назвати стратегії подолання країною еміграційних криз, зокрема причин та наслідків стратегії «Тихоокеанського рішення». Окреслити стратегії по адаптації та залученні мігрантів у соціальне та політичне життя країни.

1 січня 1901 р. набрав чинності акт британського парламенту про створення Австралійського Союзу і федерація окремих колоній, перетворившись на нову країну, продовжувала базуватися на припущенні, що її наземна територія є terra nullius, яка очікує заселення і переходу до продуктивного використання [2, s. 9]. Протягом багатьох років з превалюючою англо-саксонською більшістю склад

населення змінювався аж до сьогодні, коли кожен четвертий австралієць має іноземне походження.

З самого початку створення австралійське суспільство відрізнялося неоднорідністю у своєму складі. Станом на 1891 р. процентне співвідношення в окремих колоніях людей, народжених в різних частинах Великої Британії та деяких європейських країнах, показано у Таблиці 1.

Таблиця 1. Громадяни колоній Австралії, народжені закордоном, 1891 р.

Колонія 1891 р.	Походження мігранта (звідки прибув), %						
	Англія	Шотландія	Ірландія	Уельс	Німеччина	Країни Скандинавії	Інші країни Європи
Новий Південний Уельс	52,2	13,0	26,3	1,8	3,3	1,6	1,8
Вікторія	49,1	15,7	26,5	1,5	3,3	1,5	2,4
Квінсленд	45,5	13,5	26,1	1,3	9,1	3,1	1,4
Південна Австралія	58,2	11,0	18,5	1,8	9,0	1,2	1,3
Західна Австралія	43,0	11,3	21,0	1,7	3,2	3,1	5,7
Тасманія	60,0	13,5	20,0	1,2	3,3	1,2	0,8

Джерело: [1, s. 39].

У 1901 р. в рамках політики «Білої Австралії» (*White Australia Policy*) було прийнято Закон про обмеження імміграції (*The Immigration Restriction Act*), що обмежував імміграцію з неєвропейських країн [3]. Згідно з цим законом виключалося прийняття «не білих іммігрантів» до континенту. Ідеї «Білої Австралії» передувало негативне ставлення до шукачів золота з Азії, незадоволення та ворожість до китайців, які прибули в час «золотої лихоманки». Тобто бачення гомогенного суспільства було популярним вже в середині на під кінець XIX ст. У 1880 р. та 1888 р. колонії погодили прийняття законодавства, скерованого проти імміграції китайців, а в наступних роках Південна Австралія, Новий Південний Уельс та Вікторія погодили закони, які відкрито виключали прийняття китайських іммігрантів або обмежували їх працевлаштування в певних галузях промисловості. Під кінець останньої декади XIX ст. імміграційне обмеження було розширено на всіх неєвропейських прибулих (Західна Австралія – 1897 р., Новий Південний Уельс – 1898 р., Тасманія – 1899 р.) [2, s. 29-30].

Велика Британія з огляду на права британських підданих в Індії чинила тиск на Австралію, щоб у Законі про обмеження імміграції ці обмеження не було окреслено в категоріях рас. Таким чином, заборонявся в'їзд тим, хто хворів або був судимий за кримінальні злочини, але, передусім, було встановлено іншу, дуже дієву «фільтрацію» – кожен бажаючий жити в Австралії мусив здати

диктант будь-якою, вказаною представником уряду, європейською мовою. У 1905 р. під тиском Японії – союзника Великої Британії у війні з Росією – впроваджено можливість диктанту неєвропейською мовою, чого, однак, в практиці не відбувалося [2, s. 88].

З 1901 р. по 1914 р. кількість «білого населення» в Австралії зросла з 3788 до 4942 тис. осіб. До цієї цифри не було додано аборигенів, кількість яких на той час становила приблизно 100 тис. осіб [2, s. 76]. Зростання кількості населення на континенті відбулося внаслідок позитивного натурального приросту населення, подовження середньої тривалості життя, зменшення смертності немовлят та імміграції. Від 1905 р. в період економічної кризи та посух, кількість іммігрантів зростала поступово, а в 1910-1914 рр. стрімко збільшилася. І хоч підрахунки значно відрізняються за різними джерелами, можна підсумувати, що в цей період на континент прибуло трохи менше ніж 300 тис. іммігрантів. До 1911 р. всі штати відновили політику допомоги від держави новоприбулим. У 1919-1929 рр. населення Австралії збільшилося з 5193 до 6394 тис., велику роль в цьому відіграла імміграція, передусім, з Британських островів [2, s. 136].

Імміграційна політика та економіка Австралії й надалі базувалися на принципі «Білої Австралії» і намагання утримати високий рівень життя пересічного громадянина. Федеральний уряд у співпраці з урядами окремих штатів і Великою Британією розвивав програми допомоги прибулим. Близько 250 тис. іммігрантів між 1921-1930 рр. скористалося різного роду допомогою, всього в цей період на континенті оселилося близько 300 тис. осіб [2, s. 137]. Переважну більшість з них (261 тис.) становили британці, до Австралії також приїжджало багато новозеландців. Іммігранти поза імперією не були бажаними гостями, не отримували допомогу від держави і з 1924 р. мусили гарантувати власне матеріальне становище спонсорською допомогою когось із супроводу або сумою в 40 фунтів, а з 1928 р. ця квота зросла, вводилися обмеження на кількість виданих віз.

З 1926 р. всіма подібними питаннями займалася Комісія у справах розвитку та міграції. В 30-х рр. ХХ ст. кількість мешканців Австралії збільшилася тільки на 500 тис. осіб. і в 1939 р. становила 7 млн. В 1929 р. було ліквідовано програми допомоги для новоприбулих з Великої Британії. Влада континенту не впускала до країни іммігрантів з європейського континенту, якщо вони не мали родичів, що могли гарантувати їм притулок та фінансову допомогу або 500 фунтів готівкою [2, s. 174]. У 1936 р. ці вимоги були дещо пом'якшені передусім для надання єврейському населенню Європи шанс приїхати до Австралії.

Внаслідок дуже низького природного приросту населення та повоєнного часу, кількість людей репродуктивного віку різко знизилася, в той час як динамічна економіка Австралії потребувала робочої сили. З цих причин було переосмислено імміграційну політику [2, s. 245]. У 1945 р. створено

Міністерство імміграції (*The Department of Immigration*), основна задача якого полягала у регулюванні міграційних потоків до країни. Зазначимо, що дане відомство неодноразово змінювало назву, що відображало сутність її діяльності аж до сьогодні.

Ще до закінчення війни, Артур Калвелл (*Arthur Calwell*), що став на чолі новоствореного міністерства оголосив напрями своєї політики. Основний акцент він робив на імміграції британців, але внаслідок зменшення натурального приросту населення в Сполученому королівстві звернув увагу на інші, зокрема, європейські країни [4, р. 17-21], також існувала ідея запросити іммігрантів із Скандинавії [2, s. 246].

Під кінець війни австралійська влада все частіше виказує зацікавленість переміщеними особами (*displaced persons*), які перебували під опікою Міжнародної організації в справах біженців (*International Refugee Organization, IRO*) [2, s. 247]. Під час подорожі Європою, А. Калвелл зазначав: «Оскільки інші країни конкурують за найкращих іммігрантів, якщо не будемо діяти швидко, можемо втратити можливість вибрати» [5, р. 35]. 21 липня 1947 р. він підписав угоду з IRO, що дозволило прийняти до 1953 р. 170 тис. іммігрантів з Центральної та Східної Європи. Перші з них прибули вже у листопаді 1947 р., зокрема, «гарні балти» – молоді литовці, латвійці та естонці, яких представляли як близьких скандинавським народам та старанно відібраних з думкою про позитивне ставлення до них серед австралійців. Пізніше критерії селекції було пом'якшено, але завжди вибирали молодих, сильних та здорових людей. Їх скеровували на два роки на працю, найчастіше, фізичну у чітко вказаних урядом місцях і професіях. Це робилося навмисно, аби не створювати конкуренцію місцевим підприємствам на ринку праці та житла, а також закрити потребу у робочій силі в тих галузях та регіонах країни, яких уникали австралійці.

Кількість нових громадян постійно зростала, а в період з 1947 р. по 1969 р. прибуло їх понад 2 млн. осіб, 880 тис. з яких були британського походження. Однак при таких масштабних темпах імміграції стало зрозуміло, що «наповнити ринок праці» лише британськими громадянами неможливо. Австралійці радо вітали іммігрантів з «нордичних» країн, пізніше прийняли італійців, греків, жителів Югославії та Мальти. В зазначений період прибуло їх понад півмільйона [1, s. 175].

Виникали суперечки стосовно адаптації цих людей у австралійське суспільство, оскільки, більшість мігрантів не володіла англійською мовою і політика асиміляції була важка для імплементації в їх випадку. Від іммігрантів очікувалося, що вони приймуть «австралійський тип життя»: тобто цих людей називали «новими австралійцями» і очікувалося, що «вони розпорозяться у натовпі, стануть невидимими» [1, s. 175]. Громадська думка старанно створювала образ «нового австралійця», який якнайшвидше вивчив англійську мову та став послуговуватися нею у побуті та розмовляти з власними дітьми,

перейняв англосаксонську культуру, відкинув власні традиції, мову, одяг, жестикуляції тощо [2, s. 248-249].

У 50-х і 60-х рр. ХХ ст. в Австралії оселилося близько 2,5 млн. осіб. 1970 р. приніс рекордну кількість іммігрантів – 185 тис. осіб [2, s. 306]. Згідно з переписом населення 1971 р., 1 088 тис. мешканців Австралії народилося у Великій Британії та Ірландії, 289 тис. – в Італії, 173 тис. – в Греції та на Кіпрі, 130 тис. – в Югославії, 110 тис. – в Німеччині, 100 тис. – в Голландії, 60 тис. – в Польщі (див. Таблицю 2). Сумарно 182 тис. осіб було народжено в Азії і в Єгипті [2, s. 307].

Таблиця 2. Місце народження австралійців, 1971-81 рр.

Регіон	1971		1981	
	Тис. осіб	%	Тис. осіб	%
Британські острови	1 088	42,2	1 133	37,7
Європа	1 108	43,5	1 100	36,6
Середній Схід	74	2,9	123	4,1
Північна Америка	43	1,7	50	1,7
Центральна та Південна Америка	11	0,4	46	1,5
Африка	34	1,3	60	2,0
Азія	108	4,2	279	9,3
Океанія	98	3,8	213	7,1
Загалом:		100	3 004	100

Джерело: [6, р. 210]

Під час односторонньої асиміляції «нових австралійців» з англійською культурою, важко було не помітити їх відмінність, а також впливи, які іммігранти спричиняли на австралійський стиль життя. Вони повністю не відкидали своєї культури, створювали вечірні та суботні школи, гуртки, осередки [7]. Це підштовхнуло уряд до відходу від політики швидкої асиміляції на користь двосторонньої поступової інтеграції. Під час політики інтеграції враховувалися не лише інтереси держави, але і можливості та потреби новоприбулих громадян, а також – заохочувався розвиток їх дітей, як частини майбутнього Австралії.

В 1958 р. у новому Законі про міграцію (*Migration Act*) було ліквідовано диктант і впроваджено систему дозволів, що перебувала в компетенції міністра імміграції [8]. В 1966 р. були введені наступні зміни до закону, що значно понижували обмеження щодо «небілих іммігрантів». Від політики «Білої Австралії» остаточно відмовилися в 1973 р. В 1979 р. впроваджено систему пунктів (балів), що дала можливість обирати іммігрантів з кращою освітою або саме тих професій, які були необхідні для економіки Австралії. Також перевага надавалася тим, хто вже має у Австралії родичів. Водночас з'являється проблема нелегальних іммігрантів. Сотні тисяч людей, що втікали з

комуністичного В'єтнаму (їх називали люди на човнах, «човникові люди» – *boat people*) хотіли дістатися демократичної Австралії. Їх не допускали до берегової лінії, замикали в переповнених таборах у країнах Азії (Тайланд, Сінгапур, Малайзія, Індонезія). Тут варто зазначити, що Австралія і надалі систематично приймає біженців чи людей, які формально не відповідають визначенню біженця в Конвенції ООН (1951 р.), але які дискримінуються або фактично перебувають у положенні біженців. З 1972 р. по 2002 р. в Австралії знайшли притулок щонайменше 320 тис. біженців та інших пільгових груп від програм гуманітарної допомоги [2, s. 408].

У 1975 р. був прийнятий Закон про расову дискримінацію (*Racial Discrimination Act*) [9], що забороняв етнічну і расову дискримінацію (також умови праці, дистрибуції послуг та товарів, можливості проживання, доступу до публічних місць), в тому числі, дискримінацію щодо іммігрантів [2, s. 364].

У 1977 р. був розроблений рапорт «Австралія як мультикультурне суспільство», у 1982 р. – наступний документ «Мультикультуралізм для всіх австралійців» [10], а в 1989 р. була запропонована Національна програма мультикультурної Австралії (*National Agenda for a Multicultural Australia*), яка базувалася на трьох основних принципах: культурній ідентичності, соціальній справедливості та економічній ефективності [11]. У березні 1996 р. міністерство в черговий раз було перейменовано у Міністерство імміграції та мультикультурних справ (*The Department of Immigration and Multicultural Affairs, DIMA*), гаслом якого стало «Збагатимо Австралію шляхом міграції» (*Enriching Australia Through Migration*) [12]. У 1997 р. установою офіційно взято курс на мультикультуризацію: прийнято документ під назвою «Мультикультурна Австралія. Шлях вперед» (*Multicultural Australia: a Way Forward*). У документі зазначалося, що необхідно сприяти «культурному розмаїттю як об'єднуючій силі для Австралії».

Імміграція не тільки вплинула на зростання населення австралійського суспільства, але також сформувала його етнічний склад. У 1996 р. у перепису населення повідомлялося про 4 млн. жителів Австралії (23%), які народилися закордоном (найбільші групи мають місце народження у Великій Британії, Новій Зеландії, Італії, В'єтнамі, Греції, КНР, Німеччині, на Філіппінах, у Нідерландах, Індії, Малайзії, Лівані, Гонконгу та Польщі). За оцінками, близько 42% австралійців або народилися закордоном, або мають одного з батьків іноземця.

Разом з цими демократичними перетвореннями, у суспільстві періодично відбувалися дискусії стосовно необхідності посилити охорону кордону з метою уникнення несанкціонованих спроб проникнути до країни. Подібні розмови досягли піку наприкінці 2001 р. під час «справи Тампа», коли було відмовлено 433 врятованим нелегальним емігрантам, в основному афганцям, які врятувались з тонучого парому на норвезькому кораблі, в'їхати до Австралії. Внаслідок «Тихоокеанського рішення» під супроводом австралійського

військово-морського флоту біженці були відправлені до Науру та Папуа-Нової Гвінеї, де вони за рахунок австралійських платників податків чекали врегулювання своєї долі. У Новій Зеландії та Ірландії була прийнята лише невелика кількість з цих осіб, а до вересня 2003 р. ще кільком групам було дозволено в'їхати до Австралії [2, с. 409]. Ці надзвичайні заходи «охорони кордону» отримали назву «уявний параноїдальний націоналізм» [13, р. 31]. Це рішення спричинило гострі дискусії у суспільстві, що були неодноразово використані австралійськими політиками у власній політичній боротьбі. Іншим наслідком цього випадку став Закон про захист кордонів (*Border Protection Bill*), що дозволяв уряду застосовувати силу заради виведення будь-якого подібного судна з австралійських територіальних вод, а також позбавляв можливості подачі прохання про притулок з боку осіб, які намагаються незаконно проникнути в Австралію [14].

У листопаді 2001 р. DIMA стало Міністерством імміграції мультикультурних справ та справ корінних народів (DIMIA) та існувало до січня 2006 р. У нового Міністерства з'явилися нові обов'язки: розробка та оцінка політики щодо корінних народів, надання послуг та розробка програм, налагодження зв'язків з корінними лідерами та надання консультацій (зокрема щодо соціального та економічного становища, земельних ресурсів, судових процесів, тощо).

У січні 2007 р. міністерство знову було перейменовано, в цей раз на Міністерство імміграції та громадянства (*Department of Immigration and Citizenship, DIAC*). Поняття мультикультуралізму було виключено з назви структури, більший акцент у роботі відомства зроблено на визнанні загальнонаціональної ідентичності, що базується на ряді основних цінностей, які все ж таки сприяють розвитку мультикультурного суспільства. В цьому ж році був прийнятий Закон про громадянство (*Australian Citizenship Act*), що (із змінами та доповненнями) і до сьогодні визначає порядок набуття (та втрати) громадянства Австралії, статус осіб, які постійно чи тимчасово перебувають на території країни [15].

Під кінець 2013 р. назва, яка відображає основну мету роботи міністерства, знову була змінена. В цей раз на Міністерство імміграції та охорони кордонів (*The Department of Immigration and Border Protection, DIBP*). В цілому відомство забезпечувало дотримання норм австралійського імміграційного законодавства, опікувалося міграційними програмами, надавала підтримку мігрантам, біженцям та особам, які шукають притулку, забезпечувало безпеку кордонів. З грудня 2017 р. і до сьогодні ці (а також і інші) функції виконують працівники Міністерства внутрішніх справ (*The Department of Home Affairs*). Державна установа відповідає за національну безпеку, правоохоронні органи, управління надзвичайними ситуаціями, прикордонний контроль, імміграцію, біженців, громадянство, транспортну безпеку та мультикультурні справи, поєднавши весь досвід своїх попередників.

На початку XXI ст. діє Австралійська міграційна програма, яка передбачає декілька основних причин (див. Таблицю 3), за якими громадяни іншої держави можуть здійснювати в'їзд в країну на довготривале проживання: студентська, кваліфікована імміграція (враховується професійний досвід, навички або кваліфікації, яких потребує на момент дії програми економіка Австралії), возз'єднання сім'ї (члени сім'ї, які проживають в Австралії), особливі обставини (повернення громадян Австралії, які раніше покинули країну). Також є гуманітарна програма по міграції та адаптації у австралійське життя біженців.

Таблиця 3. Способи імміграції до Австралії
(отримання візи на довготривале перебування)

Причина (тип імміграції)	Рівень володіння мовою (IELTS)	Приблизна вартість на 2020 р.	Час розгляду заявки	Умова отримання
Студентська	5.5+	418 USD	1-10 тижнів	Навчання в ВНЗ або мовних курсах
Професійна	6.0+	2,700 USD	12-15 тижнів	Висока кваліфікація
Трудова	6.0+	2,700 USD	5-10 тижнів	Запрошення на роботу
Бізнес та інвестиції	4.5+	1,600 USD	Залежить від обставин	Відкриття або придбання бізнесу та інвестиції в австралійську економіку
Шлюбна	–	870 USD	12-29 місяців	Наречений, наречена, чоловік (дружина) або партнер громадянина або резидента Австралії
Возз'єднання сім'ї	–	870 USD	Залежить від обставин	Близький родич громадянина або резидента
Гуманітарна	–	25 USD	Залежить від обставин	Біженець чи особа в пошуках захисту

Джерело: [16]

Варто зазначити, що цей поділ досить умовний, адже самих типів віз є дуже велика кількість, їх видів та підвидів. Так, наприклад, є 3 типи «навчальних віз», 23 типи «родинних» віз (з поділом на «батьківську», «дитячу», «візу на усиновлення» та ін.), найбільша кількість підвидів у категорії «кваліфікована імміграція», адже способів розвинути австралійську економіку у підприємців є безліч [17].

Студентська імміграція використовується молодими особами, що планують знайти в Австралії роботу та залишитися у країні після закінчення навчального закладу. Дана віза надається лише після отримання абітурієнтом інформації про зарахування до ВНЗ. Підходить для цілеспрямованих молодих людей, що мають спонсорів або планують почати працювати одразу після приїзду (віза дозволяє суміщати роботу і навчання).

Кваліфікована імміграція ділиться на два підтипи: професійну та трудову. Для цього типу імміграції в Австралію необхідно володіти англійською як мінімум на рівні B2 і підтвердити вищу освіту і досвід роботи. При виборі кандидатів враховується професійний досвід, навички, але головна різниця в тому, що у першому типі не потрібно мати запрошення від роботодавця.

Професіонал може подати запит на підтримку від держави або розраховувати на допомогу штату (території) де планує в подальшому проживати. Більшість кваліфікованих працівників обирає *Skilled Nominated Visa* [18]. Згідно з заявленими параметрами, заява кандидата має набрати від 65 балів у спеціальному тесті (див. Таблицю 4), щоб його запросили на подачу візи. Бали нараховуються наступним чином:

Таблиця 4. Таблиця балів на отримання кваліфікованої візи
Skilled Nominated Visa

1	Вік	
	8-24 років	25 балів
	25-32 років	30 балів
	33-39 років	25 балів
	40-44 років	15 балів
	45-49 років	0 балів
2	Рівень мовних навичок (англійська мова)	
	Компетентний користувач	0 балів
	Професійний користувач	10 балів
	Досвідчений користувач	20 балів
3	Досвід роботи за фахом імміграції	
	Не менш 3 але менше 5 років (за останні 10 років)	5 балів
	Не менш 5 але менше 8 років (за останні 10 років)	10 балів
	Не менш 8 і до 10 років (за останні 10 років)	15 балів
4	Освіта	
	Молодший спеціаліст	10 балів
	Бакалавр / Спеціаліст / Магістр	15 балів
	Кандидат наук / Доктор наук	20 балів

Джерело: [18]

Бізнес-імміграція широко вітається в Австралії (як і в інших країнах світу), адже бажаючий має представити бізнес-план розвитку економіки місцевості, до якої бажає переїхати, та описати позитивний вплив (створення робочих місць, зменшення дефіциту товарів і послуг на ринку тощо) на економіку країни, що

спричинить його діяльність та капітал. Тобто, напередодні подачі документів, бізнесмен повинен проаналізувати місцевий ринок, провести переговори, які пізніше можна показати комісії у якості доказів про серйозність намірів. Візу можна отримати і за інвестиції в австралійську економіку. Для обох категорій кандидатів – бізнесменів та інвесторів – передбачені візи одного підвиду.

Наступний спосіб отримання візи (а пізніше і дозволу на постійне проживання) – мати нареченого (наречену), чоловіка (дружину) громадянина або резидента Австралії. Зазначений спосіб імміграції в Австралію не вимагає знання мови, наявності освіти або професійного досвіду. Додатково у пари можуть запросити документи, що підтверджують спільне минуле та плани на майбутнє:

- підтвердження спільного проживання;
- наявність загального банківського рахунку;
- спільні фотографії, що підтверджують тривалість відносин;
- відмітки про візи і штампи в аеропортах свідчать про спільні подорожі;
- лист з описом історії відносин і майбутніх планів;
- підтвердження того, що є наміри укласти шлюб по прибуттю в Австралію;
- декларації від двох повнолітніх людей, які можуть довести факт цих відносин.

Подати документи на візу в Австралію може і той, хто має близького родича або дитину в Австралії або хоче доглядати за хворим родичем, який проживає в Австралії. Для цих цілей передбачено візи тимчасових і постійних видів «возз'єднання сім'ї», які підбирають під кожен індивідуальний випадок [19].

Наступна категорія – гуманітарна імміграція для біженців або людей, що не можуть або не хочуть повертатися на батьківщину через факт або ризик переслідування.

Для отримання притулку в Австралії кандидат повинен [20]:

- підпадати під визначення біженця (згідно з окресленням цього поняття від ООН [21] і австралійського Закону про Міграцію [8]);
- довести факт переслідування або порушення прав у власній країні (це може бути переслідування за ознаками раси, релігії, політичних поглядів, національності, приналежності до соціальної групи (включаючи сексуальні меншини)); або внаслідок гуманітарної катастрофи – війни, голоду, геноциду та масових порушень прав людини;
- бути готовим сприймати австралійські закони, прийняти і поважати австралійський спосіб життя.

Аплікат на візу (а потім – постійне проживання) повинен не мати боргів перед Австралією та надати докази, які переконують владу Австралії надати йому захист. Причому сьогодні притулок можуть просити і біженці, які прибули до Австралії нелегально. Проте, порушника кордону спочатку скерують до імміграційної в'язниці. Після великого розголосу та обговорень

«Тихоокеанського рішення», у в'язницях для цих груп осіб було створено хороші умови. Так, наприклад, можна скористатися безкоштовними медичними, стоматологічними та юридичними послугами, при потребі надаються послуги безкоштовного адвоката. Однак перебування у в'язниці може розтягнутися на місяці, адже розгляд справи завжди носить індивідуальний характер, а число заявників велике. Якщо прохання про притулок відхиляють, іммігрант повинен негайно покинути країну, купивши квиток за власний рахунок.

Після того, як людина з будь-якою з цих віз прожила у країні 4 роки поспіль (причому за ці роки закордоном перебувати не більше 12 місяців, а за останній рік до подачі заявки – не більше трьох) можна подавати заяву на громадянство. Потрібно не мати судимостей та бути у добрих стосунках із законом Австралії. Також для отримання громадянства необхідно добре знати австралійську культуру і англійську мову.

Заява на отримання громадянства подається онлайн (можна зібрати всі документи і подати заяву на візу власноруч або скористатися послугами імміграційних агентів з Реєстраційної палати агентів по міграції (*Migration Agents Registration Authority, MARA*, які допомагають вибрати відповідний тип візи, зібрати необхідні документи, спілкуються з австралійською владою від імені клієнта). Після сплати оргвнеска та подачі заявки відбувається проходження інтерв'ю та тест на громадянство. Отримання громадянства відбувається на урочистій церемонії.

Отже, австралійська міграційна політика пройшла шлях від так званої «білої міграції» до концепції мультикультуралізму. Можна підсумувати, що після Другої світової війни існувало три стратегії міграційної політики Австралії: політика асиміляції (1947-1960 рр.) політика інтеграції (1960-70 рр.) і політика культурного різноманіття і мультикультуралізму, яка активно реалізується і розвивається до сьогодні. Перша стратегія включала заохочення британських підданих до постійного проживання на території австралійського континенту, надаючи їм пільги та переваги у порівнянні з іншими іммігрантами з континентальної Європи. Тих, хто не був народжений у англосаксонсько-кельтських культурах, намагалися асимілювати, навмисно не помічаючи, що іммігранти привозили із собою свій власний культурний досвід, що дозволяв цим групам триматися разом, адаптуватися до австралійських реалій, але часом заважав повністю пристосуватися до умов існування в Австралії та перейняти «австралійський стиль життя».

З плином часу, коли ця політика себе не виправдала, владою було прийнято рішення нових громадян не асимілювати, а інтегрувати до австралійського суспільства, зокрема було розроблено нове законодавство, виділено кошти на навчальні програми дітям іммігрантів. Ці програми були спрямовані на найбільш вразливі групи іммігрантів, які мали труднощі з адаптацією в країні протягом перших років перебування у ній (наприклад, тих, хто прибув на

територію Австралії як біженці; коли відбувається возз'єднання сімей і вони не володіють в достатній мірі англійською мовою). Підтримка, яка надавалася даними групам іноземних громадян, передбачала курси вивчення англійської мови і перекладацькі послуги. У випадку біженців, державна допомога також включала надання житла і медичної допомоги.

В кінці ХХ ст. було вирішено не уніфікувати, а зберегти унікальність кожного іммігранта в Австралії за умови прийняття спільних для всіх цінностей, поваги до закону та певних правил, наприклад, не лише сповідувати власну релігію, але й бути толерантним до релігійних сповідань інших. В цей час було прийнято ряд документів, що регулюють життя іммігрантів на континенті, умови отримання громадянства та врегулювання спірних ситуацій, наприклад, під час спроб нелегальної імміграції.

З початку ХХІ ст. і до сьогодні в країні діє Австралійська міграційна програма, що передбачає три основні причини (канали), за якими здійснюється в'їзд в країну: кваліфікована імміграція (враховується професійний досвід, навички або кваліфікація, які потребує на момент дії програми економіка Австралії), возз'єднання сім'ї (члени сім'ї, які проживають в Австралії), особливі обставини (біженці; повернення громадян Австралії, які раніше покинули країну).

Список використаних джерел та літератури

1. Rickard J. Australia Historia Kultury / przeł. Wojciech Weinert, red. nauk Wiesław Olszewski. Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1994. – 219 s.
2. Lencznarowicz J. Australia. – Warszawa: TRIO, 2005. – 488 s.
3. The Immigration Restriction Act 1901. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://nla.gov.au/nla.obj-2141191645/view?partId=nla.obj-2147449703#page/n0/mode/1up>
4. Lack J., Templeton J. Bold Experiment. A documentary history of Australian Immigration since 1945. – Melbourne: Oxford University Press, 1995. – 328 p.
5. Kunz E. Displaced Persons. Calwell's New Australians. – Sydney, 1988. – 285 p.
6. Powell J.M. Historical Geography Modern Australia: The Restive Fringe (Cambridge Studies in Historical Geography). – Cambridge New York Port Chester Melbourne Sydney: Cambridge University Press, 1991. – 424 p.
7. Smolicz J.J. Współkultury Australii. – Warszawa: Oficyna Naukowa, 2000. – 318 s.
8. Migration Act 1958. No. 62, 1958. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.legislation.gov.au/Details/C2018C00337>
9. Racial Discrimination Act 1975. No.52, 1975. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.legislation.gov.au/Details/C2016C00089>
10. Multiculturalism for All Australians: our Development Nationhood. Australian Council on population and Ethnic Affairs. – Canberra: Australian Govt. Pub. Service, 1982. – 54 p.
11. DIMIA. Report of the Review of Settlement Services for Migrants and Humanitarian Entrants (Chapter 1), 2003. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.immi.gov.au/media/publications/settle/_pdf/chap01web.pdf
12. Department of Immigration and Multicultural Affairs (DIMA), Australia. Archive, 1997. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://web.archive.org/web/19970606092917/http://www.immi.gov.au>
13. Hage G. Against Paranoid Nationalism: Searching for Hope in a Shrinking Society. – Sydney: Pluto Press, 2003. – 174 p.

14. Border Protection Bill 2001. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.austlii.edu.au/au/legis/cth/bill/bpb2001212>
15. Australian Citizenship Act 2007. No. 20, 2007. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.legislation.gov.au/Details/C2019C00040>
16. Explore visa options. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://immi.homeaffairs.gov.au/visas/getting-a-visa/visa-finder>
17. Getting a visa. Visa list. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://immi.homeaffairs.gov.au/visas/getting-a-visa/visa-listing>
18. Points table for Skilled Nominated visa (subclass 190). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://immi.homeaffairs.gov.au/visas/getting-a-visa/visa-listing/skilled-nominated-190/points-table>
19. Explore visa options for joining family in Australia. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://immi.homeaffairs.gov.au/visas/getting-a-visa/visa-finder/join-family#>
20. Temporary Protection visa. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://immi.homeaffairs.gov.au/visas/getting-a-visa/visa-listing/temporary-protection-785#Overview>
21. What is a Refugee? [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.unrefugees.org/refugee-facts/what-is-a-refugee>

References

1. Rickard, J. (1994). *Australia Historia Kultury*. Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich. [In Polish].
2. Lencznarowicz, J. (2005). *Australia*. Warszawa: TRIO. [In Polish].
3. *The Immigration Restriction Act 1901*. [Online]. Available from: <https://nla.gov.au/nla.obj-2141191645/view?partId=nla.obj-2147449703#page/n0/mode/1up> [In English].
4. Lack, J. & Templeton, J. (1995). *Bold Experiment. A documentary history of Australian Immigration since 1945*. Melbourne: Oxford University Press. [In English].
5. Kunz, E. (1988). *Displaced Persons. Calwell's New Australians*. Sydney. [In English].
6. Powell, J.M. (1991). *Historical Geography Modern Australia: The Restive Fringe (Cambridge Studies in Historical Geography)*. Cambridge New York Port Chester Melbourne Sydney: Cambridge University Press. [In English].
7. Smolicz, J.J. (2000). *Współkultury Australii*. Warszawa: Oficyna Naukowa. [In Polish].
8. *Migration Act 1958. No. 62, 1958*. [Online]. Available from: <https://www.legislation.gov.au/Details/C2018C00337> [In English].
9. *Racial Discrimination Act 1975. No.52, 1975*. [Online]. Available from: <https://www.legislation.gov.au/Details/C2016C00089> [In English].
10. *Multiculturalism for All Australians: our Development Nationhood*. (1982). Australian Council on population and Ethnic Affairs. – Canberra: Australian Govt. Pub. Service. [In English].
11. *DIMA. Report of the Review of Settlement Services for Migrants and Humanitarian Entrants (Chapter 1), 2003*. [Online]. Available from: http://www.immi.gov.au/media/publications/settle/_pdf/chap01web.pdf [In English].
12. *Department of Immigration and Multicultural Affairs (DIMA), Australia. Archive, 1997*. [Online]. Available from: <https://web.archive.org/web/19970606092917/http://www.immi.gov.au> [In English].
13. Hage, G. (2003). *Against Paranoid Nationalism: Searching for Hope in a Shrinking Society*. Sydney: Pluto Press. [In English].
14. *Border Protection Bill 2001*. [Online]. Available from: <http://www.austlii.edu.au/au/legis/cth/bill/bpb2001212> [In English].
15. *Australian Citizenship Act 2007. No. 20, 2007*. [Online]. Available from: <https://www.legislation.gov.au/Details/C2019C00040> [In English].

16. *Explore visa options*. [Online]. Available from: <https://immi.homeaffairs.gov.au/visas/getting-a-visa/visa-finder> [In English].
17. *Getting a visa. Visa list*. [Online]. Available from: <https://immi.homeaffairs.gov.au/visas/getting-a-visa/visa-listing> [In English].
18. *Points table for Skilled Nominated visa (subclass 190)*. [Online]. Available from: <https://immi.homeaffairs.gov.au/visas/getting-a-visa/visa-listing/skilled-nominated-190/points-table> [In English].
19. *Explore visa options for joining family in Australia*. [Online]. Available from: <https://immi.homeaffairs.gov.au/visas/getting-a-visa/visa-finder/join-family#> [In English].
20. *Temporary Protection visa*. [Online]. Available from: <https://immi.homeaffairs.gov.au/visas/getting-a-visa/visa-listing/temporary-protection-785#Overview> [In English].
21. *What is a Refugee?* [Online]. Available from: <https://www.unrefugees.org/refugee-facts/what-is-a-refugee> [In English].

Романенко Е.В. Стратегии миграционной политики Австралии: этапы становления, новые вызовы и ответы на современные угрозы.

В статье рассматривается Австралийская миграционная политика, этапы ее становления и развития, современное состояние дел. Можно выделить три этапа миграционной политики Австралии в период после Второй мировой войны: политика ассимиляции, политика интеграции и политика культурного многообразия и мультикультурализма. Данная политика регулируется Министерством иммиграции Австралии. С момента создания название Министерства было изменено более десяти раз, что отражало основные направления деятельности учреждения и функции за эти периоды.

Подводя итоги, полученные в результате работы над статьей, можно сказать, что, если первый глава Министерства иммиграции в 1945 г. пропагандировал массовую британскую иммиграцию, провозглашая лозунг «Заселить или погибнуть», то с течением времени название Министерства и политика в отношении иммигрантов менялась. В марте 1996 г. название учреждения поменялось на Министерство иммиграции и мультикультурных вопросов, чьим лозунгом было «Обогащение Австралии путем миграции». Главной идеей миграционной политики стало создание мультикультурной страны с сильным потенциалом благодаря ее разнообразию. В 2007 г. понятие «мультикультурализм» было исключено из названия структуры; больший акцент в работе Министерства был сделан на признании национальной идентичности, основанной на ряде основных ценностей, которые все еще способствуют развитию мультикультурного общества. В 2017 г. было официально создано Министерство внутренних дел, которое и сегодня занимается иммиграцией.

В начале XXI в., в стране действует Австралийская миграционная программа, предусматривающая несколько основных причин, по которым граждане другого государства могут осуществлять въезд в страну на длительное проживание: студенческая, квалифицированная иммиграция (учитывается профессиональный опыт, навыки или квалификация, которые требуют на момент действия программы экономика Австралии), воссоединение семьи (члены семьи, проживающие в Австралии), особые обстоятельства (возврат граждан Австралии, которые ранее покинули страну). Также есть гуманитарная программа по миграции и адаптации в австралийскую жизнь беженцев.

Ключевые слова: Австралия, миграционная политика, ассимиляция, интеграция, мультикультурализм.

Romanenko O. Strategies of Australia's Migration Policy: the Stages of Becoming, New Challenges and Responses to Today's Threats.

The article examines the Australia's migration policy, the stages of its formation and development, the current situation. There are three stages of Australia's post-World War II migration strategy: assimilation policy, integration policy, and a policy of cultural diversity and multiculturalism. This

policy is regulated by the Australian Department of Immigration. Since its inception, the name of the Department has been changed more than ten times, reflecting the main directions of its activities and functions during these periods.

Summing up the results of the article, it can be said that the first head of the Department of Immigration in 1945 had promoted mass British immigration, proclaiming the slogan “Populate or Perish”, however the policy on immigrants and the name of the Department changed over time. In March 1996, the name of the institution had changed to the Department of Immigration and Multicultural Affairs, whose slogan was “Enriching Australia through migration”. The main idea of immigration strategy was to create a multicultural country with strong potential due to its diversity. In 2007, the concept of multiculturalism was excluded from the name of the structure; more emphasis in the work of the Department was placed on the recognition of national identity, based on a number of core values, which still contribute to the development of a multicultural society. And in 2017 Department of Home Affairs was officially established, which today deals with all migration issues.

The country has an Australian migration program at the beginning of the XXI century, which provides several main reasons why citizens of another country can enter the continent for long-term residence: student’s, qualified immigration (taking into account the professional experience, skills or qualifications required by Australian economy at the time), family reunification (family members living in Australia), special circumstances (return of Australian citizens who have previously left the country). There is also a humanitarian program for refugee’s migration and adaptation to Australian life.

Keywords: *Australia, migration policy, assimilation, integration, multiculturalism.*

УДК 94:316.422(437.6)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2020-12-9>

Ткаченко І.В.

ДОСВІД ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ У СЛОВАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

У статті розглянуто досвід постсоціалістичної трансформації у Словацькій Республіці після Оксамитової революції та здобуття незалежності внаслідок розпаду Чехословаччини у 1993 р. Досліджено процес реформування суспільства і держави, перехід від комуністичної до західної моделі господарювання, роль громадського сектору на шляху до вступу у ЄС та НАТО. Визначено, що реформування влади, суспільства і держави, започатковані ще в спільній державі чехів і словаків під проводом В. Гавела у 1990-1992 рр., мали важливе значення для формування і подальшого становлення незалежної Словаччини, адже, не зважаючи на певні відмінності, європейський вектор був ключовим фактором, який визначив прискорену модернізацію і перехід від планового соціалізму до вільного ринку. Вказано, що «мирне розлучення» з Чехією стало одним з найвагоміших кроків на шляху успішної європейської інтеграції Словаччини.

Представлено ключову роль громадянського суспільства у процесі трансформації словацької держави, подоланні негативних наслідків домінування комуністичної ідеології на шляху європейської та євроатлантичної інтеграції. Громадський сектор став тією рушійною силою, який спрямував словацьке суспільство шляхом прискореної модернізації в період 1998-2006 рр. Показано процес боротьби прихильників європейського вибору з проросійською політикою В. Мечіара, період правління якого слід охарактеризувати як «словацький кучмізм». Перемога проєвропейських сил у 1998 р. сприяла прискоренню модернізаційних процесів у Словаччині, проведенню необхідних для вступу до ЄС та НАТО змін у суспільстві та державному будівництві.

Ключові слова: *суспільно-політична модернізація, європейська інтеграція, громадянське суспільство, постсоціалістична трансформація, громадський сектор, членство в ЄС та НАТО.*

Виникнення незалежної Словацької держави з 1 січня 1993 р. внаслідок «мирного розлучення» у Чехословаччині ознаменувало собою не лише появу нової незалежної держави на східному кордоні Західного світу. Для самих словаків це стало подією першорядного історичного значення – після століття тоталітарних експериментів (нацистських і комуністичних) вперше вони дістали змогу контролювати власну історію.

На відміну від своїх сусідів по регіону – чехів, поляків та угорців – словаки не мали або мали зовсім незначний досвід державного будівництва. В кінці ХХ ст., після краху комуністичної доктрини, країни, які належать до Вишеградської четвірки, мали повернути собі історію, яку вони тимчасово втратили – історію належності до західної цивілізації і відповідного вектору розвитку. Для Словаччини ключовим фактором руху в напрямку західної ринкової демократії стали реформи, які проводилися в Чехословаччині у листопаді 1989 – кінці 1992 рр.

Для України, яка безпосередньо межує зі Словаччиною, істотне значення має досвід регіону Центрально-Східної Європи у здійсненні «західного» модернізаційного прориву. Важливо також, що Словаччина і Україна мають багато спільних рис і спільних сторінок в історії. Колись частина українських і словацьких земель входили до складу однієї з держав Європи – Австро-Угорської імперії. Обидві країни до здобуття незалежності мали надзвичайно незначний досвід державного будівництва в першій половині ХХ ст. Спільним став і пошук обома країнами свого місця після здобуття незалежності на шляху посткомуністичної трансформації держави та суспільства.

Нині одним із плюсів налагодження дієвого контакту України і Словаччини може стати як запозичення досвіду суспільно-політичної модернізації Словацької держави, особливо, що стосується налагодження механізмів громадського контролю над владою (до чого Україна за 29 років незалежності так і не змогла наблизитись), так і той факт, що Словаччина може відіграти велику роль у налагодженні тієї ділянки роботи Вишеградської групи, що спрямована на підтримку українських євроінтеграційних прагнень. Як відомо, центром Вишеградської співпраці є саме Братислава – у словацькій столиці розміщений Вишеградський секретаріат та Вишеградський фонд [1].

Хоча Словаччина почала самостійне державне будівництво з 1993 р., за цей короткий в історичному розрізі час вона досягла величезних у порівнянні з Україною успіхів, адже стала членом ЄС та НАТО, що й досі є лише мрією для Української держави. Словацьку Республіку вважають одним із найуспішніших зразків інтеграції в євроатлантичні структури. Окрім того, з колишніх країн соціалістичного табору лише Словаччина і Словенія увійшли до зони євро [2].

Такі серйозні успіхи у посткомуністичній трансформації суспільства, поєднаній з прискореною європейською інтеграцією, безпосереднє сусідство з Україною викликають підвищений інтерес дослідників до посткомуністичних країн в цілому і Словаччини зокрема. Серед українських авторів, до кола наукових інтересів яких входить словацька проблематика, відзначимо Є. Кіш [3], А. Ключковича [4], А. Кудряченка [5], С. Логінова [1], П. Черника [6] тощо, які розглядали процеси в Словаччині в контексті побудови нової системи міжнародних відносин у посткомуністичній Європі. Що ж стосується безпосередньо розвитку громадського сектору Словаччини, існує низка досліджень європейських авторів, присвячених становленню громадянського суспільства в нових членах ЄС. Серед них зазначимо монографії «Nations in Transit 2007: Democratization from Central Europe to Eurasia» [7], «Public employment in European Union member states» [8], а також «The Third Sector in Europe: Prospects and challenges» [9], у яких розглядається процес суспільно-політичної трансформації у постсоціалістичних країнах Європи, зокрема і в Словацькій Республіці.

Після колапсу комуністичного режиму в Чехословаччині в 1989 р. Словаччина пройшла довгий і складний шлях переходу до розвинутої

демократії. Принципові віхи на цьому шляху містили системні зміни в суспільстві колишньої Чехословаччини в період між 1990 і 1992 рр., постання незалежної словацької держави в січні 1993 р., боротьба популістських і націоналістичних сил проти демократичного правового режиму в країні в 1994-1998 рр., подолання авторитарних тенденцій і деформацій, а також період швидких про-демократичних і про-ринкових реформ, запроваджених у 1998-2006 рр., які визначили європейський і євроатлантичний вибір Словаччини [7, р. 630].

Враховуючи вступ країни до таких інституцій, як Організація економічного співробітництва і розвитку (2000 р.), Світової організації торгівлі (1995 р.), Європейського Союзу (2004 р.) та НАТО (2004 р.) дають можливість розглядати Словаччину як країну консолідованої демократії і успішно функціонуючої ринкової економіки [7, р. 630]. Роль неурядових організацій, громадянського суспільства, доступу до публічної інформації в цьому процесі важко переоцінити – адже саме громадський сектор став одним із рушіїв суспільно-політичної трансформації і модернізації посткомуністичного суспільства Словаччини та запорукою успішності на шляху інтеграції до ЄС та НАТО, тією силою, яка спрямувала словацьке суспільство в напрямку прискореної модернізації в період 1998-2006 рр.

Важливою віхою, яка визначила європейське майбутнє регіону Центрально-Східної Європи, став рубіж 80-90-х рр. ХХ ст. Внаслідок Оксамитової революції в Чехословаччині, як і в інших країнах Центрально-Східної Європи, були розроблені плани та програми ринкової трансформації, в основу якої було покладено шокову терапію, тобто роздержавлення і приватизація одночасно, подолання монополізму та одночасний розвиток конкуренції, лібералізацію зовнішньоекономічної діяльності тощо [10, с. 229].

Словаччина, будучи частиною держави чехів і словаків до 1993 р., отримала ті ж самі стартові умови для реформ, як і її сусіди по регіону. До того ж реформування влади, суспільства і держави, започатковані в Чехословаччині під проводом В. Гавела, мали важливе значення для незалежної Словацької держави, адже, не зважаючи на певні відмінності, європейський вектор був ключовим фактором, який визначив прискорену модернізацію і перехід від планового соціалізму до вільного ринку.

Разом з тим слід відмітити, що з початком старту реформ ще у Чехословаччині стали помітними відмінності у їх сприйнятті чехами та словаками. Чеські політичні кола, теоретики-економісти і державні діячі із самого початку обрали радикальний варіант ринкової реформи методами «шокової терапії». Цей сценарій з 1990 р. був впроваджений для Чехословаччини в цілому. Виступаючи у вересні 1990 р. у Вашингтоні, «батько-реформатор» В. Клаус так охарактеризував завдання розробленого під його керівництвом та затвердженого чехословацьким парламентом плану основних ринкових перетворень: повна відміна або масштабне зниження

державних дотацій; високий ступінь лібералізації цін; лібералізація зовнішньої торгівлі; відкриття назовні досить закритої національної економіки; введення різних ступенів конвертованості національної грошової одиниці; роздержавлення і широка приватизація тощо [11, с. 13].

Таким чином, ще до розпаду Чехословаччини, у 1990-1992 рр. було здійснено певні кроки, спрямовані на модернізацію економіки – відмінено централізоване регулювання більшості оптових і роздрібних цін, запроваджено свободу приватного підприємництва, ліквідовано державну монополію зовнішньої торгівлі тощо. Успішності реформ сприяло й те, що на 1989 р. Чехословаччина мала найбільшу з постсоціалістичних країн пропорцію щодо експорту в країни Заходу і не потерпала від гіперінфляції чи боргової кризи, як її сусіди по регіону. Завдячуючи таким сприятливим стартовим умовам для реформ, чехословацький уряд виглядав переконливішим за уряди інших колишніх соціалістичних держав. Чи не єдине, чого не вдалося зробити реформаторам на чолі з В. Гавелом, – зберегти спільну державу чехів і словаків. Занадто вже сильним було прагнення «молодшого брата» будувати «власну домівку». Проте «розлучення відбулося у цивілізований спосіб – чехи не привласнили собі, як це зробила Москва у випадку з країнами СРСР, ані золотовалютних резервів, ані зарубіжних активів держави, що припинила своє існування» [12].

Разом з тим, шокова терапія виявила неоднорідність (відому і до того) економічного розвитку чеських та словацьких земель у складі єдиної держави. Для більш розвинутих індустріально чеських і моравських земель «шокове» реформування мало в цілому позитивні наслідки. Однак слабша напівфабрикатна словацька економіка виявилася неспроможною так швидко адаптуватися до нових ринкових умов, що призвело до складних соціальних наслідків і падіння рівня життя пересічних громадян.

Цілком природно, що такий стан речей викликав вмотивоване невдоволення таким перебігом реформ у словацькому суспільстві. Наростанню протиріч сприяла також активність громадського сектору Словаччини, який з колапсом державної соціалістичної системи у 1989 р. розпочав нову фазу свого розвитку. У нових політичних умовах словацькі громадські активісти використали свою щойно здобуту свободу для розвитку нових форм активності, особливо у тих галузях, які раніше перебували під впливом державної ідеології. Процес формування громадянського суспільства і розбудови громадського сектору було відновлено одразу після повалення соціалізму. Значною мірою прискореному становленню громадянського суспільства посприяв ліберальний закон про об'єднання громадян.

Таким чином, у Словаччині у 1990-1992 рр. наростала популярність національно-популістських політичних сил і громадських рухів, представники яких були радикальними прихильниками словацької незалежності. Результати загальнодержавних і республіканських виборів 1992 р. підтвердили принципово

різну соціально-економічну і політичну орієнтацію громадян Чехії і Словаччини. Чеські виборці віддали перевагу правій Громадянській демократичній партії В. Клауса – 29,73% голосів, а словацькі – пронаціональному руху за демократичну Словаччину В. Мечіара – 37,26% голосів. За словами чеського історика І. Покорни, за такого стану речей важко було конституювати функціонуючий парламент і дієздатну владу. Тому переможці виборів у серії переговорів домовились про поділ федерації. 25 листопада 1992 р. Федеральні збори прийняли рішення про припинення існування Чехословаччини, а 16 грудня Чеська національна рада схвалила конституцію самостійної Чеської держави [11, с. 13].

Таким чином, з проголошенням незалежних Чеської і Словацької республік завершився і перший етап їх постсоціалістичної трансформації (листопад 1989 р. – кінець 1992 р.). Для обох країн цей етап виявився найважливішим. Однак для Словаччини він позначився як помітними соціально-економічними та суспільно-політичними зрушеннями, так і здобуттям власної незалежної держави. Разом з тим, мирне розлучення із Чехією, а також спільний старт постсоціалістичної трансформації, напрям на європейську інтеграцію, закладений одразу після Оксамитової революції, стали запорукою успішності нової незалежної держави.

Запорукою успішності Словацької держави стало формування розвинутого громадянського суспільства, яке брало активну участь у суспільних процесах у новій європейській державі. Одним із ключових факторів, які визначили динамічний розвиток громадянського суспільства Словаччини, є налагодження тісної співпраці громадського сектору з державними інституціями. Державна влада в цілому з часу здобуття незалежності демонструє, за виключенням періоду правління В. Мечіара, постійну увагу до потреб розвитку громадянського суспільства в Словаччині і поважає незалежність громадського сектору.

Протягом багатьох років їх взаємодія була продуктивною в сенсі налагодження дієвих механізмів залучення громадського сектору до прийняття публічно-правових рішень, особливо в період виборчих кампаній. Незважаючи на певні непорозуміння, які трапилися внаслідок деяких ініціатив нового уряду, який прийшов до влади у 2006 р., вже після того як держава, завдяки й активності неурядових організацій, досягла своєї мети – членства у ЄС та НАТО, а також зменшення фінансування активності організацій громадянського суспільства закордонними спонсорами, ситуація, що склалася, в цілому позитивно відбилася на здатності більш ефективно організувати свої зусилля у цій сфері.

Сфера закону та регуляторного середовища, які визначають взаємини громадського сектору зі владою в Словаччині, позбавлена надмірного державного тиску та непотрібної бюрократії. Громадський сектор оперує чітко визначеними законодавчими нормами і правилами, сформованими після 1989 р.

Однією з визначальних рис стрімкого розвитку громадянського суспільства є легка і прозора процедура реєстрації нових організацій. Базові права і можливості забезпечуються Конституцією Словаччини, яка в повному обсязі гарантує громадянам свободу слова (Стаття 29), свободу зборів (Стаття 28) і свободу об'єднань громадян (Статті 29 та 37). Як юридичні, так і приватні особи можуть вільно створювати неприбуткові організації, від яких згодом вимагається здійснення функцій, з метою яких вони створювалися. Міністерство внутрішніх справ також діє не лише як реєстратор організацій громадянського суспільства, але і як установа з наглядовими функціями.

Попри певні складнощі у відносинах з державною владою, особливо за часів президентства В. Мечіара, громадський сектор став справжнім локомотивом словацького суспільства на шляху європейської інтеграції в посткомуністичну добу. Успіх Словацької держави в 2004 р., коли вона стала членом ЄС та НАТО, був би неможливим без активного втручання громадського сектору у визначення вектору розвитку країни.

Відомо, що в середині 90-х рр. ХХ ст. Словаччину називали «чорною дірою» Європи через авторитарний стиль управління президента В. Мечіара, який порівнювали за стилем з правлінням тодішнього українського президента Л. Кучми. Саме через намагання В. Мечіара контролювати все, ЄС показав «червону» картку Словаччині, чого не було за всю історію розширення євроспільноти. За словами представника розташованого в Братиславі Інституту громадських проблем Григорія Месежнікова, у 1998 р. у Європі та й самій Словаччині були сумніви щодо того, у якому напрямку буде рухатись країна [2].

І це було не дивно, зважаючи на те, що коаліція, яка стала владною у новонародженій державі, на чолі з В. Мечіаром, не сприйняла необхідності «шокових» ринкових реформ, які впроваджувалися в Чехії та інших країнах регіону. Таким чином вийшло, що після здобуття незалежності Словаччина дещо загальмувала темпи реформ. Разом з тим, слід відмітити, що В. Мечіар позиціонував себе, а відтак і очолюваний ним рух за демократичну Словаччину, як прихильника послідовних, розрахованих на тривалий період ринкових реформ. Його особисте кредо: я за приватизацію, але послідовну, протягом кількох років, поки не визріють умови. У політичній сфері перший уряд незалежної Словаччини на чолі з ним визнав невинуватим прагнення застосовувати авторитарні методи керівництва, натомість вбачаючи перспективу у компетентності, політичному реалізмі та прагматизмі у державному управлінні [13, с. 33-34].

Національно-популістський коаліційний уряд незалежної Словаччини у період після 1993 р. зайняв відмінну від інших країн-членів Вишеграда позицію, за якої внутрішньо- й зовнішньополітичні процеси у Словаччині почали розвиватися за дещо відмінним, недемократичним сценарієм з орієнтацією на нейтралітет і Схід. У Словаччині у центрі уваги виявилось

формування суверенної державності й проблеми з численною угорською меншиною, через яку ускладнилися відносини між Словаччиною та Угорщиною. Словаччина, на чолі з прем'єр-міністром В. Мечіаром, на відміну від своїх Вишеградських сусідів, декларувала свою зовнішньополітичну спрямованість тільки вербально, внаслідок чого виявилася у тимчасовій ізоляції. На Мадридському саміті НАТО (1997 р.) Словаччину не було запрошено до вступу в Альянс, тоді як Польща, Чехія та Угорщина отримали пропозицію стати повноправними членами Північно-Атлантичного блоку 1999 р. [14, с. 90].

Період правління В. Мечіара, який можна в цілому охарактеризувати як «словацький кучмізм» характеризувався напруженою політичною боротьбою з прихильниками європейського вибору. Правління першого коаліційного уряду, який існував до кінця зими 1994 р., супроводжувалося труднощами в соціально-економічній сфері, ускладненням відносин з політичними опонентами. З проурядової більшості вийшла група депутатів і утворила ліберально орієнтований Демократичний союз, який став одним із ініціаторів зміни коаліції у березні 1994 р. В. Мечіар не отримав підтримки парламенту при обговоренні питання вотуму довіри і змушений був поступитися місцем прем'єра. Другий коаліційний уряд (березень-вересень 1994 р.) було оголошено тимчасовим. 30 вересня-1 жовтня 1994 р. відбулися перші загальнонаціональні парламентські вибори у Словаччині після одержання нею незалежності і треті вільні (позачергові) після повалення комуністичного режиму. Вибори 1994 р. інтерпретувалися як шанс для Словаччини щодо повернення до політичної і економічної стабільності, повернення на євроатлантичний вектор розвитку [4].

Невідповідність кроків, запропонованих В. Мечіаром, потребам розвитку словацького суспільства, політична поведінка словацького уряду в середині 90-х рр. ХХ ст. виявилися достатніми для того, щоб виключити Словаччину з процесу європейської і євроатлантичної інтеграції. Його головування в уряді упродовж 1994-1998 рр., що вирізнялося нерідкими порушеннями принципів демократії, доволі швидко спричинилося до втрати шансів на вступ до НАТО, а разом і до ЄС. Не допомогли і постійні декларації, що Словаччина, як і раніше, вважає пріоритетом досягнення свого членства у Північноатлантичному Альянсі. Внутрішня нестабільність і очевидне відхилення від демократичних принципів стали нездоланною перешкодою для здійснення євроатлантичної мрії у 1999 р., подібно до своїх сусідів по регіону.

Деструктивні заходи, до яких вживалися словацькі урядовці на чолі з В. Мечіаром, відверто проросійська орієнтація у зовнішньополітичній сфері наочно продемонстрували різницю між сприйняттям реформ і модернізації урядами Чехії і Словаччини, а також засвідчили ризики того, що країна може перетворитися на державу із незначними шансами на успішні ринкові перетворення [15, р. 527]. Водночас, як чеські політики були сконцентровані на економічних реформах і повсякденній діяльності щодо їх впровадження, у

Словаччині відбувалася конфронтація на усіх рівнях прийняття політичних рішень, що заважало процесу проведення реформ і посилювало протиріччя у суспільстві. Результати позачергових виборів, проведених у 1994 р., всупереч очікуванням опозиції, знову принесли успіх Руху за демократичну Словаччину і прем'єрський пост В. Мечіара (1994-1998 рр.), а паралельно з цим і несприйняття Західним світом обраного курсу розвитку держави, внаслідок чого Словаччину визнавали не готовою ні до вступу в ЄС, ні до вступу в НАТО, адже політичні процеси, які відбувалися в Словаччині в період з 1993 по 1998 рр., коли при владі знаходився уряд В. Мечіара, йшли всупереч нормам західних демократій, які, зі свого боку, виключали будь-який шанс вступу СР в трансатлантичні політичні та безпекові структури в найближчому майбутньому.

Не зважаючи на серйозне буксування реформ, з формального погляду Словаччина впевнено просувалася в напрямку європейської інтеграції – встановлення чітких критеріїв членства для країн-кандидатів на членство в ЄС стало основою для подачі Словацькою Республікою (1995 р.) офіційної заяви з проханням прийняти її до складу об'єднання. Такі критерії в цілому відповідали тим реформам, які потрібно було проводити в країні, щоб здійснити перехід від планової до ринкової економіки і від однопартійної держави до демократичної системи, незалежно від того, буде це відбуватися разом з ЄС чи без нього [16, с. 319].

Однак, відсутність консенсусу між провідними політичними елітами Словаччини стосовно євроатлантичного курсу та шляхів його реалізації, нерідко призводила до того, що стратегічні інтереси країни у сфері євроатлантичної інтеграції ставали розмінною монетою у протистоянні політичних сил всередині держави. Показовим став приклад, який характеризував провал європейського курсу В. Мечіара, щодо проведення референдуму стосовно вступу в НАТО. Як відомо, напередодні Мадридського саміту Альянсу в Словаччині було вирішено провести референдум з питання вступу країни до об'єднання (хоча ніхто її до нього тоді не запрошував). Як результат, референдум було зірвано, тільки 10% виборців прийшли висловити свою думку [17]. Цей факт засвідчив, що словацьке суспільство не сприйняло незрозумілої багатовекторності уряду В. Мечіара, який не зміг визначитись із напрямом реформ і вибором Захід-Схід у зовнішньополітичній сфері.

Крім того, не зважаючи на в цілому позитивне ставлення держави до громадських рухів, становлення громадянського суспільства, широку міжнародну підтримку демократизації і розвитку громадського сектору, здійснення посткомуністичної трансформації суспільних відносин, в період правління В. Мечіара влада демонструвала амбівалентне, а часом і негативне ставлення до громадянського суспільства і його лідерів. Водночас багато активних неприбуткових організацій дієво долучалися до критики дій влади, результатом чого стало повалення антиєвропейської владної коаліції в 1998 р. [19, с. 264].

Переломним для Словаччини став 1998 р., у якому відбулися кардинальні зміни у внутрішньому житті країни і зовнішній політиці, яка стала проєвропейською на протигагу проросійській В. Мечіара. В країні пройшли парламентські вибори, на яких завдяки згуртованості демократичних сил і акторів громадянського суспільства, а також унаслідок їхніх зусиль з мобілізації широких мас населення на підтримку суспільних змін, відбувся докорінний перелом. Важливе значення для подолання деструктивних тенденцій у розвитку держави мали зусилля громадянського суспільства, спрямовані на повалення антизахідного режиму. Зусиллями громадських активістів було проведено широку кампанію, спрямовану на забезпечення перемоги демократичних сил у парламентських виборах 1998 р. Завдяки зусиллям громадських організацій, на думку В. Тальяна, явка на парламентських виборах у 1998 р. склала 83% і стала найвищою за всю історію виборів у Словаччині. Внаслідок цих виборів до влади прийшла широка коаліція, яка виступала за вступ країни до ЄС та НАТО [2].

Після парламентських виборів країна повернулася на демократичну траєкторію свого розвитку. Було цілком відновлено демократичні механізми, нового імпульсу набув процес реалізації реформ, зміцнилася євроатлантична, зовнішньополітична орієнтація.

Коаліційна влада прем'єр-міністра М. Дзурінди, яка перемогла на парламентських виборах, і об'єднала критиків «мечіаризму», розгорнула надзвичайно бурхливу дипломатичну активність, поставивши за мету якомога швидше виведення Словаччини зі стану міжнародної ізоляції і подолати негативне рішення ЄС на Люксембурзькому саміті в грудні 1997 р., адже, як відомо, саме вона стала єдиним кандидатом у члени ЄС, який не виконав копенгагенські критерії щодо членства у об'єднанні. Нове керівництво Словаччини дало старт реальній, а не декларативній, співпраці з представниками європейської комісії і країнами-членами ЄС. Одним з перших конкретних кроків уряду стала розробка «Плану інтенсифікації процесу інтеграції Словацької Республіки до Європейського Союзу» (24 лютого 1999 р.), у якому словацька сторона зобов'язалася розвивати тісніші відносини зі всіма країнами-членами ЄС, зокрема Чехією та Угорщиною [16, с. 321].

У країні розгорнулася кампанія, спрямована на підвищення суспільної підтримки членства Словаччини в НАТО. Її активними учасниками стали державні діячі, представники політичних партій, неурядових організацій, релігійних об'єднань і громадянських ініціатив, експерти, журналісти, діячі культури, науки і мистецтва. Метою цієї кампанії було надання населенню Словаччини достовірної, вивіреної інформації стосовно НАТО, про історію, організаційну структуру, ціннісний підмурок цієї організації, про численні аспекти членства Словаччини в НАТО, наслідки її участі в системі колективної оборони, насамперед у плані забезпечення зовнішніх рамок щодо продовження процесу реформування країни [19].

Завдяки цим зусиллям вже у вересні 1999 р. Словаччина отримала План дій щодо членства в НАТО, а уряд прийняв національну програму вступу до нього, яка передбачала реформування збройних сил, ухвалення нового законодавства з питань безпеки та оборони, військової та оборонної стратегії. Зважаючи на те, що вступ до НАТО підтримувало 35% словацького населення, була проведена урядова кампанія, спрямована на збільшення підтримки населенням приєднання країни до цього військово-політичного союзу. Важливим моментом, який обумовив зростання суспільної підтримки євроатлантичної інтеграції Словаччини після 1998 р. стали гарантії державної безпеки, передбачені 5 статтею Вашингтонського договору [2].

Таким чином, режим В. Мечіара став поштовхом до посилення ролі громадського сектору Словаччини в процесі суспільної модернізації. Хоча його високо централізована і авторитарна влада була перешкодою для формування конструктивної, консультативної культури відносин між урядом і громадянським суспільством, водночас зростання незадоволення суспільства режимом В. Мечіара стало причиною поглиблення взаємодії та об'єднання зусиль різноманітних громадських організацій, що проявилися у формі різноманітних кампаній громадянської протидії антиєвропейській риторичній владі.

Слід зазначити істотну роль громадського сектору у суспільно-політичних зрушеннях, які відбувалися у Словаччині у посткомуністичну добу. Швидкий модернізаційний прорив, насамперед у сфері державного будівництва і визначення зовнішньополітичного пріоритету, відбувався завдяки активній діяльності громадянського суспільства. Відносини між громадським сектором у Словаччині і владою в цілому в період після 1989 р. відбувалися у спосіб, подібний до всіх сусідів Словаччини по Вишеградській четвірці: позначені на самому початку здійснення суспільної модернізації взаємною недовірою, в 90-х рр. ХХ ст. ці контакти стали основою розбудови справжньої ринкової економіки і відкритої демократії в державі. Як один із ключових здобутків громадського сектору Словаччини можемо відмітити його активну роль у вдосконаленні механізмів розподілу влади і забезпеченні дієвого громадського контролю над її діями. Одним із результатів такого вдосконалення стало прийняття у 2001 р. закону про вільний доступ громадян до державної інформації (крім випадків, коли така інформація є державною таємницею). Кожен громадянин згідно з цим законом має право вільно звернутися до органів влади щодо витрати державних коштів, і, якщо не отримає відповідь впродовж 8 днів, то може подати в суд навіть на президента. Суспільство, яке не хотіло відновлення соціалізму у будь-яких його проявах, стало справжнім локомотивом Словаччини на шляху європейської інтеграції.

Прихід до влади у 1998 р. політичних партій правого спрямування і обрання у травні 1998 р. президентом Словаччини кандидата від правих сил Р. Шустера, який переміг у другому турі символ минулої епохи В. Мечіара, створили

сприятливі соціально-економічні й політичні умови для прискореної модернізації, спрямованої на інтеграцію у світ Заходу. Не зважаючи на непрості взаємини правоцентристських партій, які сформували урядову коаліцію після парламентських виборів, протягом 1998-2002 рр. у площині практичної політики, особливо у сфері здійснення реформ, ці партії зуміли зберегти достатній рівень згуртованості, необхідний для реалізації урядової програми, в основі якої лежали ліберальні підходи до економічного розвитку. Низка системних перетворень, здійснених урядом М. Дзурінди, сприяли стабілізації внутрішньополітичного розвитку, а також швидко усунули демократичні дефіцити, успадковані від уряду В. Мечіара [4].

Значною підтримкою модернізаційних зрушень в Словаччині стала підтримка її європрагнень сусідами по Вишеградському блоку. Вибори, які проводилися у кожній з цих країн у 1997-1998 рр., стали переломними для співпраці Словаччини з Чехією, Угорщиною та Польщею. Певною мірою ці країни стали для Словаччини прикладом для наслідування у здійсненні реформ; також вони фактично підштовхнули більш інертну Словаччину у напрямку ЄС та НАТО. Пріоритетним завданням Словаччини стало відродження багато в чому підірваної попередніми роками довіри Заходу, а також зменшення відставання від згаданих сусідів у процесах євроінтеграції.

Після утворення нового уряду у жовтні 1998 р. партнери по Вишеграду висловили повну підтримку Словаччині на шляху повернення до інтеграційного простору. Таким чином, країна стала на шлях «навздогінної модернізації». З цим у Словаччини виникли певні проблеми, що були викликані наслідками соціалістичного способу господарювання. Економіка країни відрізнялася великою удільною вагою важкої промисловості, включно з підприємствами військово-промислового комплексу, які вирізнялися високим рівнем ресурсомісткості та імпортозалежності. Також після розпаду Чехословаччини Словаччина втратила 2/3 попереднього внутрішнього ринку. У таких умовах державне регулювання, яке домінувало протягом невдалого періоду самостійного плавання у 1993-1998 рр., довело свою неефективність. У зв'язку з необхідністю проведення дієвих реформ допомога Вишеграду стала для Словаччини чи не вирішальним фактором успішності модернізаційних зрушень.

Остерігаючись виникнення подальшого розмежування між претендентами на приєднання до ЄС і можливого порушення регіональної стабільності, країни Вишеградської групи на саміті, що відбувся 14 травня 1999 р. в Братиславі, звернулися до ЄС з пропозицією розпочати якомога швидші переговори зі Словаччиною з питання вступу цієї країни до ЄС. Вже 11 грудня 1999 р. за результатами гельсінського саміту ЄС Польща, Угорщина, Чехія та Словаччина набули статусу кандидатів на вступ до Європейського Союзу.

Результатом спільних зусиль стало одночасне запрошення всіх країн-учасниць Вишеградського об'єднання на саміті ЄС у Копенгагені у грудні

2002 р. до вступу до ЄС і запрошення Словаччини до вступу до НАТО на пражському саміті Північноатлантичного альянсу у листопаді 2002 р. А вже трохи згодом, у 2004 р., процес модернізації у Словаччині та інших країнах Вишеграду ознаменувався принциповими віхами – 24 березня 2004 р. Словаччина набула повноправного членства у НАТО, а менш ніж за два місяці, 1 травня 2004 р., усі чотири країни Вишеградської групи вступили до Європейського Союзу [14, с. 93].

Запорукою успіху Словаччини у здійсненні постсоціалістичної трансформації, направленої на вступ до ЄС та НАТО, стала впевненість у тому, що словаків врешті-решт приймуть до складу цих організацій. Відтак реформи, які здійснювалися в країні, мали цілком прогнозований результат – європейське майбутнє. Через це країні вдалося провести низку реформ – адміністративну, судову, пенсійну тощо, зменшити податки з 42% до 19%, здійснити реформу системи охорони здоров'я, ухвалити поправки до конституції, а також новий кримінальний кодекс. Ефективно проведена реформа житлово-комунального господарства, яка передбачала капітальний ремонт будівель і підвищення енергоефективності комунального господарства також сприяла тому, що Словаччина успішно «європеїзувалася» і перейшла із групи бідних європейських країн до середньо розвинутих.

Таким чином, за період з 1999 по 2003 рр. Словацька Республіка спромоглася виконати практично всі поставлені завдання перед країною і її керівництвом. Словакам вдалося підвищити рівень середньої зарплати, зменшити кількість безробітних та імплементувати своє законодавство відповідно до європейських норм. Під час переговорів з Брюсселем Братислава дипломатичним шляхом добивалася дотацій для розвитку сільського господарства, інших галузей економіки.

Зусилля політиків і дипломатів були підкріплені волевиявленням словацького народу. У Словаччині референдум щодо вступу до ЄС відбувся 16-17 травня 2003 р. Виборці сказали «так» об'єднаній Європі. За попередніми даними, в референдумі прийняли участь 52,15% громадян. До того ж 92,46% словаків проголосували за вступ до ЄС. Проти вступу Братислави до ЄС було 6,2% виборців. Як заявив прем'єр-міністр Словаччини М. Дзуринда, більшість виборців віддали свої голоси за приєднання до Європейського Союзу, адже вони розуміли, що у країні немає іншого шляху, як шлях до Європи [16, с. 322-323]. А, отже, словаки зуміли довести, що вони були достойними, аби стати повноправними членами такого впливового міжнародного об'єднання, як Європейський Союз.

Нині Словацька Республіка входить до п'ятірки самих розвинених з колишніх соціалістичних країн, яка провела величезну трансформаційну роботу на шляху європейської інтеграції і з 1 травня 2004 р. є повноправним членом Європейського Союзу, чим знаменувала перехід до нового етапу існування своєї країни уже в межах розширеної Європи і єдиного внутрішнього ринку та

політико-безпекового простору ЄС. Таким чином, п'яте розширення ЄС, частиною якого стала молода Словацька держава, засвідчило, що для країн Європи немає альтернативного варіанту розвитку, крім того, що веде до географічного, ментального та економічного розширення меж єдиного європейського простору.

Якими ж стали здобутки Словаччини після вступу до ЄС? По-перше, європейська інтеграція для цієї маленької держави Центрально-Східної Європи стала бажаним геополітичним вибором. Окрім того, що завдяки вступу до ЄС Словаччина отримала, як і об'єднання в цілому, розширення зони стабільності в межах європейського континенту, а також посилення міжнародних економічних і політичних позицій держави. Словацька Республіка отримала широкі можливості для реалізації суспільного потенціалу, можливість брати участь у загальноєвропейських господарських і економічних процесах, реальні можливості для залучення інвестицій, новітніх технологій в різних галузях промисловості і сільського господарства.

Вступ до ЄС і НАТО дали маленькій Словаччині те, чого не могли б забезпечити жодні інші геополітичні альтернативи – відчуття безпеки і стабільності. Поступившись частиною суверенітету при вступі до Європейського Союзу, маленька сусідка України закріпила, принаймні на час існування об'єднання, свій державний статус і не стала, на відміну від України, мішенню для агресивного північно-східного сусіда, імперські амбіції якого простягаються значно західніше українсько-словацького кордону. Є частиною Північно-Атлантичного альянсу, Словаччина може почуватися захищеною, адже до нині жодна країна-член НАТО не стала, на відміну від України, Молдови, Грузії чи Азербайджану, об'єктом нападу колишнього «партнера» Чехословаччини по ОВД.

Успіх Словаччини на шляху постсоціалістичної модернізації є більш показовим, ніж у випадку з її безпосередніми сусідами по регіону. Не маючи істотних державницьких традицій, перебуваючи на правах «молодшого брата» у федерації чехів та словаків, з 1993 р. країні вдалося досягти вагомих результатів. Те, що громадянське суспільство було згуртованим навколо спільної європейської ідеї, дало Словаччині шанс на повернення у європейський простір.

Вступ до ЄС та НАТО закріпили у суспільній свідомості неповернення до колишніх стандартів в політиці та економіці, які панували під час радянської окупації та влади комуністичної партії. В ситуації, коли країна є невід'ємною частиною спільного європейського простору і продовжує поступову інтеграції в загальноєвропейський організм, навіть тимчасовий прихід до влади у 2006 р. коаліції соціалістів, націоналістів та мечіарівців, які вважали пріоритетним стратегічне партнерство з Москвою, не міг змінити загальнодержавну тенденцію.

Із нестабільної постсоціалістичної країни з неконкурентоспроможною економікою Словаччина за понад два десятиліття європейської інтеграції перетворилася в одну із найбільш розвинутих із колишніх країн соцтабору. Свідченням ефективності величезної трансформаційної роботи стало те, що саме колишня «чорна діра Європи» першою серед своїх сусідів і колишніх партнерів по соціалістичному табору ввела в якості валюти євро (з 1 січня 2009 р.), що якнайкраще засвідчило стабільність її фінансового та банківського сектору. Економічну політику словацької держави цілком схвалюють керівні органи ЄС і міжнародні фінансові інституції, які вважають Словаччину найбільш прореформною країною серед нових членів ЄС.

Запорукою успіху при проведенні необхідних реформ у Словаччині став громадський сектор, який відіграв і продовжує відіграє важливу роль у процесах суспільно-політичної модернізації країни у посткомуністичний період. Вступ Словаччини до складу ЄС у 2004 р. був значною мірою обумовлений активною взаємодією громадянського суспільства і влади Словацької держави. Після 1989 р. в Чехословаччині, а з 1993 р. – у незалежній Словацькій Республіці були подолані посткомуністичні виклики і бар'єри на шляху активного розвитку громадянського суспільства, інкорпорації останнього до участі у процесах суспільно-політичної трансформації на шляху до ЄС.

У цьому сенсі успіх Словаччини може стати прикладом для наслідування в українських реаліях. Як засвідчили події останніх років, відсутність розвинутих інститутів громадянського суспільства в Україні стала однією із причин спочатку приходу до влади В. Януковича, а згодом – до трагічних подій в Криму та на Донбасі, окупації частини території держави внаслідок нехтування міжнародними зобов'язаннями країною-агресором. У словаків, принаймні у частини з них, були певні побоювання і застороги щодо участі в альянсі і необхідності євроінтеграції взагалі, однак ці та інші виклики були успішно подолані внаслідок реформ, а не їх імітації, як це протягом останніх вже 29 років відбувається в Україні.

Разом з тим відмітимо одну серйозну перевагу Словаччини і її сусідів по Вишеграду – на відміну від України, вони знали, що будуть врешті-решт включені до складу об'єднаної Європи. А, отже, реформи і модернізація від соціалізму до ринкової економіки були підкріплені впевненістю у тому, що ЄС не залишить їх наодинці зі своїми проблемами. На прикладі Словаччини ми можемо пересвідчитися, що успіх в реформах може прийти навіть за такий короткий період. Зважаючи на «багатовекторну» політику уряду В. Мечіара, результат, здобутий маленькою незалежною державою, може багато в чому стати прикладом для країн, які декларують європейські цінності і прагнуть реформувати власне суспільне життя і державну владу.

Список використаних джерел та літератури

1. Логінов Я. Україна-Словаччина: довгий шлях від байдужості до партнерства. [Електронний ресурс]. – Дзеркало тижня. Україна. – 2011. – № 10. – 19 березня. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/archives/818>
2. Сірук М. Як у Словаччині подолали «кучмізм»: уроки для України [Електронний ресурс]. – День. – Режим доступу: www.day.kiev.ua/uk/print/332587
3. Кіш Є. Центральна Європа в сучасній системі єврорегіональної інтеграції. – Ужгород: Ліра, 2008. – 440 с.
4. Ключкович А. Особливості розвитку партійної системи Словаччини в контексті суспільно-політичних трансформацій кінця ХХ – початку ХХІ ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/natural/Nvuu/PSF/2009_11/Klyuchkovych.pdf
5. Кудряченко А. Україна і Вишеградська четвірка: стан та перспективи співпраці // Україна та Вишеградська четвірка: на шляху до взаємовигідних відносин. – Братислава, 2010. – С. 37-53.
6. Черник П. Україна в геополітичних концепціях Чехії та Словаччини ХХ ст. // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2009. – Вип. 21. – С. 172-179.
7. Nations in Transit 2007: Democratization from Central Europe to Eurasia. – New York: Freedom House, 2007. – 777 p.
8. Public employment in European Union member states / Ministry of the Presidency. – Madrid, 2010. – 242 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.dgaep.gov.pt/upload/RI_estudos%20Presid%C3%A4Ancias/Public_Employment_EU_MS.pdf
9. The Third Sector in Europe: Prospects and challenges. – New York, 2008. – 400 p.
10. Копійка В. Європейський Союз: Досвід розширення і Україна. – К.: Юридична думка, 2005. – 448 с.
11. Вовканич І., Свеженцева О. Особливості постсоціалістичної трансформації в Чеській Республіці в 90-х рр. ХХ ст. // Слов'янський вісник. – 2011. – Вип. 11. – С. 12-16.
12. Підлуцький О. Вацлав Гавел: інтелектуал, який здолав Абсурдистан. [Електронний ресурс]. – Дзеркало тижня. Україна. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/vatslav_gavel_intelektual,_yakiy_zdolav_absurdistan.html
13. Рудич Ф. Політичні лідери і стратегії реформ у країнах Центральної і Східної Європи // Політичний менеджмент. – 2007. – № 2. – С. 33-34.
14. Янчук Л. Роль «Вишеградської солідарності» у зовнішньополітичній діяльності Словацької Республіки (1989-2004 рр.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://histans.com/JournALL/mo/mo_2010_19/11.pdf
15. Evans G., Whitefield S. Identifying the Bases of Party Competition in Eastern Europe // British Journal of Political Science. – 1993. – № 4(23). – P. 521-548.
16. Янчук Л. Європейська інтеграція Словацької Республіки (1993-2004 рр.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://histans.com/JournALL/green/11/31.pdf>
17. Янчук Л. Досвід реалізації Євроінтеграційної стратегії Словацької Республіки. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://histans.com/LiberUA/Book/minzv/14.pdf>
18. De Hoog R.H., Racanska L. The Role of the Nonprofit Sector Amid Political Change: Contrasting Approaches to Slovakian Civil Society. [Електронний ресурс]. – International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations. – 2003. – Vol. 14, issue 3. – P. 263-282. – Режим доступу: <http://link.springer.com/article/10.1023/A:1025627302903#>
19. Словацький шлях до НАТО. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://spetskor.dp.ua/art_803.php

References

1. Lohinov, Ya. (2010). *Ukraine-Slovachchyna: dovhyi shliakh vid baiduzhosti do partnerstva* [Ukraine-Slovakia: a long way from indifference to partnership] [Online]. *Dzerkalo tyzhnia*.

- Ukraina* [Mirror of the week. Ukraine]. № 10. 19 bereznia. Available from: <http://gazeta.dt.ua/archives/818> [In Ukrainian].
2. Siruk, M. Yak u Slovachchyni podolaly “kuchmizm”: uroky dlia Ukrainy [How to overcome “Kuchism” in Slovakia: lessons for Ukraine] [Online]. *Den* [Day]. Available from: www.day.kiev.ua/uk/print/332587 [In Ukrainian].
  3. Kish, Ye. (2008). *Tsentralna Yevropa v suchasnykh systemi yevrorehionalnoi intehratsii* [Central Europe in the modern system of Euroregional integration]. Uzhhorod: Lira. [In Ukrainian].
  4. Kliuchkovych, A. Osoblyvosti rozvytku partiinoi systemy Slovachchyny v konteksti suspilnopolitychnykh transformatsii kintsia XX – pochatku XXI st. [Peculiarities of the development of the party system of Slovakia in the context of socio-political transformations of the late XX – early XXI centuries]. [Online]. Available from: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/natural/Nvuu/PSF/2009_11/Klyuchkovych.pdf [In Ukrainian].
  5. Kudriachenko, A. (2010). Ukraina i Vyshehradska chetvirka: stan ta perspektyvy spivpratsi [Ukraine and the Visegrad Four: the state and prospects of cooperation]. In: *Ukraina ta Vyshehradska chetvirka: na shliakhu do vzaiemovyhidnykh vidnosyn* [Ukraine and the Visegrad Four: on the way to mutually beneficial relations]. (Pp. 37-53). Bratislava. [In Ukrainian].
  6. Chernyk, P. (2009). Ukraina v heopolitychnykh kontseptsiiakh Chexkii ta Slovachchyny XX st. [Ukraine in the geopolitical concepts of the Czech Republic and Slovakia in the XX century]. *Ukrainska natsionalna ideia: realii ta perspektyvy rozvytku* [Ukrainian national idea: realities and prospects of development], 21, pp. 172-179. [In Ukrainian].
  7. *Nations in Transit 2007: Democratization from Central Europe to Eurasia*. New York: Freedom House. [In English].
  8. Public employment in European Union member states (2010) [Online]. *Ministry of the Presidency*. Madrid. Available from: URL:http://www.dgaep.gov.pt/upload/RI_estudos%20Presid%C3%AAncias/Public_Employment_EUMS.pdf [In English]
  9. (2008). *The Third Sector in Europe: Prospects and challenges*. New York. [In English].
  10. Kopiika, V. (2005). *Yevropeiskyi Soiuz: Dosvid rozshyrennia i Ukraina* [The European Union: The Enlargement Experience and Ukraine]. Kyiv: Yurydychna dumka. [In Ukrainian].
  11. Vovkanych, I. & Sviezhentseva, O. (2011). Osoblyvosti postsotsialistychnoi transformatsii v Cheskii Respublitsi v 90-kh rr. XX st. [Features of post-socialist transformation in the Czech Republic in the 90s of the XX century]. *Slovianskyi visnyk* [Slavic Herald], 11, pp. 12-16. [In Ukrainian].
  12. Pidlutskyi, O. Vatslav Havel: intelektual, yakyi zdolav Absurdystan [Vaclav Havel: an intellectual who defeated Absurdistan] [Online]. *Dzerkalo tyzhnia. Ukraina* [Mirror of the week. Ukraine]. Available from: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/vatslav_gavel_intelektual_yakyi_zdolav_absurdistan.html [In Ukrainian].
  13. Rudych, F. (2007). Politychni lidery i stratehii reform u krainakh Tsentralnoi i Skhidnoi Yevropy [Political leaders and reform strategies in Central and Eastern Europe]. *Politychnyi menedzhment* [Political management], 2, pp. 33-34. [In Ukrainian].
  14. Yanchuk, L. Rol “Vyshehradskoi solidarnosti” u zovnishnopolitychnii diialnosti Slovatskoi Respubliky (1989-2004 rr.) [The role of “Visegrad Solidarity” in the foreign policy of the Slovak Republic (1989-2004)] [Online]. Available from: http://histans.com/JournALL/mo/mo_2010_19/11.pdf [In Ukrainian].
  15. Evans, G. & Whitefield, S. (1993). Identifying the Bases of Party Competition in Eastern Europe. *British Journal of Political Science*, 4, (23), pp. 521-548. [In English].
  16. Yanchuk, L. Yevropeys’ka intehratsiya Slovats’koyi Respubliky (1993-2004 rr.) [European integration of the Slovak Republic (1993-2004)] [Online]. Available from: <http://histans.com/JournALL/green/11/31.pdf>. [In Ukrainian].

17. Yanchuk, L. Dosvid realizatsii Yevrointehratsiinoi stratehii Slovatskoi Respubliki [Experience in implementing the European Integration Strategy of the Slovak Republic][Online]. Available from: <http://histans.com/LiberUA/Book/minzv/14.pdf> [In Ukrainian].
18. De Hoog, R.H. & Racanska, L. (2003). The Role of the Nonprofit Sector Amid Political Change: Contrasting Approaches to Slovakian Civil Society [Online]. *International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations*, 3, 14, pp. 263-282. Available from: <http://link.springer.com/article/10.1023/A:1025627302903#> [In English].
19. Slovatskyi shliakh do NATO [Slovakia's path to NATO] [Online]. Available from: http://spetskor.dp.ua/art_803.php [In Ukrainian].

Ткаченко И.В. Опыт постсоциалистической трансформации в Словацкой Республике.

В статье рассмотрен опыт постсоциалистической трансформации в Словацкой Республике после Бархатной революции и получения независимости вследствие распада Чехословакии в 1993 г. Исследован процесс реформирования общества и государства, переход от коммунистической к западной модели хозяйствования, роль общественного сектора на пути вступления в ЕС и НАТО. Определено, что реформирование власти, общества и государства, начатые еще в общем государстве чехов и словаков под руководством В. Гавела в 1990-1992 гг., имели важное значение для формирования и дальнейшего становления независимой Словакии, ведь, несмотря на некоторые отличия, европейский вектор стал ключевым фактором, который определил ускоренную модернизацию и переход от планового социализма к свободному рынку. Указано, что «мирный развод» с Чехией стал одним из важнейших шагов на пути успешной европейской интеграции Словакии.

Представлена ключевая роль гражданского общества в процессе преобразования словацкого государства, преодолении негативных последствий доминирования коммунистической идеологии на пути европейской и евроатлантической интеграции. Общественный сектор стал той движущей силой, которая направила словацкое общество по пути ускоренной модернизации в 1998-2006 гг. Показан процесс борьбы сторонников европейского выбора с пророссийской политикой В. Мечиара, период которого следует считать «словацким кучмизмом». Победа проевропейских сил на выборах в 1998 г. способствовала ускорению модернизационных процессов в Словакии, проведению необходимых для вступления в ЕС и НАТО изменений в обществе и государственном строительстве.

Ключевые слова: общественно-политическая модернизация, европейская интеграция, гражданское общество, постсоциалистическая трансформация, общественный сектор, членство в ЕС и НАТО.

Tkachenko I. Experience of Postsocialist Transformation in the Slovak Republic.

In the article the experience of post-socialist transformation in the Slovak Republic after the Velvet Revolution and gaining of independence after the collapse of Czechoslovakia in 1993 was examined. The process of reforming of the society and state, the transition from the communist to the western model of economy, the role of public sector on the path to EU and NATO accession were investigated. It was defined that the reforming of authorities, society and the state, which had already begun in the common state of Czechs and Slovaks under the leadership of V. Havel in 1990-1992, had a great value for the formation of independent Slovakia, because, despite some differences, the European destination became a key point which determined the process of accelerated modernization and the transition from planned socialism to a free market relation. It was determined that the «peaceful divorce» with Czech Republic had become one of the most important steps on the way for successful European integration of Slovakia.

The key role of civil society in the transforming of Slovak state and overcoming the negative consequences of the dominance of communist ideology on the path of European and Euro Atlantic integration was represented. The public sector has become a driving force that guided Slovak society towards accelerated modernization in 1998-2006. It was shown the process of struggle of the

European choice supporters with pro-Russian policy of V. Meciar, whose period should be generally considered as a «Slovak kuchmism». The final victory of pro-European forces in the 1998 elections led to the acceleration of modernization processes in Slovakia, implementation of required changes in society and state managing necessary for EU and NATO accession.

Keywords: *sociopolitical modernization, European integration, civil society, post socialist transformation, public sector, EU and NATO membership.*

УДК 94:323.22(495)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2020-12-10>

Деменко О.Ф.

ТРИУМФ ЛІВОГО ПОПУЛІЗМУ В ГРЕЦІЇ: ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ

У статті проаналізовано причини і наслідки поширення ідеології лівого популізму у Греції. Встановлено, що успіху Коаліції ліворадикальних сил СИРІЗА, яка перебувала при владі у Греції протягом 2015-2019 рр., сприяла низка чинників. Найважливіші серед них: популярність лівих ідей у суспільно-політичному просторі Греції; традиції популізму, які притаманні більшості політичних сил країни; незбалансована бюджетно-фінансова політика, структурні макроекономічні дисбаланси, низька достовірність статистичних даних та значний державний борг; світова фінансово-економічна криза 2008-2009 рр.; погіршення соціальних стандартів та демографічних показників, поширення безробіття; негативний вплив міграційної кризи; жорстка позиція кредиторів Греції, на яких суспільна думка перекладала відповідальність за соціально-економічні проблеми країни.

Зазначається, що феноменом лівого популізму у Греції став той факт, що відразу після перемоги на виборах Коаліція радикальних лівих СИРІЗА, затиснута між вимогами кредиторів і реальним станом економіки, відмовилась від ліворадикальних популістських ідей і була вимушена проводити неоліберальну економічну політику. Вже у 2016 р. країна повернулася до повільного економічного зростання, а у 2018 р. була завершена програма фінансової допомоги. Проте через невиконання власних передвиборних обіцянок СИРІЗА втратила владу на виборах 2019 р. і зайняла центристське місце у політичній системі Греції. Вагомою заслугою Коаліції ліворадикальних сил СИРІЗА стало успішне вирішення майже тридцятирічної суперечки із Північною Македонією щодо назви останньої.

Обґрунтовується думка, що для України головний висновок із аналізу грецьких подій початку ХХІ ст. полягає в усвідомленні того факту, що складні проблеми політичного та соціально-економічного характеру, які постали перед нашою країною, не мають простого і швидкого вирішення. Щоб досягти успіху, Україна повинна послідовно захищати власні національні інтереси, зміцнювати суверенітет і незалежність, проводити збалансовану бюджетну та фінансово-економічну політику.

Ключові слова: ідеологія, лівий популізм, Греція, Коаліція радикальних лівих сил СИРІЗА, фінансово-економічна політика.

Особливістю розвитку політичних процесів у багатьох країнах світу на сучасному етапі стало стрімке поширення популізму, який у багатьох випадках став загрозою світовій політичній та економічній стабільності. Популісти діють у широкому політичному спектрі – від ультралівого до ультраправого. Їх ідеї приваблюють громадян як у бідних, так і у багатих країнах. Вони фокусуються на складних проблемних питаннях, які є важливими для більшості населення, та пропонують прості й швидкі шляхи досягнення результату. Головними причинами поширення популізму, у першу чергу, є проблеми соціально-економічної незахищеності громадян, зростання нерівності у доходах, міграційні проблеми, втрата довіри до діючих політиків, які неспроможні адекватно реагувати на потреби суспільства. Так формується політичний запит на несистемних політиків, відкриваючи дорогу популізму.

Перемога у 2019 р. на президентських виборах в Україні антисистемного кандидата із виразно популістськими гаслами викликає потребу проаналізувати досвід інших країн, які мали подібні ситуації.

У першу чергу варто згадати США, де чинний президент Дональд Трамп задає популістські тренди не лише у внутрішній, а й у зовнішній політиці. Утім, екзотичні заяви та ідеї Д. Трампа врегульовує стійка система політичних інститутів США. Не менш цікавим для України є досвід європейських країн, у багатьох із яких популісти і лівого, і правого спрямування формують уряди та стають дедалі вагомішою частиною політичного ландшафту. Є приклади, коли учорашні популісти, очоливши уряд, швидко перетворюються на цілком системних і відповідальних політиків. Іноді відбувається і зворотній процес – цілком респектабельні політичні сили підлаштовують власну риторику і практику під популістські гасла.

У цьому контексті для України надзвичайно важливим і показовим є досвід Греції. У цій країні політики, що прийшли до влади на ліворадикальних популістських гаслах, були вимушені послідовно впроваджувати непопулярні реформи, критика яких свого часу забезпечила їм перемогу на виборах. Алексіс Ципрас, колишній прем'єр-міністр Греції 2015-2019 рр. та лідер Коаліції радикальних лівих СИРІЗА, пройшов складний шлях від популіста-революціонера, який погрожував докорінно змінити статус-кво не лише у Греції, а й у всьому ЄС, до респектабельного політика, який всупереч власній ідеології запровадив найжорсткіші заходи бюджетної економії та спромігся вивести свою країну із принизливої залежності від кредиторів. Під кінець свого перебування при владі він здійснив неймовірний зовнішньополітичний крок, немислимий для пересічного грецького політика, який завжди переймається власними рейтингами: успішно вирішив суперечку із Північною Македонією щодо назви останньої.

Події, які відбувалися у Греції на початку XXI ст., привернули до себе увагу як багатьох науковців та політичних аналітиків, так і широкого суспільного загалу. Адже проблеми, які постали перед Грецією, стали серйозним випробуванням не тільки для грецького суспільства, а й для Європейського Союзу у цілому, як найуспішнішого інтеграційного об'єднання у світовій історії. Нині можна зробити попередній висновок про те, що спільними зусиллями і греків, і європейців вдалося уникнути найгіршого сценарію розвитку подій. Але грецькі події потребують серйозної уваги у контексті аналізу причин і наслідків тріумфу лівих популістів у цій країні та можливості використання грецького досвіду вирішення політичних та соціально-економічних проблем в українських реаліях.

Утім, ситуація в Україні є унікальною. В інших країнах популісти, які йшли до влади, пропонували нехай і прості та хибні, але цілком конкретні шляхи вирішення існуючих проблем. При цьому, як правило, вони намагалися реалізувати свої обіцянки. В Україні ж переможець президентських виборів

2019 р. досяг успіху, не озвучивши жодного плану – простого чи складного – щодо вирішення проблем країни, повністю експлуатуючи власний медійний образ та антирейтинг як свого попередника, так і багатьох інших учасників передвиборчої кампанії [1]. Більше того, навіть зараз, коли вже пройшло майже півтора року після зміни влади в Україні, важко чітко зрозуміти ключові елементи стратегії й тактики Президента та Уряду України щодо вирішення найнагальніших проблем політичного та соціально-економічного розвитку України.

Варто зазначити, що традиції популізму завжди були поширеними серед більшості провідних політичних сил Греції. Коаліція радикальних лівих СІРІЗА була далеко не першою серед тих, хто взяв на озброєння гасла популізму. Щоб сподобатися електорату, грецькі політики різного ідеологічного спрямування незмінно обіцяли суспільству поліпшення соціальних благ, проте досягали реалізації власних обіцянок не за рахунок зваженої соціально-економічної політики, а за рахунок залучення кредитів.

Фундамент сучасного грецького боргу був закладений ще у 1980-х рр. за правління уряду соціалістів на чолі з Андреасом Папандреу, який у 1974 р. заснував партію ПАСОК (Всегрецький соціалістичний рух) і вже через сім років переміг на виборах із приголомшливим результатом – 48% голосів. Таку підтримку політик здобув завдяки обіцянкам здійснити низку соціальних реформ, які перетворили б Грецію на державу загального добробуту європейського зразка. Значною мірою А. Папандреу зумів реалізувати свою соціальну програму. Зарплати й пенсії зростали, діяли субсидії для малозабезпечених сімей, було впроваджено загальнодержавну систему охорони здоров'я. Індикація зарплат дала змогу значно зменшити соціальну нерівність у країні. Утім, вже у 1988 р., після семи років урядування А. Папандреу, зовнішній борг Греції зріс удвічі і становив 50% ВВП: сам по собі не критичний показник, проте критична тенденція. Купівельна спроможність більшості греків збільшилась, але темпи розвитку економіки країни залишалися попередніми – саме це і стало причиною зростання зовнішнього боргу та посилення залежності уряду А. Папандреу від європейських кредитів [2].

За час другого прем'єрства А. Папандреу Греція збільшила свій зовнішній борг до позначки 100% ВВП. Рівень боргу вдавалося тримати на такому рівні аж до світової економічної кризи 2008 р., після якої економіка країни виявилась у стагнації, із якої остаточно не може вийти і досі.

На кінець 2014 р. співвідношення державного боргу до ВВП у Греції досягло позначки 174,5%. Це був третій найгірший показник у світі після Японії (227,7%) та Зімбабве (181%) [3].

Варто зазначити, що лідера Коаліції радикальних лівих СІРІЗА А. Ципраса часто порівнювали з А. Папандреу у грецьких та західних ЗМІ. Брили до уваги як його політичну програму, так і особисті риси. Очевидно, що ці порівняння не були безпідставними.

У 2001 р. Греція вступила у зону євро. Цей крок розглядався як засіб здатний ініціювати давно назрілі структурні реформи у національній економіці та забезпечити її сталий розвиток. Однак, цим сподіванням не судилося збутися. Сукупність структурних макроекономічних дисбалансів та значний державний борг, який, незважаючи на стійке економічне зростання, продовжував неухильно збільшуватися, зробили становище країни вкрай нестійким. Світова фінансово-економічна криза 2008-2009 рр. з усією гостротою продемонструвала соціально-економічну вразливість Греції, яка з того часу продовжує залишатися у капкані боргової кризи.

У січні 2010 р Міністерство фінансів країни підготувало доповідь, в якій були детально викладені причини виникнення кризи і визначені шляхи її подолання. Зазначалося, що непогані показники зростання ВВП після переходу країни на євро виявилися недостатніми для приведення в порядок національних фінансів. Влада Греції так і не спромоглася вийти на формування збалансованого державного бюджету. Протягом 2004-2009 рр. обсяг виробництва в країні збільшився на 40%, водночас за цей період доходи бюджету зросли на 31%, тоді як обсяги витрат центрального уряду збільшилися на 87% [4, с. 84].

Важливою характеристикою такої ситуації була невідповідність прийнятих бюджетів і реальних державних витрат, у результаті чого нерідко країна витратила грошей більше, ніж планувалося, що призводило, зокрема, до зниження передбачуваності розвитку економіки. Для вирішення цієї проблеми у 2011 р. була проведена реформа системи нагляду за виконанням бюджету, що дозволило поліпшити контроль за виконанням бюджету, бюджетними надходженнями та витратами як на національному, так і на місцевому рівнях.

Інша проблема була пов'язана із низькою достовірністю статистичних даних. У своїх доповідях про дефіцит державного бюджету і державний борг Греції Європейська комісія зазначала, що дані, отримані з 2005 по 2009 рр., згодом занадто часто коригувалися у бік зниження. Недостатньо коректна статистика не дозволяла достовірно прогнозувати зростання ВВП, дефіцит державного бюджету і рівень державного боргу: у кінці року ці показники могли виявитися значно гірше очікуваних. У 2010 р. Міністерство фінансів Греції внесло низку змін до методології ведення статистики з метою поліпшення її достовірності для відновлення довіри фінансових інвесторів. Однак, незважаючи на низку позитивних змін, загалом ситуація у цій сфері й досі залишається складною [4, с. 84-85].

У 2009 р. дефіцит держбюджету досяг рівня 15,6% ВВП, а вже у 2010 р. стало зрозуміло, що Греція не здатна самостійно обслуговувати свої борги і єдиний вихід – звернутися за зовнішньою фінансовою допомогою. При цьому через зниження кредитного рейтингу прибутковість довгострокових облігацій досягла такого високого рівня, що стало неможливо звертатися за фінансуванням на ринки приватного капіталу. З метою уникнення дефолту у

травні 2010 р. грецький уряд домовився з Європейською комісією (ЄК), Європейським центральним банком (ЄЦБ) та Міжнародним валютним фондом (МВФ) про поетапне виділення країні протягом трьох років кредиту в розмірі 110 млрд. євро. В обмін на допомогу уряд Греції погодився провести наступні реформи:

- запровадити заходи суворої економії з метою відновлення і оздоровлення державних фінансів;
- здійснити приватизацію державних активів на суму 50 млрд. дол.;
- реалізувати низку структурних реформ з метою поліпшення конкурентоспроможності країни.

Отримання першого пакету допомоги стабілізувало ситуацію, проте не призвело до її негайного поліпшення. Зусилля щодо зниження витрат держбюджету обернулися падінням його доходів. У 2011 р. Греція була змушена знову звернутися до трійки міжнародних кредиторів (ЄЦБ, ЄК, МВФ) за другим пакетом фінансової допомоги у розмірі 130 млрд. євро.

Надання цієї допомоги обумовлювалося низкою умов. Зокрема, передбачалася реструктуризація боргу перед приватними власниками грецьких боргових облігацій (банками, страховими компаніями та інвестиційними фондами). Приватні власники грецьких облігацій були вимушені «добровільно» погодитися на списання 53,5% їх вартості. Списання боргів у розмірі 107 млрд. євро забезпечило у березні 2012 р. зниження державного боргу із 350 до 240 млрд. євро [4, с. 85]. До кінця 2014 р. після кількох років рецесії, коли Греція втратила близько 25% ВВП, країна зуміла повернутися на траєкторію економічного зростання. Складалося сподівання, що вже найближчим часом Греція, слідом за Ірландією та Португалією, зможе успішно завершити програму фінансової допомоги.

Проте кардинально змінилася політична ситуація. У результаті дострокових парламентських виборів на початку 2015 р. до влади у Греції прийшла Коаліція радикальних лівих сил СІРІЗА, яка заявила, що не дотримуватиметься досягнутих раніше домовленостей з міжнародними кредиторами.

У відповідь міжнародні кредитори призупинили надання фінансової допомоги, а ЄЦБ відмовився кредитувати грецькі банки. Масове виведення із банків вкладниками своїх грошей, різке падіння довіри інвесторів не лише повернули Грецію до стану рецесії, з якого вона із такими зусилля вийшла у 2014 р, але й поставили її до середини 2015 р. на межу колапсу.

Підготовлений у 2014 р. план завершення програми фінансової допомоги виявився абсолютно нереальним у нових обставинах. Зіткнувшись з реальною перспективою виходу країни із зони євро, чого не бажало більшість громадян Греції (69%), уряд прийняв рішення не давати негайної згоди на запропонований міжнародними кредиторами план порятунку. Замість цього був проведений референдум, на який винесли питання про прийняття плану фінансової допомоги і пов'язаних із нею заходів суворої економії. Хоча

винесення на референдум фінансових питань безпосередньо суперечить конституції країни, 5 липня 2015 р. він все ж таки був проведений. За відмову від угоди з кредиторами проголосувало 61,31% громадян Греції, і лише 38,69% підтримали угоду [4, с. 86].

Незважаючи на такий результат голосування, уряд незабаром погодився навіть на жорсткіші умови отримання фінансової підтримки, ніж передбачалося спочатку. Сподівання використати референдум як засіб тиску на кредиторів з метою спонукання їх не запроваджувати настільки суворі заходи економії не виправдалися. Погоджений план мав на меті поступове виділення Греції протягом трьох років 86 млрд. євро, з них 25 млрд. – банківському сектору.

Щоб забезпечити виділення фінансової допомоги та з метою оздоровлення державних фінансів, починаючи з 2010 р., Греція прийняла комплекс заходів зі скорочення державних видатків. Зокрема, були заморожені зарплати державних службовців; скоротилися бонуси працівникам, які фінансуються за рахунок коштів держбюджету; відбулися зміни трудового законодавства (перш за все щодо порядку звільнень та роботи у понаднормовий час); скоротилася чисельність державних службовців; зменшилася кількість і тривалість відряджень для працівників, що фінансуються за кошти держбюджету. Крім того, були скорочені, а потім повністю скасовані, різдвяні та великодні грошові премії, зменшилися виплати на відпустки, були підвищені податки, зокрема ПДВ і паливний збір. Була проведена приватизація низки державних компаній, кількість муніципалітетів скоротилася із 1000 до 400, був знижений мінімальний розмір оплати праці, збільшений пенсійний вік, скоротилися витрати на охорону здоров'я та оборону. Була прийнята низка заходів для створення більшої конкуренції в сферах охорони здоров'я, туризму та нерухомості [4, с. 86].

Не дивлячись на критику неоліберальних методів боротьби із кризою у Греції, існує погляд, що хоча внаслідок антикризових заходів Греція стала менш багатою країною, але у багатьох аспектах вона тепер є більш «європейською». Навіть грецькі економісти визнають, що антикризові заходи сприяли серйозній трансформації національної соціально-економічної моделі, яка без постійного тиску ззовні навряд чи була б можливою. Найглибша і послідовна реформа була проведена у системі пенсійного забезпечення, на фінансування якої у докризові часи витрачалося близько 2/3 всіх соціальних витрат держави. Крім скорочення на 20% звичайних пенсій і на 40% – дострокових та відмови від практики виплати 13-ї й 14-ї (різдвяної та великодньої) пенсій, були змінені самі підходи до їх нарахування. Величина пенсії стала залежати від заробітку працівника протягом всієї його кар'єри, а не тільки останніх 5-10 років. Заборонялося збільшувати пенсії на суму, яка перевищує зміну індексу споживчих цін. Були суттєво обмежені можливості для дострокового виходу на пенсію, а трудовий стаж, необхідний для її отримання, зріс із 35 до 40 років. Пенсійний вік також був збільшений до

67 років. Важливі реформи були також реалізовані у системі трудового законодавства. Головним їх змістом стало спрощення практики укладення колективних трудових угод та процедури звільнення співробітників, зменшення кількості найму нових працівників та скорочення 15 тис. чиновників [5, с. 45].

Вихід із кризи дався дорогою ціною для Греції. Рецесія закінчилася у кінці 2016 р. і країна повернулася до повільного економічного зростання. У липні 2017 р. відбулося успішне розміщення державних довгострокових облігацій і лише 20 серпня 2018 р. була завершена програма фінансової допомоги. Порівнюючи нинішній і передкризовий дохід за поточними цінами, можна побачити, що із 2008 р. середній грек втратив 3413 євро [4, с. 88]. Оскільки економіка Греції характеризувалася серйозними дисбалансами, її оздоровлення вимагало досить жорстких антикризових заходів. Такою була розплата за безвідповідальну бюджетно-податкову політику, яку Греція проводила напередодні кризи, коли, не зважаючи на зростання ВВП, рівень державного боргу продовжував збільшуватися.

Негативно на ситуацію вплинула і конфронтація із міжнародними кредиторами, яка розпочалася на початку 2015 р. після приходу до влади в країні партій СІРІЗА («Коаліція радикальних лівих») та «Незалежних греків». Вона знову повернула країну в стан рецесії. Лише перехід у липні 2015 р. до співпраці з кредиторами дозволив нормалізувати ситуацію. Якщо Греція продовжить здійснювати необхідні структурні реформи, є всі підстави очікувати поліпшення її макроекономічних показників і пом'якшення накопичених дисбалансів.

Складна соціально-економічна ситуація, міграційна криза, яка серед країн-членів ЄС найвідчутніше проявилася саме в Греції, посилюють у грецькому суспільстві євроскептичні настрої. Багато представників політичної еліти та значна кількість пересічних громадян покладають відповідальність за грецькі проблеми не на власний уряд, а на інститути Європейського Союзу, Німеччину як країну-лідера ЄС, міжнародні фінансові структури. При цьому, все ж таки, переважна більшість греків вважає, що країні варто залишатися і в євросоні, і в складі Європейського Союзу, за умови реформування останнього. Так колишній прем'єр-міністр Греції та лідер Коаліції радикальних лівих СІРІЗА А. Ципрас зазначав, що варто переглянути не тільки сучасну організацію і повноваження наднаціональних інститутів, існуючі механізми реалізації спільних політик ЄС, співвідношення національних та загальноєвропейських структур, а й серйозно проаналізувати помилки, які були зроблені останнім часом, заради спільного процвітання всього інтеграційного об'єднання у майбутньому. На його думку, вже давно існує гостра потреба у зміні існуючої ситуації, коли «кордони залишаються відкритими для політики жорсткої економії, але залишаються зачиненими для людей», існує дефіцит демократії, соціальної згуртованості й солідарності [6, с. 72-73].

Коаліція радикальних лівих СІРІЗА займає особливе місце на лівому фланзі грецької політики. Під своїми прапорами (червоного, зеленого та фіолетового кольорів) СІРІЗА збирала різноманітних грецьких «нових лівих» — єврокомуністів, неомарксистів, демократичних соціалістів, троцькістів, маоїстів, феміністів, радикальних екологів. З одного боку, така неоднорідність часто породжує дуже різні підходи та заяви, та з іншого боку, плюралізм, незашореність і відкритість вигідно відрізняють концепт Коаліції радикальних лівих СІРІЗА від багатьох лівих партій і в самій Греції, і в інших країнах.

Провідний грецький лівий політолог, член ЦК СІРІЗА Статіс Кувелакіс однозначно визначав Коаліцію радикальних лівих як антикапіталістичну силу, що виражає інтереси трудящих класів та веде класову боротьбу. Секрет її небувалого електорального злету – копітка буденна робота у соціальних рухах, профспілках та інтелектуальному середовищі, яку активісти СІРІЗА вели як звичайні учасники, не претендуючи підпорядкувати їх своєму «мудрому керівництву» [7].

Власне на батьківщині античної демократії ліві ідеї були завжди популярними. Перша з активних донині політичних партій Греції – Комуністична з'явилася у 1918 р. під назвою Соціалістична робітничка партія. Свою нинішню назву вона прийняла у 1924 р. Авторитет Комуністичної партії значно зміцнився завдяки тому, що вона вела активну боротьбу проти німецько-італійської окупації. Наприкінці Другої світової війни у Греції широкі маси міського та сільського населення, організовані у Русі Опору під лівими гаслами, були готові до здійснення соціальної революції. Комуністичне крило антифашистського руху – Національно-визвольний фронт – Народно-визвольна армія (ЕАМ-ЕЛАС) – до кінця 1943 р. власними силами визволило половину території Греції, однак опинилося у конфронтації з антикомуністичною Народною республіканською лігою.

Внаслідок громадянської війни 1946-1949 рр., яка розгорнулась між прокомуністичними партизанами з Демократичної армії та монархічним урядом, який підтримували Велика Британія та США, ліві зазнали катастрофічної поразки. Десятки тисяч прихильників комуністичного руху було репресовано: страчено, ув'язнено (здебільшого у концтаборах або на безлюдних островах), відправлено у вигнання. Тривалий час після війни Комуністична партія Греції залишалась забороненою і її активісти, як і представники інших лівих сил, могли проводити легальну політичну діяльність винятково у рамках Єдиної демократичної лівої партії (ЕДА). Змушена діяти у вкрай несприятливих умовах, ЕДА разом з тим була школою політичного діалогу та плюралізму [7].

Особливо важливу роль ліворадикальні сили та студентство відігравали у боротьбі із ультраправою диктатурою «чорних полковників», після повалення якої діяльність Компартії Греції та інших опозиційних груп була відновлена. Однак, після падіння правої диктатури грецьких комуністів за популярністю

випередили соціал-демократи, об'єднані у новоутворений Всегрецький соціалістичний рух (ПАСОК).

Перебуваючи при владі, соціал-демократи провели цілу низку реформ: запровадили прогресивне оподаткування, створили систему загальнодоступної безкоштовної медицини, реформували й вивели з-під контролю церкви сімейне право, забезпечили рівність оплати праці чоловіків і жінок, а також її стабільне зростання, запровадили безкоштовну освіту й інші соціальні гарантії. При цьому особливістю грецької «держави добробуту» був той факт, що на відміну від багатьох інших західних країн, цей добробут не підкріплювався реальною економічною основою. Греція тривалий час жила у борг та була раєм для великих капіталістів: банкірів, судовласників, власників медіа.

У таких умовах розрізнені сили грецьких лівих дійшли висновку про необхідність координації зусиль у тих напрямках, де вони вбачали спільний інтерес: протидія приватизації, неоліберальній пенсійній реформі та «антитерористичному законодавству», заперечення війн в Югославії та Іраку. З оформленого ними у 2001 р. «Простору для діалогу щодо об'єднання та спільних дій лівих» у січні 2004 р. і постала Коаліція радикальних лівих (СІРІЗА) [7].

Перший результат новоутвореної Коаліції на парламентських виборах 2004 р. був не надто переконливим – 3,3% голосів, тим не менше до парламенту Греції пройшли шість представників СІРІЗА. Традиційною соціальною базою СІРІЗА є переважно наймані працівники із вищою освітою, а її електорат здебільшого сконцентрований у великих містах з промисловими підприємствами та університетами.

Різноманітності роботи СІРІЗА сприяло те, що вона об'єднала представників різних форм і течій лівого руху. На різних етапах до СІРІЗА увійшли наступні організації: політична сила Сінаспізмос, яка сповідує демократичний соціалізм, неомарксизм, екосоціалізм, фемінізм, альтерглобалізм; Комуністична організація Греції, яка є співорганізатором «Антиімперіалістичного простору» в рамках Європейських соціальних форумів; Комуністична платформа, яка знаходиться на позиціях троцькізму; Інтернаціоналістична робітничка лівиця, яка сповідує посттроцькізм та розглядає СІРІЗУ як «специфічну форму єдиного фронту» на засадах «чотирьох НІ» (ні – війні, ні – расизму, ні – неолібералізму, ні – лівоцентристській політиці); група «Червоні», яка є спостерігачем у відновленому Четвертому Інтернаціоналі; Антикапіталістична політична група; Соціалістична інтернаціоналістська організація; Радикальна ліва група «РОЗА»; Рух за єдність дій лівих; Екосоціалісти Греції та ціла низка інших організацій. Сінаспізмос була найбільшою за чисельністю складовою СІРІЗА (16 тис. членів на 2012 р.), слідом з великим відривом йшла маоїстська Комуністична організація Греції (до 1,5 тис. членів) [7].

Популярність СІРІЗА швидко зростала і вже на виборах 17 червня 2012 р. СІРІЗА набрала 27% голосів виборців. Однак, партії істеблішменту «Нова

демократія» та ПАСОК все ж змогли створити коаліцію, а Коаліція радикальних лівих стала опозиційною силою.

Справжнього тріумфу ліві досягли на дострокових виборах 2015 р., за підсумками яких Коаліція радикальних лівих СИРІЗА завоювала 36,34% голосів виборців і 149 місць у парламенті, тоді як правляча консервативна «Нова демократія» – лише 27,81% і 76 місць.

Наступного дня після виборів лідери Коаліції радикальних лівих СИРІЗА та правоконсервативної партії «Незалежні греки» менше ніж за годину уклали коаліційну угоду, що стало певним розчаруванням для прихильників СИРІЗА, адже ледь не по всіх положеннях своїх програм ці партії є прямими опонентами. Єдине у чому зійшлися їх вимоги – так це у неприйнятті чергового пакету антикризових заходів порятунку економіки, на якому наполягали ЄС та МВФ.

Лідер СИРІЗА А. Ципрас та його політична сила позиціонували себе як нові обличчя, які протиставлялися кланово-сімейному грецькому політичному мейнстриму із провальною політикою, підтасованою статистикою та готовністю виконати кожне побажання зовнішніх кредиторів. Мовляв, «колишні» завели Грецію у боргову яму, а ми вас звідти врятуємо.

Як ліворадикальна партія СИРІЗА невтомно критикувала хижацький неолібералізм, здирницький капіталізм та нестримну глобалізацію. Її політична програма у редакції 2014 р. повністю відкидала політику суворої ощадності та обіцяла повернути і навіть збільшити доходи та соціальні привілеї, втрачені за роки реформ. Партія А. Ципраса обіцяла зменшити чи навіть скасувати деякі податки, повернути бонуси та доплати, відновити мінімальну зарплату на рівні 751 євро, збільшити допомогу з безробіття, створити 300 тис. нових робочих місць, зупинити приватизацію, надати безкоштовну електрику та доступну медичну допомогу найбіднішим [8].

Популістська програма партії, стрімке зростання її популярності серед пересічних грецьких виборців і, врешті-решт, перемога на виборах шокували європейський істеблшмент та створили апокаліптичні очікування, аж до ймовірності виходу Греції із зони євро та ЄС.

Утім, затиснутий між вимогами кредиторів і реальним станом економіки, незважаючи на те, що 61,31% греків на референдумі 2015 р. проголосували за відмову від співпраці із кредиторами, А. Ципрас підписав запропонований кредиторами документ і забезпечив його ратифікацію.

Чи міг би А. Ципрас вчинити інакше і домогтися суттєвих поступок від міжнародних фінансових інституцій щодо списання більшої частини грецького боргу і пом'якшення заходів суворої бюджетної економії? Більшість дослідників вважають, що міжнародні кредитори не могли піти на поступки, адже це створило б небезпечний для них прецедент, який вплинув би на майбутні відносини не тільки із Грецією, а й з іншими країнами-боржниками, такими як Португалія, Італія, Іспанія. Тож грецький уряд був приречений

посилити режим економії і тісно співпрацювати із європейськими інституціями задля досягнення найменш болісних для грецького населення умов повернення кредитів. А у майбутньому контроль за виплатою кредитів має стати суворішим для урядів всіх країн.

Також з цього приводу існує погляд, який узагальнено сформулював Е. Лукас. Чому до людей, які працюють менше й отримують більшу платню, треба ставитись прихильніше? Чому неможливі платники податків у країнах Балтії або Словаччині повинні платити вищі збори чи навіть залізати в борги, щоб допомогти тим, чиє скрутне становище – наслідок їхньої власної недбалості? Систематична нездатність створити елементи сучасної європейської держави, як-от сформувати незалежну статистичну службу й земельний кадастр, реформувати держзакупівлі, лібералізувати ринки праці й товарів тощо породжує суміш обурення та нерозуміння у країнах, які доклали зусиль, щоб менш ніж за 10 років відійти від посткомуністичних руїн і створити власну історію успіху [9].

Крім цього варто зауважити, що у Греції залишається досить значний дисбаланс за показником продуктивності праці, порівняно із Францією, Німеччиною та іншими країнами. За окремими секторами економіки відставання у продуктивності праці складає більше 50%. Такий стан справ став наслідком тривалого правління соціалістів, які нехтували законами вільної економіки, підтримуючи високі соціальні стандарти і не піклуючись про надходження іноземних інвестицій до країни та збільшення продуктивності праці у грецькій економіці [10].

Тому після невдалого шантажу кредиторів номінально ліворадикальна СІРІЗА почала потроху рухатися до центру. І хоча вона намагалася точково підтримувати найзнедоленіші верстви населення, від більшості соціальних заходів довелося відмовитися. За умовами третього меморандуму із кредиторами, уряд Греції підвищив мінімальний пенсійний вік до 67 років, додатково обмежив пенсії, підняв ПДВ до рекордних 24%, наклав нові податки на фермерів та суднобудування, погодився на приватизацію ключових об'єктів на кшталт Афінського аеропорту та Салонікського порту. Здавалося, що виборці змирилися з безальтернативністю виконання вимог МВФ, віддаючи А. Ципрасу належне хоча б за те, що він спробував поборотися за альтернативу, а тому не одразу відплатили йому за порушення передвиборчих обіцянок, хоча відновлення економіки було дуже повільним і непевним [8].

Розплата за невиконання передвиборних обіцянок наступила на дострокових парламентських виборах у липні 2019 р., на яких перемогла опозиційна консервативна партія «Нова Демократія» Кіріакоса Міцотакіса. За грецьких демократів проголосували майже 40% грецьких виборців і вони отримали 158 із 300 місць у парламенті. Політична сила СІРІЗА А. Ципраса, зазнала поразки і втратила 89 місць у парламенті. Невтішний результат партії А. Ципраса у Греції, який став обличчям європейського соціалізму XXI ст., певною мірою

відображає занепад лівого популізму в Європі загалом. Поразка СІРІЗА зайвий раз підтверджує прояв закономірної тенденції зниження впливу ультралівих партій в європейських країнах. За підсумками виборів до Європейського парламенту у 2019 р. кількість місць, які отримала фракція «Європейські об'єднані ліві/Ліво-зелені Півночі», скоротилася з 52 до 41. Разом із СІРІЗА до цієї фракції входять представники ультралівих партій із 14 європейських країн. Також останніми роками ліві партії втратили свої позиції в Іспанії, Чехії, Бельгії, Німеччині, Швеції, Голландії, Ірландії, Великій Британії [11].

Ультраліві втрачають популярність, оскільки їхні ідеї не відповідають викликам, які стоять перед ЄС. Вони не надто багато уваги приділяють міграційній кризі, на відміну від ультраправих євроскептиків на зразок «Ліги Півночі» в Італії або «Національного руху» у Франції. «Зелені» запозичили у лівих популістів ідеї прямої демократії, а ультраправі – антиглобалізм [11]. Судячи з результатів останніх виборів до Європарламенту, прихильники лівих поглядів віддають перевагу радше традиційним соціал-демократичним партіям, ніж єврокомуністам.

По суті кабінет А. Ципраса проводив неоліберальну економічну політику, далеку від соціалістичної передвиборної програми Коаліції радикальних лівих СІРІЗА, яка мало чим відрізнялася від діяльності уряду правоцентристської партії «Нова Демократія» та лівоцентристського «Всегрецького соціалістичного руху» ПАСОК.

З іншого боку, хоча Коаліція радикальних лівих СІРІЗА і втратила владу, проте в абсолютних цифрах її підтримка на виборах 2019 р. зменшилася лише на 4%, з 36% у 2015 р. до 31% у 2019 р. Поступившись радикально лівою риторикою, партія міцно зайняла центристське місце у політичній системі Греції.

Таким чином, відмовившись від ліворадикального популізму, А. Ципрас зміг розв'язати кілька болючих внутрішніх і зовнішніх проблем, на вирішення яких не наважувалися інші лідери.

Соціально-економічні негаразди загострили демографічну проблему у Греції. Так кількість жителів Еллади зменшилася з 2009 р. по 2017 р. майже на 356 тис. і станом на 1 січня 2018 р. становила близько 10 млн. 739 тис. осіб. За прогнозами Європейської комісії протягом наступних декількох десятиліть Греція зіштовхнеться із серйозними демографічними проблемами: старінням і скороченням працездатного населення (більш ніж на третину до 2060 р.). На тлі зростаючого відтоку корінного населення, зумовленого у першу чергу економічними причинами, Греція має один з найвищих темпів натуралізації іноземців у ЄС. Зокрема, у 2017 р. її новими громадянами стали понад 34 тис. осіб. Загалом кількість іммігрантів, які бажають жити і працювати в Греції, постійно зростає. На 1 січня 2018 р. у країні мешкало 933,8 тис. осіб (8,7% населення), народжених за межами ЄС [12, с. 80].

Трудові мігранти у Греції є однією з найуразливіших категорій. Вони недостатньо захищені у соціальній та освітній сферах, їх забезпеченість житлом, умови проживання та стан здоров'я також значно гірше, ніж у корінного населення.

Варто додати, що Греція опинилася в епіцентрі міграційної кризи, під якої прийшовся на 2015 р. Значна частина нелегальних мігрантів саме через Грецію намагалися потрапити до інших, заможніших країн Європейського Союзу. Лише за кризовий 2015 р. у Греції налічувалося понад 900 тис. нелегальних іммігрантів. Завдяки низці обмежувальних заходів з боку Європейського Союзу потік нелегальних мігрантів до Греції істотно знизився до 200 тис. осіб у 2016 р., 70 тис. у 2017 р. та 93 тис. у 2018 р. За перше півріччя 2019 р. цей показник склав близько 40 тис. осіб [13, с. 162-163]. Ця ситуація призвела до того, що значна кількість греків почала вважати нелегальних мігрантів однією з головних загроз національній безпеці країни. Почастішали випадки утисків мігрантів на ґрунті расової та релігійної нетерпимості, у суспільстві зростали неонацистські та націоналістичні настрої. У вересні 2015 р. за результатами парламентських виборів третє місце в грецькому парламенті зайняла права партія «Золота зоря», яка виступала з явними антимиграційними гаслами. Однак, останнім часом завдяки прийняттю заходів проблеми, з якими Греція зіштовхнулася у вигляді безпрецедентного напливу нелегальних мігрантів, почали поступово зменшуватися.

Певні елементи популізму можемо прослідкувати і у суперечці Греції із Північною Македонією щодо назви останньої, яка тривала майже три десятиліття. Утім, особливістю цієї ситуації став той факт, що саме Коаліція радикальних лівих СІРІЗА на чолі із А. Ципрасом змогла відкинути популістські націоналістичні упередження, притаманні багатьом політичним силам та грецькому суспільству загалом, запропонувавши компромісний варіант розв'язання існуючого конфлікту.

Відразу після проголошення незалежності Республікою Македонія у 1991 р. Греція висловила низку застережень керівництву нової держави. По-перше, македонська конституція з погляду Греції мала чітко виражений іредентистський характер, оскільки новостворена держава брала на себе зобов'язання захищати права македонців, які проживали за кордоном, зокрема і в Греції. По-друге, грецькі лідери заперечували щодо використання македонською владою грецької символіки, зокрема Вергінської зірки (символу македонських царів) на державному прапорі. І по-третє, предметом суперечки стала сама назва новоствореної держави. Появу на політичній карті світу Республіки Македонія греки вважали посяганням на їх національну історію, адже у Греції вважається, що слов'янське населення не має ніякого відношення до Македонії Олександра Великого і є прихованою претензією на грецьку частину цієї історико-географічної області [14, с. 68].

Врешті-решт, після тривалих суперечок і переговорів 17 червня 2018 р. керівники грецького і македонського міністерств закордонних справ Нікос Кодзіас і Нікола Дімітров у присутності глав обох держав і високопоставлених представників Європейського союзу та ООН підписали історичну угоду про нову державну назву Македонії. Підсумковий варіант угоди є компромісом між вихідними позиціями двох сторін та містить наступні положення:

- по-перше, Македонія отримає назву «Республіка Північна Македонія» або скорочено «Північна Македонія». Із політичного погляду цей варіант виявився самим нейтральним і прийнятним для обох сторін, таким, що не несе у собі ніяких негативних історичних конотацій;

- по-друге, нова назва буде використовуватися не тільки у взаєминах Північної Македонії на міжнародній арені, а й усередині держави;

- по-третє, громадяни колишньої югославської республіки, як і раніше будуть називатися македонцями, офіційна мова збереже назву македонської. Водночас, у документі підкреслюється, що македонська мова належить до південнослов'янської мовної спільноти, яка не має відношення ні до древньої грецької цивілізації, ні до історії, культури та спадщини Македонського регіону в складі Греції;

- по-четверте, обидві країни підтвердили непорушність міждержавного кордону [14, с. 72-73].

Українсько-грецькі відносини не є надто інтенсивними. Варто зазначити, що Греція послідовно підтримує суверенітет й територіальну цілісність України та антиросійські санкції, надавала допомогу у лікуванні українських військових, які зазнали поранень внаслідок російської агресії проти України. Не зважаючи на те, що із вуст лівих популістів періодично звучали ідеї щодо виходу Греції з єврозони, Європейського Союзу, НАТО, залучення кредитів із Росії та відміни антиросійських санкцій, практичного втілення ці заклики не знаходили.

Фактором, який впливає на характер відносин Греції з Україною, є грецька діаспора. В Україні проживає понад 90 тис. греків. Існує громадська організація «Федерація грецьких товариств України», до якої входять 95 грецьких товариств із 18 областей України. Відомим представником грецької діаспори є Почесний консул республіки Кіпр у Маріуполі, ректор Маріупольського державного університету Костянтин Балабанов – досвідчений дипломат і науковий діяч. У 1997 р. американський журнал «Time» визнав його одним з восьми найвидатніших греків зарубіжжя. З часів незалежності України К. Балабанов виступає в якості провідника українсько-грецьких відносин у гуманітарній сфері і добре знайомий з представниками політичної еліти Греції та Кіпру [11]. Налагоджені зв'язки між українськими греками та представниками політичної еліти Греції можуть стати основою для інтенсифікації співробітництва між нашими країнами.

Таким чином у результаті аналізу причин і наслідків поширення ідеології лівого популізму у Греції встановлено, що успіху Коаліції радикальних лівих СІРІЗА, яка перебувала при владі протягом 2015-2019 рр., сприяла ціла низка чинників. Найважливішими серед них були: популярність лівих ідей у суспільно-політичному просторі Греції; традиції популізму, які є притаманними для більшості політичних сил країни; незбалансована бюджетно-фінансова політика, структурні макроекономічні дисбаланси, низька достовірність статистичних даних та, як наслідок, значний державний борг, який постійно збільшувався і досяг показника близько 180% від ВВП країни; світова фінансово-економічна криза 2008-2009 рр., яка із усією гостротою продемонструвала соціально-економічну вразливість Греції; суттєве падіння рівня життя, погіршення соціальних стандартів та демографічних показників, поширення безробіття, особливо серед молоді; негативний вплив міграційної кризи, в епіцентрі якої Греція опинилася у 2015 р.; жорстка позиція кредиторів Греції, на яких суспільна думка перекладала відповідальність за соціально-економічні проблеми країни.

Феноменом лівого популізму у Греції став той факт, що відразу після перемоги на виборах Коаліція радикальних лівих СІРІЗА, затиснута між вимогами кредиторів і реальним станом економіки, відмовилась від ліворадикальних популістських ідей та передвиборних обіцянок і була вимушена проводити неоліберальну економічну політику. Вже 2016 р. країна повернулася до повільного економічного зростання і лише у 2018 р. була завершена програма фінансової допомоги для Греції. Проте через невиконання власних передвиборних обіцянок СІРІЗА втратила владу на виборах 2019 р. і, поступившись радикально лівою риторикою, зайняла центристське місце у політичній системі Греції. Вагомою заслугою Коаліції ліворадикальних сил СІРІЗА та її лідера А. Ципраса стало успішне вирішення майже тридцятирічної суперечки із Північною Македонією щодо назви останньої.

Головний висновок для України із аналізу грецьких подій початку ХХІ ст. полягає в усвідомленні того факту, що складні проблеми політичного та соціально-економічного характеру, які постали перед нашою країною, не мають простого і швидкого вирішення. Щоб досягти успіху, Україна повинна послідовно захищати власні національні інтереси, зміцнювати суверенітет і незалежність, проводити збалансовану бюджетну та фінансово-економічну політику. Збільшення соціальних стандартів та інших витрат бюджету має відбуватися на основі економічного зростання, а не шляхом постійного нарощування державного боргу, оскільки збільшення співвідношення між державним боргом та ВВП суттєво збільшує навантаження на державні фінанси і призводить державу до боргової кабали.

Список використаних джерел та літератури

1. Коваль Н., Панченко Ю. Зеленський не перший: як змінювались європейські країни після перемоги популістів. 26.04.2019. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

- <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2019/04/26/7095675/>
2. Рибак В. Греція: еволюція боргу. 17.07.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://tyzhden.ua/World/141121>
  3. Шапран В. Драма «грекономіки» та її уроки для України. 22.06.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2015/06/22/7035072/>
  4. Бобров А. Греция и Кипр в условиях долгового кризиса: сравнительный анализ // Мировая экономика и международные отношения. – 2019. – Том 63. – № 12. – С. 84-89.
  5. Волков А., Гутник А., Квашнин Ю., Оленченко В., Щедрин А. Преодоление кризисных явлений в некоторых странах ЕС // Мировая экономика и международные отношения. – 2015. – № 3. – С. 35-47.
  6. Власова К. Брекзит глазами греков // Современная Европа. – 2017. – № 6(78). – С. 70-80.
  7. Пилаш Д. СІРІЗА: від А до Ω. 30.01.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://commons.com.ua/ru/syriza-vid-a-do-ya-denis-pilash/>
  8. Коваль Н. Еволюція популіста: як антисистемний лідер завершив кризу та примирив Грецію із ЄС. 06.03.2020. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2020/03/6/7107210/>
  9. Лукас Е. Солідарність без привілеїв та винятків. 18.05.2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://tyzhden.ua/Columns/50/141118>
  10. Брітченко І., Шапран В. На півдорозі до Афін: два уроки грецької кризи для України. 13.11.2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/11/13/7073355/>
  11. Кухалейшвілі Г. Криза лівого популізму: Про що говорять результати парламентських виборів у Греції. 09.07.2019. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ua.112.ua/statji/kryza-livoho-populizmu-pro-shcho-hovoriat-rezultaty-parlamentskykh-vyboriv-u-hretsii-499063.html>
  12. Говорова Н. Мигранты в Греции: положение на рынке труда и социальная инклюзия // Современная Европа. – 2019. – № 5 (91). – С. 78-88.
  13. Власова К. Противодействие нелегальной миграции в Греции // Современная Европа. – 2019. – № 6(92). – С. 161-171.
  14. Квашнин Ю. Македонский вопрос в современной греческой политике // Мировая экономика и международные отношения. – 2019. – Том 63. – № 2. – С. 66-74.

References

1. Koval, N. & Panchenko, Yu. (26.04.2019). *Zelenskyi ne pershyi: yak zmniuvalys yevropeiskii krainy pislia peremohy populistiv* [Zelensky is not the first: how European countries changed after the victory of the populists]. [Online]. Available from: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2019/04/26/7095675/> [In Ukrainian].
2. Rybak, V. (17.07.2015). *Hretsia: evoliutsiia borhu* [Greece: the evolution of debt]. [Online]. Available from: <https://tyzhden.ua/World/141121> [In Ukrainian].
3. Shapran, V. (22.06.2015). *Drama "hrekonomiky" ta yii uroky dlia Ukrainy* [The drama of "Greek economy" and its lessons for Ukraine]. [Online]. Available from: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2015/06/22/7035072/> [In Ukrainian].
4. Bobrov, A. (2019). *Grecija i Kipr v uslovijah dolgovogo krizisa: sravnitel'nyj analiz* [Greece and Cyprus amid the debt crisis: a comparative analysis]. *Mirovaja jekonomika i mezhdunarodnye otnoshenija* [World economy and international relations], 12, pp. 84-89. [In Russian].
5. Volkov, A., Gutnik, A., Kvashnin, Ju., Olenchenko, V. & Shhedrin A. (2015). *Preodolenie krizisnyh javlenij v nekotoryh stranah ES* [Overcoming the crisis in some EU countries]. *Mirovaja jekonomika i mezhdunarodnye otnoshenija* [World economy and international relations], 3, pp. 35-47. [In Russian].
6. Vlasova, K. (2017). *Brekzit glazami grekov* [Brexit through the eyes of the Greeks].

- Sovremennaja Evropa [Modern Europe], 6, pp. 70-80. [In Russian].
7. Pylash, D. (30.01.2015). *SIRIZA: vid A do Ω* [SYRIZA: from A to Ω.]. [Online]. Available from: <https://commons.com.ua/ru/syryza-vid-a-do-ya-denis-pilash/> [In Ukrainian].
  8. Koval, N. (06.03.2020). *Evoliutsiia populistu: yak antysystemnyi lider zavershyv kryzu ta pryvnyriv Hretsiu iz ES* [The evolution of the populist: how the anti-system leader ended the crisis and reconciled Greece with the EU]. [Online]. Available from: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2020/03/6/7107210/> [In Ukrainian].
  9. Lukas, E. (18.05.2015). *Solidarnist bez pryvileiv ta vyniatkiv* [Solidarity without privileges and exceptions]. [Online]. Available from: <https://tyzhden.ua/Columns/50/141118> [In Ukrainian].
  10. Britchenko, I. & Shapran, V. (13.11.2017). *Na pivdorozh do Afin: dva uroky hretskoi kryzy dlia Ukrainy* [Halfway to Athens: two lessons from the Greek crisis for Ukraine]. [Online]. Available from: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/11/13/7073355/> [In Ukrainian].
  11. Kukhaleishvili, H. (09.07.2019). *Kryza livooho populizmu: Pro shcho hovoriat rezultaty parlamentskykh vyboriv u Hretsii* [The crisis of left-wing populism: What the results of the parliamentary elections in Greece say]. [Online]. Available from: <https://ua.112.ua/statji/kryza-livooho-populizmu-pro-shcho-hovoriat-rezultaty-parlamentskykh-vyboriv-u-hretsii-499063.html> [In Ukrainian].
  12. Govorova, N. (2019). *Migranty v Grecii: polozhenie na rynke truda i social'naja inkluziia* [Migrants in Greece: Labor Market Position and Social Inclusion]. *Sovremennaja Evropa* [Modern Europe], 5, pp. 78-88. [In Russian].
  13. Vlasova, K. (2019). *Protivodejstvie nelegal'noj migracii v Grecii* [Countering illegal migration in Greece]. *Sovremennaja Evropa* [Modern Europe], 6, pp. 161-171. [In Russian].
  14. Kvashnin, Ju. (2019). *Makedonskij vopros v sovremennoj grecheskoj politike* [The Macedonian Question in Contemporary Greek Politics]. *Mirovaja jekonomika i mezhdunarodnye otnosheniia* [World economy and international relations], 2, pp. 66-74. [In Russian].

Деменко А.Ф. Триумф левого популизма в Греции: причины и последствия.

В статье проанализированы причины и последствия распространения идеологии левого популизма в Греции. Установлено, что успеху Коалиции леворадикальных сил СИРИЗА, которая находилась при власти в Греции в течение 2015-2019 гг., способствовал ряд факторов. Важнейшие среди них: популярность левых идей в общественно-политическом пространстве Греции; традиции популизма, присущие большинству политических сил страны; несбалансированная бюджетно-финансовая политика, структурные макроэкономические дисбалансы, низкая достоверность статистических данных и значительный государственный долг; мировой экономический кризис 2008-2009 гг.; ухудшение социальных стандартов и демографических показателей, распространение безработицы; негативное влияние миграционного кризиса; жесткая позиция кредиторов Греции, на которых общественное мнение возлагало ответственность за социально-экономические проблемы страны.

Отмечается, что феноменом левого популизма в Греции стал тот факт, что сразу после победы на выборах СИРИЗА, зажата между требованиями кредиторов и реальным состоянием экономики, отказалась от леворадикальных популистских идей и была вынуждена проводить неолиберальную экономическую политику. Уже в 2016 г. страна вернулась к медленному экономическому росту, а в 2018 г. была завершена программа финансовой помощи. Однако из-за невыполнения собственных предвыборных обещаний СИРИЗА потеряла власть на выборах 2019 г. и заняла центристское место в политической системе Греции. Весомой заслугой Коалиции леворадикальных сил СИРИЗА стало успешное решение почти тридцатилетнего спора с Северной Македонией о названии последней.

Обосновывается мнение, что для Украины главный вывод из анализа греческих событий начала XXI в. заключается в осознании того факта, что сложные проблемы политического и социально-экономического характера, которые стоят перед нашей страной, не имеют простого и быстрого решения. Чтобы достичь успеха, Украина должна последовательно

защищать собственные национальные интересы, укреплять суверенитет и независимость, проводить сбалансированную бюджетную и финансово-экономическую политику.

Ключевые слова: идеология, левый популизм, Греция, Коалиция радикальных левых сил СИРИЗА, финансово-экономическая политика.

Demenko O. The Triumph of Left-wing Populism in Greece: Causes and Consequences.

The article analyzes the reasons and consequences of the spread of the ideology of left populism in Greece. It has been established that the success of the SYRIZA Coalition of Left Radical Forces, which was in power in Greece during 2015-2019, was facilitated by a number of factors. The most important among them: the popularity of leftist ideas in the social and political space of Greece; the traditions of populism inherent in most of the country's political forces; unbalanced fiscal policy, structural macroeconomic imbalances, low statistical reliability and significant government debt; the world economic crisis of 2008-2009; deterioration of social standards and demographic indicators, the spread of unemployment; negative impact of the migration crisis; the tough position of Greece's creditors, on whom public opinion blamed the country's socio-economic problems.

It is noted that the phenomenon of left populism in Greece was the fact that immediately after the victory in the elections, SYRIZA, sandwiched between the demands of creditors and the real state of the economy, abandoned radical left populist ideas and was forced to pursue a neoliberal economic policy. Already in 2016, the country returned to slow economic growth, and in 2018 the financial assistance program was completed. However, due to the failure to fulfill its own campaign promises, SYRIZA lost power in the 2019 elections and took a centrist place in the Greek political system. A significant merit of the SYRIZA Coalition of Radical Left Forces was the successful resolution of an almost thirty-year dispute with North Macedonia over the name of the latter.

The opinion is substantiated that for Ukraine the main conclusion from the analysis of the Greek events of the early XXIst century is the realization of the fact that the complex problems of a political and socio-economic nature that face our country do not have a simple and quick solution. To achieve success, Ukraine must consistently defend its own national interests, strengthen sovereignty and independence, and pursue a balanced budgetary and financial and economic policy.

Keywords: ideology, left populism, Greece, Coalition of radical left SYRIZA, financial and economic policy.

КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

УДК 94(94)"1914/1919":061.75

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2020-12-11>

Зернецька О.В., Мирончук О.А.

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ТА ПРАКТИКИ МОНУМЕНТАЛЬНОЇ КОМЕМОРАЦІЇ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В АВСТРАЛІЇ (ЧАСТИНА 1)

Дослідницька увага авторів зосереджена на специфіці австралійських меморіальних практик, присвячених Першій світовій війні. Обґрунтовано положення про те, що в австралійському контексті меморіали та військові пам'ятники сформувавши особливу післявоєнну і пост-травматичну частину візуальної пам'яті про перший австралійський глобальний військовий конфлікт.

З'ясовуються особливості австралійської меморіальної концепції, відзначається соціальна функція пам'ятників та їх важлива роль у психологічному подоланні пережитих травм і гірких втрат. Аналізуються різнопланові аспекти візуалізації монументальної пам'яті про Першу світову війну в Австралії. Доведено, що пам'ятники і меморіали є важливою частиною візуальної історичної спадщини Австралії.

Зроблено висновки про те, що у кожному австралійському штаті розроблена власна концепція меморіальної пам'яті, втілена у різноманітних за типом та характером монументах. Детально проаналізовано основні з них: Храм пам'яті в Мельбурні (1928-1934); Австралійський військовий меморіал в Канберрі (1941); Кенотаф (1927-1929) та Меморіал АНЗАК в Сідней (1934); Меморіал Пустельного кінного корпусу у Західній Австралії (1932); пам'ятні меморіали штату Вікторія: Алея честі та Арка перемоги в Баллараті (1917-1919), Меморіал колишнім австралійським військовополоненим (2004), найдовший загальнонаціональний меморіал пам'яті – Велика океанська дорога (1919-1932); військовий меморіал Хобарта в австралійському штаті Тасманія (1925), а також Меморіал в честь франко-австралійської військової співпраці під час Першої світової війни у Віллер-Бретонне у Франції (1938).

Автори демонструють нерозривний зв'язок комеморативних практик Австралії з політикою національної ідентичності, досліджують тенденції започаткування та розвитку меморіальних практик. Відзначено, що переважна більшість меморіальних пам'яток має в своїй основі чітко виражену функцію місця пам'яті, місця скорботи і шанування. З'ясовано, що репрезентація меморіальної політики пам'яті Австралії в перші повоєнні роки реалізовувалася спочатку на локальному рівні і частково перебувала під впливом британських меморіальних практик, трансформуючись з часом у загальнонаціональний культурний ресурс.

Ключові слова: історична пам'ять, монументи, Перша світова війна, Австралія, комеморативні практики.

Важливе значення в соціальному, політичному та духовному житті Австралії відіграє пам'ять про Першу світову війну, вплив якої на австралійське суспільство відчувається і нині. Окрім того, що війна поставила австралійське суспільство перед небаченими за своїм розмахом мобілізацією, військовими

діями і масовими людськими втратами, вона залишила у спадок скорботну пам'ять, яка найбільш виразно проявляється в монументальних спорудах та пам'ятниках, ритуалах вшанування загиблих.

В контексті цієї політики пам'яті меморіальні практики, присвячені Великій війні, набули в Австралії характеру своєрідної відповідної реакції, яка була покликана подолати невимовну тугу важких втрат. У пам'ятниках та меморіалах вся Австралія відчайдушно шукала полегшення від злісного туману горя, що просочувався в дух нації. Ці пошуки не закінчуються і сьогодні. Чотири руйнівних роки все ще продовжують формувати австралійську націю та її історичну пам'ять.

Історична пам'ять є унікальною сукупністю уявлень національної спільноти про своє минуле. Зазвичай ми говоримо про історичну пам'ять, зафіксовану у формах гуманітарних знань, культурних стереотипів, символів і міфів. Не менш важливим її проявом, місцем її концентрації є меморіали – візуальна спадщина і свідчення про трагічний епізод історії.

Методологічна основа статті ґрунтується на теоретичних положеннях і концептуальних засадах досліджень історичної пам'яті, що розроблені суміжними дисциплінами і широко представлені в науковій літературі протягом усього ХХ ст., зокрема у працях М. Хальбвакса, П. Нора, А. Ассман та Я. Ассмана.

Вивчення колективної історичної пам'яті та її відображення в меморіальних практиках є одним з найбільш динамічних напрямків розвитку сучасної австралійської історіографії, що демонструє різновекторні підходи у з'ясуванні порушеної проблематики.

Джерельну базу дослідження становлять документальні матеріали офіційних сайтів австралійських меморіальних комплексів, австралійські періодичні видання, що зберігаються в електронному архіві Національної бібліотеки Австралії.

Кожен народ пам'ятає і відчуває історію по-своєму, а національна пам'ять переробляє і осмислює загальний досвід. У кожного народу – своя історія і своя пам'ять, яка втілюється в цілком конкретних речах: в оцінках історичних подій, культурному житті, в змісті освіти, державної політики та міжнародних відносин. Мірилом історичної пам'яті для австралійського суспільства стала Перша світова війна.

Автори ставлять за мету на прикладі Австралії показати роль та значення військових пам'ятників в загальнонаціональній політиці пам'яті та монументальній репрезентації війни, а також продемонструвати австралійську специфіку монументальної образності пам'яті про Першу світову війну.

Участь Австралії у Першій світовій війні призвела до еволюції історичної політики пам'яті і сформувала образ безстрашного австралійського солдата – типового представника молоді нації. Попри те, що думки та погляди австралійського суспільства на проблеми, викликані участю країни у війні та на

долі її солдатів інколи доволі суперечливі і не завжди однозначні, сьогодні цей образ підтримується в народній свідомості офіційною пропагандою і зримо закріплений у безлічі пам'ятників і меморіальних споруд.

Поля битв специфічним способом усувають національні кордони і вселяють думку про спільно принесені жертви і загальну травму, однак саме національна держава є тією інтерпретативною матрицею, в якій розвиваються спогади про загиблих [1, с. 70].

Перша світова війна стала важливою подією в історії Австралії як основна складова самоідентифікації нації. День АНЗАК – Австралійсько-новозеландського армійського корпусу, особливе свято, яке відзначається щорічно 25 квітня по всій країні і нагадує про висадку цього дня у 1915 р. австралійських і новозеландських військ в бухті Арії Бурну (нині бухта АНЗАК) на турецькому півострові Галліполі. Більшість вважає його навіть найважливішим святом для нації, ніж День Австралії. Це була перша битва, в якій австралійці брали участь як збройні сили суверенної держави. Боротьба за територію тривала вісім місяців, але бойові дії так і не принесли перемоги, і десант довелося евакуювати. Незважаючи на поразку та значні втрати, австралійці здобули славу хоробрих і стійких воїнів. Ця подія стала ключовою компонентою формування національного характеру і становлення австралійської нації. На Галліполі Австралія втратила в цілому 26 111 осіб, серед яких 8 411 військовослужбовців були вбиті [2, р. 261].

Висадка десанту на півострові стала бойовим хрещенням корпусу, а отже, і всієї австралійської армії. Саме в цей день народилася легенда, яка стала важливою частиною ідентичності австралійського народу, сформувала його національну самосвідомість, визначила шлях розвитку на майбутнє.

День АНЗАК в Австралії почали офіційно відзначати в 1916 р. в першу річницю висадки. Тоді по всій країні в пам'ять про загиблих відбулися військові паради. Вулицями Сіднея пройшла колона автомашин з пораненими на Галліполі і медсестрами. У Лондоні був проведений парад 2000 військовослужбовців АНЗАК, а в тренувальному таборі Австралійсько-новозеландського корпусу в Єгипті – спортивні змагання. У наступні роки цей день використовувався як привід для проведення патріотичних маршів, кампаній з мобілізації і військових парадів, які відбувалися в усіх містах Австралії.

У 1920-х рр. день АНЗАК став національним днем пам'яті за всіма загиблими австралійцям в Першій світовій війні, в якій молода країна втратила понад 60 000 своїх солдатів, а все населення Австралії на той час було трохи менше п'яти мільйонів [3, р. 120].

Спочатку це був день ветеранів і пам'яті загиблих тільки в Першій світовій війні, але після Другої світової війни, в якій Австралія також зазнала великих втрат, день АНЗАК став днем пам'яті всіх загиблих австралійських

військовослужбовців, які воювали у всіх війнах та військових конфліктах, в яких Австралія брала участь.

До середини 1930-х рр. склалися основні традиції і ритуали святкування цього дня: заупокійна панахида, хвилинка мовчання, паради, зустрічі ветеранів, two-up game (азартна солдатська гра, в якій спеціальною «вертушкою» підкидають дві монети; виграє той, хто вгадав на яку сторону впадуть обидві монети).

Головний ритуал дня АНЗАК – урочиста світанкова служба, або світанковий марш (dawn vigil). Це традиція бере свій початок з армійського розпорядку. Сутінки світанку були найбільш зручним моментом для початку атаки. Солдатів, що знаходились в обороні, будили перед світанком, щоб вони могли підготуватися до бою і зайняти свої позиції (stand-to). Ті, хто повернулися з війни, згадуючи свої фронтові будні, збиралися в досвітній час разом, щоб знову вкотре відчутти своє бойове братерство, як колись в окопах, в хвилини тиші перед боєм, і пом'янути своїх загиблих товаришів.

Схід сонця, що обіцяє новий яскравий день, пам'ять про напружене очікування різкого звуку свистка, який сигналізував про наказ до атаки, та значок висхідного сонця, який носили австралійські солдати на своїх капелюхах, привносять складні емоційні образи і відчуття в кожну світанкову службу.

Достеменно невідомо, коли вона була започаткована. Перша заупокійна відправа відбулася під час світанкової служби в 1918 р. в Олбані, містечку в Західній Австралії. Роком пізніше така ж служба з покладанням вінків відбулася в Тувумбі, в південно-східній частині австралійського штату Квінсленд, а згодом поширилась і на інші штати.

У наш час світанкова служба зазвичай проходить в багатьох містах і селищах Австралії при великому скупченні людей. Загальнонаціональний ритуал відбувається в Канберрі, біля Військового Меморіалу, який включає виконання національного гімну, вшанування загиблих двома хвилинами мовчання, церемонію зміни почесної варти, урочисту частину за участю прем'єр-міністра і генерал-губернатора з військовим парадом, покладанням вінків до могили невідомого солдата та червоних маків до меморіальних дошок з іменами загиблих, військовий сурмач грає «відбій» і слідом за цим «побудку».

Щороку, 11-го числа, 11-го місяця об 11:00 Австралія, як одна з країн Співдружності, відзначає День пам'яті (Remembrance Day), також відомий як День маків і День перемир'я. Цього дня згадують всіх загиблих в Першій і Другій світових війнах, вшановують пам'ять жертв численних військових конфліктів.

Перша світова війна спричинила суттєвий переворот в політиці історичної пам'яті Австралії, що пов'язаний з перетворенням публічних просторів шляхом запровадження на них меморіальних форм. Незмінними елементами державних церемоній і всіх австралійських національних свят є меморіальні пам'ятники,

саме вони знаходяться в центрі пам'ятних ритуалів спогадів. В країні дуже багато пам'ятників та меморіалів, присвячених Першій світовій війні і співвітчизникам, які брали в ній участь.

Половина чоловічого населення Австралії призовного віку була залучена до військових операцій. Більше 60 000 австралійців були вбиті і 167 000 отримали поранення, ці втрати були значно більшими, ніж будь-якої іншої країни Британської імперії [3, р. 120]. Не дивно, що ті, хто повернувся, хотіли побачити вшанування жертв своїх загиблих товаришів.

В основу меморіальної концепції Австралії покладено «воєнний меморіал» – концепцію ХХ ст., яка, на думку австралійського історика Кена Інґліса, увіковічнила людські жертви на війні, а не переможний результат, що було притаманним для колишніх військових пам'ятників, і вшановувала жертви звичайних солдатів, а не їхніх командирів чи полководців. Імена тих, хто приніс себе в жертву, диференціюються від імен тих, хто повернувся з війни. Однак, незалежно від того, повернулися вони чи ні, меморіали фіксують військову службу солдатів нації. Ця тенденція до персоналізації тих, хто повернувся, і тих, хто загинув, була виключно австралійською, яка відображала добровільну природу австралійських військ [4].

Відомо, що характерною рисою австралійських збройних сил був беззаперечний факт, що усі бойові та допоміжні частини формувалися лише за рахунок добровольців, у країні не було закону про загальний військовий обов'язок, хоча суперечки тривали, а спроби запровадити такий законодавчий акт здійснювалися неодноразово. Зрештою, волевиявлення австралійського народу в ході двох референдумів у жовтні 1916 р. та у грудні 1917 р. поставило крапку в подальших дебатах стосовно обов'язкового набору молодих чоловіків до армії.

У кожному австралійському штаті розроблена власна концепція меморіальної пам'яті, втілена у великих монументах в адміністративних центрах і у менших пам'ятках у передмістях та регіонах. Основними пам'ятками є: Кенотаф у Дарвіні (1921); Воєнний меморіал в Хобарті (1925); Державний воєнний меморіальний кенотаф у Перті (1928-1929); Храм пам'яті у Брісбені (1930); Національний воєнний меморіал в Аделаїді (1931); Храм пам'яті у Мельбурні (1928-1934); Меморіал АНЗАК в Сіднеї (1934); Австралійський воєнний меморіал в Канберрі (1941).

Більш ранні меморіали, як правило, доволі прості, у формі обелісків, іноді з одинокою скульптурою, тоді як переважна більшість пізніших прикладів – це величні меморіальні комплекси. Соціальне значення меморіальних знаків війни зростало з часом у процесі зростання складності архітектурних рішень меморіальних форм. Пізніші приклади, такі як Храм пам'яті в Мельбурні (1934), Меморіал АНЗАК в Сіднеї (1934) та Австралійський воєнний меморіал в Канберрі (1941) представляли нові тенденції в символіці пам'яток більшою

мірою, аніж прості колони чиobelіски, що були споруджені під час бойових дій чи одразу після них.

Храм пам'яті в Мельбурні

Найбільш величним і визначним меморіальним пам'ятником Австралії, спорудженим на честь воїнів АНЗАК, учасників висадки десанту в Галліполі, є Храм пам'яті в Мельбурні. Австралійський штат Вікторія направив на фронт Першої світової 89 000 чоловік, 19 000 з яких загинули, значна частина пропала безвісти. Протягом багатьох років військовий штаб отримував болісні листи від матерів, які відмовлялися вірити, що їхні сини могли просто зникнути. Тягар військових років залишив глибокий відбиток у свідомості та пам'яті людей. Міфологізований «дух АНЗАК» поширювався і на людські втрати, які сповнили націю почуттям скорботи і шанобливої поваги.

У 1918 р. у Мельбурні розпочав роботу Вікторіанський комітет військових меморіалів, віце-головою якого став колишній командувач Австралійським корпусом генерал-лейтенант сер Джон Монаш, який користувався величезною повагою і славою національного героя. Діяльність комітету була спрямована на увічнення пам'яті про полеглих. У 1921 р. він прийняв рішення про необхідність спорудження Національного військового меморіалу, і наступного року був оголошений конкурс на кращий архітектурний проект.

З самого початку меморіал планували будувати в Мельбурні – одному з найбільших і розвинених австралійських міст з багатою історико-культурною спадщиною. До кінця 20-х рр ХХ ст. місто було фактичною столицею Австралії, до переїзду в Канберру тут працювали федеральні парламент і уряд. Переможця архітектурного конкурсу оголосили в грудні 1923 р. – ним стало мельбурнське архітектурне бюро «Hudson, Wardrobe and Ussher». Обидва архітектори, які працювали над проектом, Філіп Хадсон і Джеймс Вардроб, служили в діючій армії, Ф. Хадсон втратив на війні двох братів, а Дж. Вардроб був нагороджений Військовою медаллю за хоробрість на полі бою [5].

Характерним для проекту-переможця стало те, що його автори шукали натхнення в античній традиції, проводячи пряму аналогію між подвигами австралійських військових і діяннями героїв давнини. Прототипом архітектурного рішення став знаменитий мавзолей в Галікарнасі, що несло в собі зрозумілий для військового меморіалу символізм. Щоправда, така ідея спричинила запеклі суперечки, які не вщухали протягом кількох років. Вирішальну роль в остаточному затвердженні проекту, який отримав назву «Храм пам'яті», відіграла відкрита підтримка та сприяння генерала Дж. Монаша.

Будівництво меморіалу стартувало в День пам'яті полеглих 11 листопада 1927 р. в присутності губернатора штату Вікторія барона Артура Сомерса. Місцем розташування Храму пам'яті обрали мальовничу паркову зону на південь від центральної частини міста – мельбурнського сіті, відому як Кінгс-Домейн. Роботи активно фінансувалися за рахунок приватних і громадських

пожертв, тож необхідну суму вдалося зібрати всього за півроку. Величезну роль в процесі зведення меморіалу відігравав його натхненник генерал Дж. Монаш, який, на жаль, не дочекався завершення будівництва і помер в 1931 р.

Урочисте відкриття Храму пам'яті відбулося 11 листопада 1934 р. в присутності принца Генрі, третього сина короля Георга V. Впливова мельбурнська газета «The Age» назвала цю подію «найбільш примітним і проникливим громадянським ритуалом в історії Австралії» [5].

Храм пам'яті створювався як священне місце поминання полеглих воїнів, тому не дивно, що він асоціюється з грандіозною усипальницею, хоча жодного поховання в комплексі немає. Він складається з головного пам'ятного простору, оточеного серією адміністративних та виставкових просторів, розміщених в межах величній споруди і вписаних в оточуючий пейзаж.

На західній стіні будівлі викарбувані слова, що перегукуються з епітафією давньогрецького поета Сімоніда Кеосського полеглим спартанцям в битві при Фермопілах: «Нехай знають усі – це священна земля. Цей Храм поставлений в серцях людей і на земній тверді в пам'ять про людську силу духу і самопожертву. Нехай всі, хто приходить сюди, пам'ятають». На фронтоні Храму пам'яті встановлена скульптурна композиція «Заклик до зброї» скульптора Пола Монтфорда [5].

Усередині меморіалу панує урочисто-похмура атмосфера, що змушує згадати справжні стародавні храми. Центральна внутрішня частина комплексу не даремно названа святилищем: архітектори свідомо використали образ храму, не пов'язаного з будь-якою релігією чи конфесією – об'єктом поклоніння в ньому стають ті, хто загинув за Австралію. Спеціально до відкриття меморіалу Р. Кіплінг написав урочисту оду, текст якої вибитий всередині будівлі на бронзовій панелі. Емоційно насичений фінал вірша, який вперше був опублікований в «The Times» та в багатьох австралійських газетах від 12 листопада 1934 р., підкреслює суть Храму пам'яті [6].

Серцем меморіалу є розташований в святилищі «Камінь пам'яті» – символічна могила всіх загиблих у Першій світовій війні австралійців, як би далеко від батьківщини вони не були поховані. На камені вибиті слова – фрагмент євангельської фрази «Немає більше від тієї любови, як хто душу свою покладе за друзів своїх» (Ін. 15:13). Купол спроектований таким чином, що кожен рік 11 листопада об 11 годині (день перемир'я у Першій світовій війні) сонячний промінь падає безпосередньо на камінь, висвітлюючи слово «любов».

В підземній частині Храму пам'яті розташована так звана крипта. У центрі залу з 1968 р. стоїть скульптурна композиція «Батько і син», що символізує два покоління австралійських солдатів в двох світових війнах. На стінах крипти з часів відкриття меморіалу знаходяться реліквії Першої світової: прапори військових частин, сформованих в штаті Вікторія, і одинадцять бронзових табличок з переліком всіх основних військових підрозділів і бойових кораблів Австралії, які воювали в 1914-1918 рр.

З галереї центрального залу меморіалу відкривається вражаючий вид на центральну частину Мельбурна. У цьому прихований очевидний символізм, що змушує пам'ятати про те, що мир і благополуччя вимагають жертв, і ціна їх може виявитися надто високою.

Довгий час Храм пам'яті був лише архітектурним пам'ятником, практично позбавленим площ для експозиційно-виставкової діяльності. Тільки в 2003 р. меморіал отримав невеликий виставковий зал в підземній частині комплексу. Ситуація принципово змінилася у зв'язку з відзначенням 100-річчя від дня початку Першої світової війни, коли був реалізований масштабний проект зі створення підземного музейного комплексу, що отримав назву «Галереї пам'яті». Після офіційного відкриття експозиції в 2014 р. Храм пам'яті став одним з найбільших військово-історичних музеїв Австралії, вхід до якого є вільним і безкоштовним для всіх відвідувачів [5].

Центром постійно діючої експозиції «Галереї пам'яті», що побудована в хронологічному порядку, є розділ, присвячений подіям Першої світової війни, особлива увага приділяється боям за Галліполі. Спеціальний мультимедійний комплекс на рельєфному макеті проектує головні епізоди війни, звучать голоси ветеранів АНЗАК, що розповідають про пережите. Тут також демонструється один з головних скарбів музею – справжня шлюпка з пароплава «Devanha», яка використовувалась при висадці австралійського морського десанту 25 квітня 1915 р.

Складовою ансамблю Храму пам'яті є меморіальний парк, де знаходиться колекція пам'ятників і скульптур, присвячених Першій та Другій світовим війнам. Частина дерев в парку позначена меморіальними табличками – вони були висаджені ветеранами різних військових частин, з'єднань, родів військ. Ця традиція виникла ще при відкритті меморіалу [5].

Створений для увічнення пам'яті героїв Першої світової війни, меморіал з часом став сприйматися як пам'ятник всім австралійським військовослужбовцям, які брали участь і загинули на всіх війнах, включаючи локальні конфлікти і миротворчі операції.

Австралійський військовий меморіал в Канберрі

Австралійський військовий меморіал в Канберрі – національний пам'ятник Австралії всім військовослужбовцям та обслуговуючому персоналу Сил оборони Австралії, які загинули або брали участь у всіх війнах, що вів Австралійський Союз. Меморіал включає в себе великий національний військовий музей. Австралійський військовий меморіал був відкритий в 1941 р. і вважається одним з найбільш значущих меморіалів такого типу в світі. Він знаходиться в північній частині церемоніальної осі, яка тягнеться від Будинку Парламенту на Капітолійському Пагорбі на північний схід.

Ідею про спорудження меморіалу австралійським солдатам вперше висунув офіційний австралійський історик Першої світової війни і військовий кореспондент Чарльз Бін, вражений військовими діями у Франції в 1916 р. В

травні 1917 р. з метою збереження для майбутнього меморіалу документів, пов'язаних з війною, був заснований Австралійський відділ військових документів. Військові документальні свідчення і реліквії спочатку виставлялися в Мельбурні, а пізніше в Канберрі і стали основою майбутнього меморіалу.

Конкурс на краще архітектурне рішення проекту меморіалу, який був проведений в 1927 р., не виявив переможця, тому двом учасникам було запропоновано представити спільний проект. Обмежений бюджет і наслідки депресії затримали будівництво [7].

Меморіал був побудований лише в 1941 р., після початку Другої світової війни. Він був офіційно відкритий в День пам'яті 11 листопада 1941 р. генерал-губернатором Австралії Александром Хоур-Ратвенном, який служив у Франції і в Галліполі, де був важко поранений і нагороджений Хрестом Вікторії.

Меморіал, як і переважна більшість інших, спочатку планувався як музейний комплекс, присвячений виключно пам'яті про участь Австралії у Першій світовій війні. Однак в 1939 р. Рада меморіалу ухвалила рішення про увічнення пам'яті всіх австралійців, залучених у війну. Це рішення було свого роду продовженням австралійського досвіду Першої світової війни [8, р. 162-167]. Після 1940-х рр. музейна колекція поповнювалася експонатами, пов'язаними з пам'яттю про участь Австралії в Другій світовій війні, а також в інших, більш пізніх військових конфліктах.

Австралійський військовий меморіал складається з трьох частин: меморіальної зони із залом пам'яті та могилою Невідомого австралійського солдата, меморіальних галерей (музей) та дослідницького центру. До складу меморіалу входить також відкритий сад скульптур.

Власне Меморіал розташований на великій галявині в північному кінці бульвару АНЗАК. Він являє собою двоповерхову споруду у візантійському стилі з використанням декоративних елементів в стилі ар-деко, що має в основі форму хреста. У 2001 р. до північної частини будівлі була додана нова велика прибудова – зал АНЗАК, яка використовується для демонстрації важкого озброєння двох світових воєн.

Центром меморіальної зони є зал пам'яті, невелика восьмикутна висока капела, що завершується куполом. Стіни від підлоги до купола викладені мозаїкою, а вікна прикрашені вітражами, на яких зображені австралійські солдати усіх родів військ, як чоловіки, так і жінки. Мозаїчні панно і вітражі виконав австралійський художник Напіер Уоллер, який під час Першої світової війни втратив праву руку і навчився писати і працювати лівою рукою. Робота була завершена в 1958 р. [7]. У капелі знаходиться могила Невідомого австралійського солдата, на плиті якої викарбувані слова «Lest we forget» (Щоб ми не забули) [9].

Шанування Невідомого солдата – традиція, що вперше була започаткована після Першої світової війни в 1920-х рр. в Парижі та Лондоні. Так, 11 листопада 1920 р., у другу річницю Комп'єнського перемир'я, яке завершило Першу

світову війну, в Лондоні за участі короля Георга V у Вестмінстерському абатстві із великими почеснями був похований прах Невідомого солдата. З цього часу могила Невідомого солдата та меморіальний кенотаф є місцем щорічної національної поминальної служби [10, с. 125].

Ця традиція поширилась і на австралійський континент, а згодом перетворилась в продуктивну модель спогадів про загиблих воїнів в ХХ ст. Розвиток цього культу має в своїй основі проблему величезної кількості зниклих на фронтах солдатів, а з іншого боку – наявність безлічі мертвих тіл, які не могли бути ідентифіковані [11].

Історична пам'ять – основа національної і державницької свідомості, яка закріплюється у традиціях, а кристалізується в ритуалах. Ідея звеличення всіх загиблих під час Першої світової війни, а не конкретної особи, що знайшла своє відображення в кенотафі, походить із Великої Британії. Лондонський кенотаф, що був спроектований сером Е. Лаченсом у 1919 р. спочатку із дерева, а у 1920 р. – із каменю, став головним військовим меморіалом Сполученого Королівства. Після закінчення Другої світової війни, він вшановує пам'ять загиблих воїнів Британської імперії в обох світових війнах [10, с. 124-125].

Кенотаф (дав.-гр. κενοτάφιον, від κενός – порожній і τάφος – гробниця), також ценотаф – символічна могила, в якій нема небіжчика. Споруджується як спомин про людину, що загинула на чужині; надгробний пам'ятник у місці, де не міститься останків покійного.

Культ невідомого солдата демонструє також тріумфальний вступ звичайного воїна в центр національного пантеону, як символічне конструювання «національного тіла», що об'єднує в собі всіх відомих і невідомих героїв [12].

Перед залом пам'яті розташований вузький двір з меморіальним басейном, в центрі якого знаходиться вічний вогонь. Навколо басейну прокладені доріжки із зелених насаджень, серед яких переважає розмарин, символ пам'яті. Над двором по обидва боки розташована стіна слави – ніші з бронзовими табличками, на яких викарбувані імена 102 000 австралійських військовослужбовців, загиблих у військових конфліктах починаючи з Британської суданської експедиції, Другої англо-бурської війни і Боксерського повстання. Стіна західної галереї повністю присвячена жертвам Першої світової війни. У східній галереї увічнені імена полеглих у Другій світовій війні та більш пізніх воєнних конфліктах. На табличках вказані тільки імена, без звань і нагород, оскільки засновники меморіалу виходили з того, що «люди рівні в смерті». В щілинах між табличками, поруч з іменами своїх рідних і близьких, родичі і друзі прикріплюють квіти маку.

У виставкових залах музею кілька тематичних експозицій. Серед експонатів – документи, особисті речі солдатів, військовий одяг, зброя і техніка, невеликі панорами битв. Західне крило присвячене Першій світовій, а східне – Другій світовій війні. Між ними знаходиться зал авіації, де виставлено кілька літаків, в основному періоду Другої світової війни. У зоні Першої світової війни

зберігається значний обсяг матеріалів, пов'язаних з Дарданелльською операцією.

У залі доблесті розповідається про сто австралійців, які отримали Хрест Вікторії – найвищу нагороду за хоробрість під час війни – у всіх війнах, в яких Австралія брала участь.

Хрест Вікторії – найпочесніша військова нагорода Великобританії, що вручається за героїзм, проявлений в бойовій обстановці, військовослужбовцям країн Співдружності і колишніх територій Британської імперії. Нею можуть бути нагороджені військовослужбовці всіх звань і родів військ, а також цивільні особи, підпорядковані військовому командуванню [13, р. XI-XIII].

У Першу світову війну Хрест Вікторії присуджувався 628 раз. Лише в перший день битви на Соммі – 1 липня 1916 р., коли британська армія пережила найкривавіший день у своїй історії, відразу дев'ятеро осіб були удостоєні цієї високої нагороди [14, р.244]. За чотири роки війни 63 австралійських військовослужбовців отримали Хрест Вікторії (9 з них – за Галліполійську кампанію) [15]. В Австралійському військовому меморіалі експонується найбільше в світі зібрання Хрестів Вікторії – 76 із 100, вручених австралійським солдатам за всю історію [16].

В 2006 р. бізнесмен К. Стокс придбав на аукціоні 60-й знак Хреста за рекордну ціну в один мільйон австралійських доларів і передав його для експонування в зал доблесті. Цим Хрестом був нагороджений капітан Альфред Шаут за рукопашний бій в траншеях Лоун Пайн в турецькому Галліполі. Відтоді меморіал став володарем всіх дев'яти Хрестів Вікторії, якими були нагороджені австралійські військовослужбовці за Дарданелльську операцію [7].

Попри те, що Австралія та Нова Зеландія впровадили власні системи нагород – у 1991 р. був заснований Хрест Вікторії для Австралії, а у 1999 р. Хрест Вікторії для Нової Зеландії, Хрест Вікторії залишається найвищою військовою нагородою в цих країнах. На кінець жовтня 2019 р. залишалося в живих п'ять кавалерів оригінального Хреста Вікторії.

Кожному кавалеру Хреста Вікторії присвячена індивідуальна експозиція з фотографією, витягом з нагородних документів та іншими врученими йому орденами і медалями. Родичі нагороджених часто дарують меморіалу або передають на зберігання Хрести з метою забезпечення їх збереження, а також забезпечення суспільного визнання їх володарів.

В саду скульптур представлена колекція скульптур та монументальних композицій на військову тематику, зразки важкої зброї часів Першої та Другої світових воєн, встановлені бронзові таблички на честь різних підрозділів військових частин та окремих воєнних операцій.

Природний парк Пам'яті, що розташований позаду Військового меморіалу, є дорогою Пам'яті – системою парків і природних об'єктів між Сіднеєм і

Канберрою в пам'ять про 24 ветеранів, які отримали Хрест Вікторії в ході Другої світової війни та у війні у В'єтнамі.

Від північного берега озера Берлі Гріффін до підніжжя Меморіалу уздовж видимої лінії, що йде від будинку Парламенту, простягнувся короткий широкий бульвар, названий на честь солдатів Австралійського і Новозеландського армійського корпусу – бульвар АНЗАК. Уздовж кожного його боку розташований ряд монументів на згадку про окремі військові кампанії або про армійські підрозділи. Монументи здебільшого представлені у вигляді скульптур, виконаних в різних художніх стилях, від реалізму до модерну. Через схожість дизайну бульвар АНЗАК зазвичай сприймають частиною Австралійського військового меморіалу, проте він утримується окремо владою національної столиці.

На початку бульвару, у південній частині меморіальної зони по обидва боки бульвару АНЗАК розташований меморіал Нової Зеландії, який символізує спільний досвід бійців Австралійсько-новозеландського армійського корпусу – один з найбільш пам'ятних епізодів тісних зв'язків між Австралією і Новою Зеландією, який існує до сих пір [17].

Меморіал є даром Нової Зеландії народу Австралії з нагоди сторіччя Австралійської федерації, яке відзначалось в 2001 р. Його будівництво розпочалося в 1995 р., а офіційно відкритий він був 24 квітня 2001 р. прем'єр-міністрами Австралії і Нової Зеландії Джоном Ховардом і Хелен Кларк.

Дві бронзові скульптури у формі ручок льняного кошика заввишки 11 метрів, присвячені Австралії і Новій Зеландії – тканий льон є особливо сильним елементом новозеландської культури. Плетіння кошика символізує переплетення двох країн, її народів і культур. Це своєрідна метафора поділу тягара і взаємного досвіду як у мирний час, так і в ході воєнних лихоліть для досягнення спільної мети.

Їх композиція нав'язана традиційним прислів'ям маорі, корінних жителів Нової Зеландії, яке дослівно перекладається «Ви за цю ручку, а я за цю ручку кошика», символізуючи багаторічну традицію співпраці і близькість двох країн Співдружності. Меморіал служить нагадуванням про тривалу історію взаємної співпраці між двома народами і тісні взаємини між ними.

Меморіал покликаний увічнити зв'язок між двома країнами, які були створені в ході війни. Але оскільки він спрямований через озеро на будівлю Федерального парламенту, то демонструє також більш широкі політичні і соціальні відносини між двома країнами.

Символічні асоціації двох націй відображенні також в дорожньому покритті, яке викладене бруківкою в кольорах новозеландського та австралійського пейзажів і продовжуються в рослинному ландшафті, що прикрашає бульвар АНЗАК. Посередині бульвару висаджена довга лінія новозеландського чагарнику кебе, а позаду кожного з двох рядів скульптур розташовані вузькі смуги австралійських евкаліптів [17].

Австралійці воювали на всіх фронтах Першої світової – від Близького Сходу до Європи. Жертви були важкими. На момент перемир'я у листопаді 1918 р. із 331 781 військовослужбовця, загальної кількості призову, що прибули за кордон, 215 585, або майже 65%, стали жертвами [18, р. 874]. Горе поширилось на всю австралійську спільноту.

В пам'ять про полеглих на головних вулицях практично кожного міста, селища і невеликого населеного пункту зводились пам'ятники, обеліски, кам'яні піраміди, арки, кенотафи, флагштоки і меморіальні зали. Ці меморіали ставали своєрідними «довіреними особами» віддалених одиноких надгробків для майже кожної австралійської родини, більшість яких вони ніколи не побачать.

Меморіал АНЗАК

В центральному діловому районі Сіднея (столиці штату Новий Південний Уельс) в одному з найбільш відомих парків міста і найстарішому громадському парку Австралії – Гайд-парку – розташований величний Меморіал АНЗАК, відомий ще як Меморіал війни в Гайд-парку. Це найбільший і найамбітніший з численних військових меморіалів, споруджених в Новому Південному Уельсі після Першої світової війни, який поєднує власне меморіал, музей та пам'ятник.

Меморіал АНЗАК – це також і чудовий взірець архітектури, який демонструє тісну творчу співпрацю англійського скульптора Джорджа Хоффа, котрий під час Великої війни служив в Королівських інженерних військах картографом у Франції і переїхав в Сідней в 1920-х рр. та австралійського архітектора Чарльза Делліта. Інколи неможливо визначити, де закінчується робота художника і починається робота архітектора. На перших порах меморіал мав втілювати колективне горе жителів Нового Південного Уельсу в зв'язку із загибеллю австралійських військовослужбовців, чоловіків і жінок, у Першій світовій війні.

Збір коштів на спорудження меморіалу розпочався 25 квітня 1916 р., у першу річницю висадки на турецькому півострові Галліполі. Жителі Нового Південного Уельсу прагнули «...спорудити щось величне та монументальне, благородне призначення якого, символічна інтерпретація та напружена краса принесуть розраду в безутішні серця матерів, піднімуть настрої людей та збагатять місто» [19]. Спорудження меморіалу тривало з 1932 по 1934 рр.

Будівля меморіалу вважається кращим зразком збереженої монументальної архітектури ар-деко в Австралії. Меморіал створювався як скульптурний пам'ятник. Велична монументальна споруда із граніту, симетрична по обох осях, дещо нагадує конструкцію готичного храму. Таке враження створюють контрфорси – вертикальні конструкції у вигляді висунутої назовні частини стіни, що посилюють монументальне сприйняття несучої стіни, а також балюстради, високі соборні вікна та стелі, які інтерпретовані в стилі ар-деко. Перший поверх забезпечує візуальну основу форми будівлі [19].

Зовні меморіал прикрашений двадцятьма скульптурами, що символізують підрозділи Австралійських імперських сил. Це вартові будівлі, що охороняють

спокій полеглих, яким присвячена будівля. Чотири великі стоячі фігури у верхній частині кожного кута будівлі символізують австралійський піхотний, військово-морський, військово-повітряний і військово-медичний корпус. Між фігурами в кожному кутку встановлені кам'яні барельєфи.

Ще 16 сидячих фігур, виконаних Дж. Хоффом, розташовані у верхній частині контрфорсів, нижче кутових фігур і уособлюють представників усіх військових професій. Бронзові барельєфи демонструють навички та військовий досвід, продемонстровані австралійцями на Східному і Західному фронтах.

Зал пам'яті є головним пам'ятним простором меморіалу. Це вражаюча кругла кімната з нішами, великими соборними вікнами і високою куполоподібною стелею, оздобленою 120 000 золотими зірками пам'яті, кожна з яких представляє військовослужбовця Нового Південного Уельсу.

В основі внутрішнього простору – центральна скульптура «Жертвопринесення» скульптора Дж. Хоффа і сама по собі досить емоційна форма інтер'єру – творче рішення Ч. Делліта. Тут достатньо доказів його архітектурних образів. В зал пам'яті ведуть величні сходи, оточені меморіальними урнами. Кожен відвідувач змушений схилити голову, щоб заглянути в колодязь споглядання і побачити Жертву в залі безмовності на нижньому рівні. Таким чином архітектура Ч. Делліта і скульптури Дж. Хоффа значно посилюють і доповнюють одна одну, забезпечуючи художньо інтегроване емоційне сприйняття.

Меморіал був відкритий 24 листопада 1934 р. принцом Генрі, герцогом Глостерським, а в 2018 р. було завершено його капітальне оновлення. В 2010 р. цей об'єкт був внесений до Реєстру державної спадщини Нового Південного Уельсу [20].

(Продовження статті у наступному номері журналу «ПВІ»)

Список використаних джерел та літератури

1. Вуков Н. Память и монументальная репрезентация Великой войны: балканские проекции // *Метаморфозы истории*. – 2017. – № 9. – С. 50-75.
2. Dennis P., Grey J., Morris E., Robin P. *The Oxford companion to Australian military history*. – Melbourne, Victoria: Oxford University Press, 1995. – 720 p.
3. Grey J. *A military history of Australia*. – Melbourne, Victoria: Cambridge University Press, 2008. – 350 p.
4. Inglis K.S. A sacred place: the making of the Australian War Memorial // *War & Society*. – 1985. – № 3(2). – P. 99-126.
5. Shrine of Remembrance. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.shrine.org.au/>
6. Киплинг Р. Ода. Мельбурнский военный мемориал. [пер. с англ. С. Александровского (2005)] // *Английская поэзия*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eng-poetry.ru/Poem.php?PoemId=5985>
7. Australian War Memorial. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.awm.gov.au/about/organisation/history>
8. McKernan M. *Here is their spirit: a history of the Australian War Memorial 1917-1990*. – St. Lucia: University of Queensland Press, 1991. – 388 p.

9. Tomb of the Unknown Australian Soldier // Australian War Memorial. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.awm.gov.au/visit/visitor-information/features/hall-of-memory/tomb>
10. Зернецька О.В. Концепція історичної пам'яті у Великій Британії // Проблеми всесвітньої історії. – 2018. – № 1(5). – С. 122-133.
11. Inglis K.S. Entombing Unknown Soldiers: from London and Paris to Baghdad // *History and Memory*. – 1993. – Vol. 5. – № 2. – P. 7-31.
12. Moriarty C. The absent dead and figurative First World War memorials // *Transactions of the Ancient Monument Society*. – 1995. – Vol. 39. – P. 7-40.
13. Ashcroft M. *Victoria Cross Heroes*. – London: Headline Book Publishing, 2006. – 335 p.
14. Arthur M. *Symbol of courage: men behind the medal*. – London: Pan Books, 2005. – 320 p.
15. Blanch C. Australia's Gallipoli Victoria Crosses // The Australian War Memorial. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.awm.gov.au/articles/blog/gallipolis-9-vcs>
16. Victoria Cross. Encyclopedia // The Australian War Memorial. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.awm.gov.au/articles/encyclopedia/vic_cross
17. New Zealand Memorial // Monument Australia. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://monumentaaustralia.org.au/themes/conflict/multiple/display/90075-new-zealand-memorial/photo/3>
18. Scott E. *Australia during the war // Official history of Australia in the War of 1914-1918*. – Vol. XI. – Sydney: Angus and Robertson Ltd, 1941. – 922 p.
19. Anzac Memorial. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.anzacmemorial.nsw.gov.au/>
20. The history of the Anzac Memorial // Anzac Memorial. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.anzacmemorial.nsw.gov.au/our-stories/history-anzac-memorial>

References

1. Vukov, N. (2017). Pamjat' i monumental'naja reprezentacija Velikoj vojny: balkanske proekcii [Memory and Monumental Representation of the Great War: Balkan Projections]. *Metamorfozy istorii* [Metamorphoses of History], 9, pp. 50-57. [In Russian].
2. Dennis, P. & Grey, J. (eds). (1995). *The Oxford companion to Australian military history*. Melbourne, Victoria: Oxford University Press. [In English].
3. Grey, J. (2008). *A military history of Australia*. Melbourne, Victoria: Cambridge University Press. [In English].
4. Inglis, K.S. (1985). A sacred place: the making of the Australian War Memorial. *War & Society*, 3, (2), pp. 99-126. [In English].
5. *Shrine of Remembrance*. [Online]. Available from: <https://www.shrine.org.au/> [In English].
6. Kipling, R. (1934). Ode. Melbourne Shrine of Remembrance. [Online]. Available from: <http://eng-poetry.ru/Poem.php?PoemId=5985> [In Russian].
7. *Australian War Memorial*. [Online]. Available from: <https://www.awm.gov.au/about/organisation/history> [In English].
8. McKernan, M. (1991). *Here is their spirit: a history of the Australian War Memorial 1917-1990*. St. Lucia: University of Queensland Press. [In English].
9. Tomb of the Unknown Australian Soldier. [Online]. *Australian War Memorial*. Available from: <https://www.awm.gov.au/visit/visitor-information/features/hall-of-memory/tomb> [In English].
10. Zernetska, O. (2018). Kontsepsiia istorychnoi pam'iaty u Velykii Brytanii [The Concept of Historical Memory in Great Britain]. *Problemy vsesvitnoi istorii* [Problems of World History], 1, (5), pp. 122-133. [In Ukrainian].
11. Inglis, K.S. (1993). Entombing Unknown Soldiers: from London and Paris to Baghdad. *History and Memory*, 5, (2), pp. 7-31. [In English].
12. Moriarty, C. (1995). The absent dead and figurative First World War memorials. *Transactions of the Ancient Monument Society*, 39, pp. 7-40. [In English].

13. Ashcroft, M. (2006). *Victoria Cross Heroes*. London: Headline Book Publishing. [In English].
14. Arthur, M. (2005). *Symbol of courage: men behind the medal*. London: Pan Books. [In English].
15. Blanch, C. Australia's Gallipoli Victoria Crosses. [Online]. *The Australian War Memorial*. Available from: <https://www.awm.gov.au/articles/blog/gallipolis-9-vcs> [In English].
16. Victoria Cross. Encyclopedia. [Online]. *The Australian War Memorial*. Available from: https://www.awm.gov.au/articles/encyclopedia/vic_cross [In English].
17. New Zealand Memorial. [Online]. *Monument Australia*. Available from: <http://monumentaaustralia.org.au/themes/conflict/multiple/display/90075-new-zealand-memorial/photo/3> [In English].
18. Scott, E. (1941). Australia during the war. *Official history of Australia in the War of 1914-1918*, Vol. XI. Sydney: Angus and Robertson Ltd. [In English].
19. *Anzac Memorial*. [Online]. Available from: <https://www.anzacmemorial.nsw.gov.au/> [In English].
20. The history of the Anzac Memorial. [Online]. *Anzac Memorial*. Available from: <https://www.anzacmemorial.nsw.gov.au/our-stories/history-anzac-memorial> [In English].

Зернецкая О.В., Мирончук Е.А. Историческая память и практики монументальной коммеморации Первой мировой войны в Австралии (Часть 1).

Исследовательское внимание авторов сосредоточено на специфике австралийских мемориальных практик, посвященных Первой мировой войне. Обосновано положение о том, что в австралийском контексте мемориалы и военные памятники сформировали особую послевоенную и пост-травматическую часть визуальной памяти о первом австралийском глобальном военном конфликте.

Выясняются особенности австралийской мемориальной концепции, отмечается социальная функция памятников и их важная роль в психологическом преодолении пережитых травм и горьких потерь. Анализируются разноплановые аспекты визуализации монументальной памяти о Первой мировой войне в Австралии. Доказано, что памятники и мемориалы являются важной частью визуального исторического наследия Австралии.

Сделан вывод о том, что в каждом австралийском штате разработана собственная концепция мемориальной памяти, воплощенная в различных по типу и характеру монументах. Детально проанализированы основные из них: Храм памяти в Мельбурне (1928-1934); Австралийский военный мемориал в Канберре (1941); Кенотаф (1927-1929) и Мемориал АНЗАК в Сиднее (1934); Мемориал Пустынного конного корпуса в Западной Австралии (1932); памятные мемориалы штата Виктория: Аллея чести и Арка победы в Балларате (1917-1919), Мемориал бывшим австралийским военнопленным (2004), самый длинный общенациональный мемориал памяти – Великая океанская дорога (1919-1932); военный мемориал Хобарта в австралийском штате Тасмания (1925), а также Мемориал в честь франко-австралийского военного сотрудничества во время Первой мировой войны в Виллер-Бретонне во Франции (1938).

Авторы демонстрируют неразрывную связь коммеморативных практик Австралии с политикой национальной идентичности, исследуют тенденции создания и развития мемориальных практик. Отмечено, что подавляющее большинство мемориальных памятников имеет в своей основе четко выраженную функцию места памяти, места скорби и поминовения. Выяснено, что репрезентация мемориальной политики памяти Австралии в первые послевоенные годы реализовывалась сначала на локальном уровне и частично находилась под влиянием британских мемориальных практик, трансформируясь со временем в общенациональный культурный ресурс.

Ключевые слова: историческая память, памятники, Первая мировая война, Австралия, коммеморативные практики.

Zernetska O., Myronchuk O. Historical Memory and Practices of Monumental Commemoration of World War I in Australia (Part 1).

The authors' research attention is focused on the specifics of the Australian memorial practices dedicated to the World War I. The statement is substantiated that in the Australian context memorials and military monuments formed a special post-war and post-traumatic part of the visual memory of the first Australian global military conflict.

The features of the Australian memorial concept are clarified, the social function of the monuments and their important role in the psychological overcoming of the trauma and bitter losses experienced are noted. The multifaceted aspects of visualization of the monumental memory of the World War I in Australia are analyzed. Monuments and memorials are an important part of Australia's visual heritage.

It is concluded that each Australian State has developed its own concept of memory, embodied in various types and nature of monuments. The main ones are analyzed in detail: Shrine of Remembrance in Melbourne (1928–1934); Australian War Memorial in Canberra (1941); Sydney Cenotaph (1927–1929) and Anzac Memorial in Sydney (1934); Desert Mounted Corps Memorial in Western Australia (1932); Victoria Memorials: Avenue of Honour and Victory Arch in Ballarat (1917–1919), Australian Ex-Prisoners of War Memorial (2004), Great Ocean Road – the longest nationwide memorial (1919–1932); Hobart War Memorial in the Australian State of Tasmania (1925), as well as Villers-Bretonneux Australian National Memorial in France dedicated to French-Australian cooperation during the World War I (1938).

The authors demonstrate an inseparable connection between the commemorative practices of Australia and the politics of national identity, explore the trends in the creation and development of memorial practices. It is noted that the overwhelming majority of memorial sites are based on the clearly expressed function of a place of memory, a place of mourning and commemoration. It was found that the representation of the memorial policy of the memory of Australia in the first post-war years was implemented at the beginning at the local level and was partially influenced by British memorial practices, transforming over time into a nationwide cultural resource.

Keywords: *historical memory, monuments, World War I, Australia, commemorative practices.*

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Кудряченко А.І.

Бех В.П., Зінкевич В.І. Життєвий цикл системи індустріальної освіти: когнітивний аналіз: монографія / за наук. ред. проф. Ю. Бех. – Київ: Інтерсервіс, 2020. – 796 с.

Загальновідомо, що стан, якість та результативність освіти залежать від багатьох взаємопов'язаних чинників, визначальними із яких залишаються саме ті, що пов'язані із розумінням суті та призначенням освіти. Без цього спонукально-мотиваційного ряду неможливий її розвиток, забезпечення належного рівня і якості, а у підсумку й ефективності. З другої половини ХХ ст. й до нинішнього часу повсюдно йдеться про кризу у царині освіти. Вважається, що з настанням науково-технічної революції та викликаних нею відповідних змін у соціальній та економічній сферах не відбулося належних новацій у системі освіти. Іншими словами, людство отримало помітний розрив між вимогами соціуму і реальними можливостями освіти. Наслідками цього стало суттєве відставання системи освіти від потреб розвитку світової спільноти. Логіка та підстави для таких суджень, безумовно, є, як є й наявність суттєвих проблем розвитку освіти як соціального інституту.

Адже на систему освіти покладаються відповідні великі завдання. Незаперечним було і залишається те становище, що система освіти постає одним із найяскравіших показників соціального статусу країни і людини у спільноті та водночас – це один із чинників зміни й відтворення соціальної структури суспільства. На тлі такого загального філософського визначення поняття «освіта» цілком обґрунтованим також постає розуміння її як соціальної системи, на яку покладено вельми важливі функції підготовки фахівців і включення індивіда у різні форми життєдіяльності суспільства, до розвитку його культури та всіх інших складових. Тобто, освіта постає у якості іманентної домінанти процесів соціалізації індивіда на його шляху до громадянина країни та навіть людини глобалізованого світу. У такому контексті складовими цього процесу, які ми маємо враховувати, є: суть і особливості такої системи, специфіка її функціонування, проблеми управління освітою як особливою сферою діяльності тощо.

Нині існуюча загальна і професійна освіта в Україні як соціальна система продовжує свій поступ у парадигмі вибудуваній за технологічними канонами індустріального часу. Проведення реформ та відповідних заходів щодо виправлення стану справ у системі освіти не привели до бажаних результатів, оскільки усі складові та процеси також побудовані за шаблонами індустріальної історичної доби. На цих же світоглядно-ідеологічних і методологічних засадах

здійснюється адміністрування та заходи реформування системи освіти. За великим рахунком дані виклики і проблеми стоять перед всіма національними системами освіти. Така констатація стану справ означає, що система технократичної освіти пройшла повний життєвий цикл і людська спільнота має опікуватися появою нового циклу вже інформаційної цивілізації. Тим самим, слід констатувати, що настає імперативна затребуваність формування для всієї світової спільноти нової системи освіти інформаційного зразка. Її народження має відбуватися за законами діалектики і, зокрема, заперечення заперечення та переходу системи до нової якості. Таким чином, заперечуючи нинішню парадигму, нова система має ввібрати слушні модернізовані компоненти технологічної історичної доби та новітні досягнення соціогуманітаристики – від філософії до педагогіки, а також доповнити їх потужними духовними складниками, які покликані стати фундаментом майбутнього соціального життя у суспільстві знань. Тож за переходу до вищої форми цивілізаційного розвитку світової спільноти актуалізується потреба в становленні якісно нової за змістом і засадами організації системи освіти.

Знайомство з монографією, яка рецензується, свідчить про те, що у ній ретельно висвітлено життєвий цикл соціальної системи освіти індустріальної цивілізації. З'ясовані знання особливостей функціонування даного циклу дослідники Бех В.П. та Зінкевич В.І. пропонують використати у якості методологічного інструменту для налаштування діяльності фахівців і поведінки пересічної людини у сфері народження і формування системи освіти XXI ст. У цій праці послідовно аналізуються витоки, рушійні сили і джерела висхідних етапів феномена технократичної освіти. Монографія адресована науковцям, викладачам, докторантам, аспірантам, магістрантам, студентам, які займаються дослідженнями проблем теоретичного осмислення освіти інформаційної доби і розробкою відповідних підходів до її формування. Адже інформаційна цивілізація, що торує свій шлях, уже нині пред'являє всім принципово інші вимоги до становлення і функціонування нині діючої системи загальної і професійної освіти.

Актуальність дослідження Беха В.П. і Зінкевича В.І. особливостей такого усталеного цілісного феномена як загальна, професійна та вища освіта обумовлюється спонукальними потребами якісного оновлення цієї всієї системи, подолання кризових явищ у даній суспільно значимій царині та сучасними проблемами і викликами щодо значного і невідкладного підвищення результативності освітньої сфери соціуму. Затребуваними нині постають детермінанти функціонального походження та низка об'єктивних чинників.

Слушною видається робоча гіпотеза авторів щодо імперативної потреби суттєвої трансформації всієї усталеної технології освітянської діяльності світової спільноти в умовах формування інформаційної цивілізації людства. Тобто автори поставили за мету довести у ході дослідження, що за зміни типу цивілізаційного розвитку світової спільноти неодмінно має змінюватись і технологія всієї системи освітянської діяльності.

Дослідники виходять із обґрунтування того, що використання концепції життєвого циклу у якості методологічного засобу, який вже досить широко використовується у соціальній сфері, покликано стати у нагоді для аналізу трансформативних процесів у галузі освіти і її складових сегментів – національних соціальних систем освіти. Концепт завершеності «життєвого циклу освітніх систем у рамках цивілізаційного підходу» уможлиблює вихід на прискіпливий аналіз та філософське узагальнення існуючого кола протиріч у освітянській діяльності за умов формування інформаційної цивілізації людства. Саме остання прокладає собі дорогу в сучасних умовах, коли доконаним фактом стає завершеність індустріальної епохи та вичерпаність можливостей соціальної системи освіти технократичного зразка. Вкрай важливо враховувати, як писав свого часу Ф. Енгельс, «якщо у суспільства виникає потреба, то вона рухає науку краще, ніж десятки університетів». У такому ключі слід розцінювати постановку проблеми авторами монографії і налаштованість їх на пошук дієвих шляхів сприяння виходу системи освіти на якісно новий рівень, якого вимагають імперативи суспільства знань та інформаційна цивілізація.

Автори монографії виходять з того, що «майбутнє Світове суспільство знань заявляє про себе як людину центричне утворення. Його сенс полягає в тому, що людина – мета, а не засіб». Виходячи із цього, дослідники виводять місію соціальної системи освіти новітньої доби, яка полягає у «розвитку людської особистості заради неї самої», і тільки на цьому тлі, як стверджують дослідники, постають задачі підготовки людини до сприйняття і служіння унікальним цілям конкретної національної культури, а також здійснення відповідного внеску в глобальну культуру світу, тобто – цивілізацію, та у взаєморозуміння країн і народів.

З тим, щоб довести свою гіпотезу та нові положення, автори визначають предметом свого дослідження саме життєвий цикл освітньої системи індустріальної епохи, який входить у суперечність з потребами інформаційної цивілізації, у якості соціальної проблеми, яка потребує сучасного теоретичного осмислення у царині філософського та наукового знання. А когнітивний аналіз та відповідний теоретичний дискурс, як показують фахівці, допомагають досліджувати життєвий цикл освітніх систем у контексті цивілізаційного підходу.

Уважне знайомство з текстом монографії дає підстави стверджувати, що авторами уперше реалізований слушний підхід до вивчення повного життєвого циклу соціальної системи індустріальної освіти у рамках відповідної цивілізації людства. Авторі на широкому історичному тлі відтворили закономірності зародження, зростання, зрілого функціонування і занепаду системи освіти індустріальної доби. Вони обґрунтували життєвий цикл освітніх систем як головний концепт когнітивного аналізу; вивели слушні методологічні засади дослідження явища індустріальної освіти в контексті цивілізаційного підходу; розкрили специфіку підстави й умови саморозгортання феномена освіти на етапах його життєвого циклу тощо. А з огляду на посилення процесів глобалізації та

інформатизації життя світу, добуті знання уможливають більш коректне відстеження проявів, процесів та тенденцій формування соціальної освітньої системи інформаційної цивілізації, яка вже торує свій звивистий шлях.

У рецензованій монографії дослідники досить детально та рельєфно з'ясовують складові, спільні та особливі риси функціонування освітньої системи індустріальної цивілізації протягом усіх чотирьох, раціонально виділених етапів. Такими етапами індустріальної цивілізації і відповідно системи освіти автори виокремлюють: період зародження системи індустріальної освіти і її самоорганізації, а потім гомеорезу (зростання), гомеостазу (зрілого функціонування) і гомеоклазу (сходження й згасання) відповідної соціальної системи освіти. Доречними є узагальнення авторів, виділення ними спільних і відмінних рис кожного із цих етапів, які представлені у таблиці монографії під назвою – динаміка провідних елементів системи індустріальної освіти залежно від етапу життєвого циклу. (Таб. 1, с. 754).

Завершуючи аналіз життєвого циклу соціальної системи індустріальної освіти, авторами монографії виведені слушні ідеї, положення і висновки, що можуть бути корисними для прогнозування складових та формування соціальної системи освіти інформаційної доби. Із їх широкого кола слід вказати на наступні:

- поставлена і вирішена теоретична проблема про вірогідність використання алгоритму «життєвого циклу соціальних систем», що проходить чотири періоди від самоорганізації до згасання для аналізу соціальної системи освіти індустріальної цивілізації;

- доведено положення, що життєвий цикл соціальної системи індустріальної освіти збігається з аналогічними алгоритмами життя таких мега соціальних конструкцій, як цивілізація, і таких організаційних мікроформ, якими постають соціальні організми навчальних закладів, промислових фірм і їх товарів та послуг;

- з'ясовано спонукальні впливи на динаміку змін соціальної системи освіти індустріальної цивілізації зовнішніх чинників. Вони складаються з «духу епохи», філософії, світогляду і ідеології кожного етапу та відбиваються на стані морфології і функціональних складових системи індустріальної освіти;

- виведено положення щодо залежності видозмінювання системи і сегментів індустріальної освіти від широти впливу та досягнень науково-технічного прогресу або стрибків у сфері фундаментальної науки на кожному із етапів життєвого циклу індустріальної цивілізації. Зміни охоплюють педагогічні концепції, зміст та форми навчально-виховного процесу;

- виявлена залежність трансформації запиту кожного етапу життєвого циклу системи індустріальної освіти на ідеал випускника, педагогічних кадрів, структури системи освіти, форм і методів навчання і виховання та управління цими процесами;

- обґрунтовано закономірність гомеоклазу (згасання) соціальної системи індустріальної освіти на четвертому етапі життєвого циклу. Автори визначають його у хронологічних межах з 70-х рр. ХХ ст. – до середини ХХІ ст., тобто її

сходження з планетарної арени в силу зміни духу протистояння із колишніх соціально-політичних протиріч на глобалізаційні протиріччя, що детермінує становлення планетарної цілісності. З огляду на те, що філософське обґрунтування світоглядно-ідеологічних засад нової більш перспективної інформаційної доби ще не достатньо потужно окреслено, заявляють про себе уразливі наслідки для системи освіти перехідної доби. Це проявляється у жорсткому менеджменті у царині освіти, обмеженні свободи навчальних закладів, викладачів та студентів шляхом посилення контролю над навчальним контингентом за рахунок впровадження модульної системи і ІТ-технологій;

- доведено висновок уразливості національних держав утримати систему індустріальної освіти в керованому стані та наростання світоглядного цинізму і нігілізму, слабкості ідеології мультикультуралізму та наростання «зсуву» у змісті навчання і виховання й пошуку істини у сферу формування кроскультурної толерантності;

- виведено принципове положення щодо можливостей цілеспрямованого використання алгоритму життєвого циклу системи індустріальної освіти в управлінні процесом становлення системи освіти ХХІ ст.;

- запропоновані відповідні методологічні засади щодо прогнозування та формування самопородженого образу соціальної системи інформаційної освіти нової доби, тобто за умов формування світової інформаційної цивілізації.

Виходячи з аналізу змісту монографії, що рецензується, а також наведених слушних положень можна дійти висновку, що мета в ході виконання дослідження була досягнута, а монографія є завершеним науковим доробком. Принципово важливим є підсумовуючий висновок про те, що освіта ХХ ст. не трансформується автоматично в освіту ХХІ ст. Тому світова спільнота, яка стоїть на порозі згасання освіти технократичного етапу, імперативно має опікуватись джерелами, науковими дослідженнями і змістом освіти ХХІ ст. Аналіз поступу – піднесення і сходження системи освіти за попередньої цивілізації має прислужитися справі підтримки рішучих трансформаційних перетворень у цій царині та наступній формалізації якісно нових принципів організації соціальної системи освіти Світового суспільства знань.

В цілому монографія В.П. Беха та В.І. Зінкевича «Життєвий цикл системи індустріальної освіти: когнітивний аналіз» виконана на високому науковому рівні, є актуальною та може бути рекомендована широкому науковому та освітянському загалу, для фахівців та менеджерів, а також для державних очільників цих важливих царин вітчизняного соціуму. Провідні ідеї, положення та висновки доробку дослідників мають бути враховані як Міністерством освіти і науки України, так і іншими державними органами задля своєчасної розробки не лише короткотермінової, а й далекосяжної стратегії розвитку держави і суспільства. Початки інформаційної цивілізації уже потужно заявили про себе, а найближчим часом їх імперативи будуть визначати майбутнє держав і народів світу.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Ветринський Ігор Михайлович – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник відділу глобальних та цивілізаційних процесів Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Деменко Олександр Федорович – кандидат політичних наук, доцент, учений секретар Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Держалюк Микола Степанович – доктор історичних наук, головний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Зернецька Ольга Василівна – доктор політичних наук, професор, завідувач відділу глобальних та цивілізаційних процесів Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Львів Володимир Васильович – доктор філософських наук, професор, професор кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Клименко Юрій Аркадійович – кандидат політичних наук, Надзвичайний і Повноважний посол України, Постійний представник України при Відділенні ООН та інших міжнародних організацій в Женеві.

Кондратенко Олег Юрійович – доктор політичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу теоретичних та прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

Кудряченко Андрій Іванович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України, директор Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Мирончук Олена Аркадіївна – науковий співробітник Сектору суспільних наук Національної академії наук України.

Потехін Олександр Володимирович – доктор історичних наук, професор Інституту історії, права та міжнародних відносин Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка.

Романенко Олена Валеріївна – кандидат політичних наук, молодший науковий співробітник відділу глобальних та цивілізаційних процесів Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Ткаченко Василь Миколайович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, Заслужений діяч науки і техніки України, головний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Ткаченко Ігор Володимирович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Сектору суспільних наук Національної академії наук України.

Хижняк Ігор Антонович – доктор історичних наук, доктор політичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу глобальних та

цивілізаційних процесів Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України», академік Української академії політичних наук.

Якуба Вероніка Вікторівна – аспірантка Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

CONTRIBUTORS

Vietrynskyi Igor – Ph.D. in Political Sciences, Senior Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Demenko Oleksandr – Ph.D. in Political Sciences, Associate Professor, Scientific Secretary of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Derzhaliuk Mykola – Doctor of Historical Sciences, Chief Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Zernetska Olga – Doctor of Political Sciences, Professor, Head of the Department of Global and Civilization Processes of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Ilyin Volodymyr – Doctor of Philosophy, Professor, Professor of Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Klymenko Yuriy – Ph.D in Political Sciences, Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary of Ukraine, Permanent Representative of Ukraine to the UN Office and other international organizations in Geneva.

Kondratenko Oleg – Doctor of Political Sciences, Associate Professor, Leading Research Fellow of Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Kudryachenko Andriy – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy Sciences of Ukraine, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Director of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Myronchuk Olena – Research Fellow of the Sector of Social Sciences of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Potekhin Oleksandr, Doctor of Historical Sciences, Professor of Educational and Scientific Institute of History, Law and International Relations of Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko.

Romanenko Olena – Ph.D in Political Sciences, Junior Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Tkachenko Vasyl – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Chief Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Tkachenko Ihor – Ph.D. in History, Leading Research Fellow of the Sector of Social Sciences of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Khyzhnyak Igor – Doctor of Historical Sciences, Doctor of Political Sciences, Professor, Chief Research Fellow of the State Institution “Institute of World History

of the National Academy of Sciences of Ukraine”, Academician of the Ukrainian Academy of Political Sciences.

Yakuba Veronika – Postgraduate Student of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ

1. Відповідно до постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» та Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015 до друку приймаються лише статті, які мають такі необхідні елементи:
  - постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
  - аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;
  - виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
  - формулювання цілей статті (постановка завдання);
  - виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
  - висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.
2. Статті приймаються лише в електронному варіанті (e-mail: pwh_journal@ukr.net). Тел. (044) 235 44 99; (097) 946 73 75.

Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку.

3. Вимоги до оформлення:

Файл у форматі doc. Шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Береги (поля): ліве – 3 см, праве – 1,5 см, верхнє – 2 см, нижнє – 2 см.

До статті обов'язково додаються:

- УДК;
- переклад назви статті російською і англійською мовами
- анотація українською, російською та англійською мовами (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами). В анотації не допускається скорочення і аббревіатури крім загальноновживаних;
- ключові слова українською, російською та англійською мовами. Кількість ключових слів – від 5 до 7 (не менше);
- обов'язковим є транслітерованій латинкою список використаних джерел (References), який додається у зв'язку з необхідністю включення «Проблеми всесвітньої історії» до міжнародних наукометричних баз.

Звертаємо увагу авторів на необхідність кваліфікованого перекладу анотації та назви статті англійською мовою («машинний» переклад неприпустимий).

Позиції у списку літератури оформлюються не за алфавітом, а відповідно до того, як вони зустрічаються в тексті.

4. Послідовність розміщення елементів статті:

- УДК (ліворуч);
- на рядок нижче – прізвище та ім'я автора (праворуч);
- назва статті (великими літерами по центру);
- анотація (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами) і ключові слова мовою статті;
- виклад основного матеріалу статті;
- джерела та література (нумерація позицій автоматична);

Список джерел та літератури оформлюється згідно з вимогами ВАК (Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 5), відповідно до ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання»; Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015.

- Прізвище та ім'я автора, назва статті, анотація і ключові слова двома іншими мовами (наприклад, російською та англійською, якщо стаття написана українською). Анотація російською та англійською мовами (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами) і ключові слова – від 5 до 7.

- **Обов'язковим** є транслітерований латинкою список використаних джерел (References), який додається у зв'язку з необхідністю включення «Проблеми всесвітньої історії» до міжнародних наукометричних баз. Список оформляється згідно з правилами **Британського Гарвардського Стандарту** (Harvard-British Standard). Транслітерацію можна зробити за допомогою «Google перекладач» або сайту <http://ua.translit.cc/>. **Приклади оформлення списку джерел дивитись на http://ukrbulletin.univ.kiev.ua/harvard_quick_guide_tcm44-47797.pdf**

Обсяг статті – 1 ум. друк. арк. (40 тис. знаків з пробілами).

5. Статті приймаються українською, російською, англійською мовами.

Редколегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами у статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених даних, цитат, фактів та посилань.

Подаючи до друку статтю в журнал «Проблеми всесвітньої історії», автор або колектив авторів гарантують, що стаття є оригінальним твором, що раніше не публікувався та не поданий до друку в інше видання. Вони також гарантують, що думки та ідеї, які не належать самим авторам, супроводжуються відповідними посиланнями та (або) цитатами. Редакційна колегія залишає за собою право відхиляти матеріали, що не відповідають редакційним вимогам, мають низький науковий рівень, не пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування, а також порушують етику науковця.

6. Окремим файлом подаються – відомості про автора: повні прізвище, ім'я, по-батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи (навчання), посада, робоча і домашня адреси (з індексом), мобільний телефон, e-mail.

Назва файлу статті – латинськими літерами прізвище автора (наприклад: ivanov.doc). Назва файлу з відомостями про автора – латинськими літерами за зразком: ivanov_avtor.doc

7. Додаткові вимоги до тексту статті:

1. Посилання оформлюються в квадратних дужках.

Наприклад: [1, с. 54], де 1 – порядковий номер позиції (монографії, статті) у списку літератури, 54 – номер сторінки;

[7, арк. 67], де 7 – порядковий номер позиції (архіву) у списку літератури, 67 – номер аркушу архівної справи.

«Там само» – не допускається.

2. Позиції у списку літератури оформлюються не за алфавітом, а відповідно до того, як вони зустрічаються в тексті.

3. Архівні джерела у списку джерел потрібно оформити згідно рекомендацій МОН (див.: «Бюлетень ВАК» № 3, 2010 – <http://www.archives.go>)

Наукове видання

**Проблеми всесвітньої історії
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
№ 3(12), 2020**

Видавець:

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Адреса редакції та видавця:

вул. Леонтовича, 5, м. Київ, 01054,

тел. (044) 235-44-99

Формат 70x100/16

Ум. друк. арк. 18,93.

Тираж 300.

Зам. №С20-124-1

Виготовлювач «КЖД “Софія”».

Віддруковано на власному обладнанні

08000, Київська обл., смт Макарів, вул. Першотравнева, 65.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 3397 від 19.02.2009 р.